Գ Ի Ւ Լ Ի Զ Ա Ր

ՀՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

* * *

Ո՞վ կրնար մտքէն անցընել, որ գրագէտ Գեղամին աղջիկն ալ... գրագէտի դափնին պիտի խլէր՝ գրելով մօրը յուշերը, այնքան համեղ եւ կենդանի, այնքան գունեղ եւ բարախուն, որքան տոհմիկ գրականութիւնը Տարօնի սոխակին։

Անակնկալ մը եղաւ, ինծի համար, այս յուշերուն ընթերցումին մէջ գտնել՝

Նախ կին մը, Գիւլիզար, կինը Գեղամ Տէր-Կարապետեանի, օժտուած այնքան վառ ու թարմ յիշողութեամբ, մանրամասն պատմելու համար,— խորհեցէք որ քանի՜ տարիներ են անցեր,— առեւանգումը, որուն զոհ գնաց։

Երկրորդ կին մը, աղջիկը Գեղամ Տէր-Կարապետեանի, Արմենուհի Գեւոնեան, օժտուած երեւակայութեան աչքով, դիտելու կարողութեամբ եւ վիպահիւսելու շնորհքով՝ մօրը չորուցամաք յուշերուն տալու համար կենդանութիւն, բարախում, յուզականութիւն։

Մայրը, Գիւլիզար, այժմ կորսնցուցած իր տեսողութիւնը, կեանքին վրայ իր պատուհանները փակած՝ նստեր տուն է տուեր առեւանգումին նիւթը։ Իսկ աղջիկը, այդ նիւթին տուեր է իր գրելու շնորհքը,— ինչ որ կուտայ, իրական պատմութիւն է անշուշտ, վաւերական արձանագրութիւնը։ Բայց եւ այնպէս՝ շնորհիւ իր երեւակայութեան եւ գրական հէնքի վարժութեան, ինքնատիպ նախշ մը տուած է ատաղձին, տալ աւելի բարախուն, աւելի ողջ, աւելի ապրող տպաւորութիւն մը աւելցնելու համար պատմութեան։

Անցէք հիմա պատմութեան:

Ի՜նչ ճակատագիր,— օր մը, Մուսա բէկի պատմական դատավարութեան օրերուն, Գիւլիզար իր լուսանկարն էր, որ պիտի ծախէր Պոլսոյ մէջ՝ հասոյթովը հոգալու համար բախտակից հայրենակիցներուն ճամբորդութեան ծախքերը: Այսօր, իր լոյսի պատուհանները փակած օրերուն, իր յուշերն է որ կը հրատարակէ, հասոյթովը պայքարելու համար ժամանակին տաժանքին դէմ:

Յուշերուն հրատարակութիւնը անշուշտ այդ իմաստով չէ միայն որ կը ներկայանայ,— գրագէտը անոնց մէջ կը գտնէ բարքերու եւ սովորութիւններու պատկերը, ինչպէս նաեւ այն զուլումը, որ մեր գիւղականութեան անցաւ Ահարոնեանի գրիչով: Արդի երիտասարդութիւնը գրեթէ բան չի գիտեր այն կեանքէն, զոր մեր հայրերը ապրեցան,— ահա վկայարան մը, ուր տակաւին կը դողդղան առեւանգուած հայ աղջիկներու սիրտերը, կը ծխան հրկիզուած հայ տուներու մոխիրները, կը թըրթռան սրախողխող երիտասարդներու աղաղակները:

Գիւլիզարի յուշերուն այս գիրքը ամենօրեայ ընթերցարան մըն է, յանձնարարելի ամէն Հայու՝ որ կը սիրէ խորհրդածել իր անցեալին վրայ, եւ ամէն հայ գրագէտի՝ որ կ'ուզէ ներշնչուիլ մեր ողբերգութեամբ:

Այս գիրքը գրուած է սիրտով, ազատ կեանքի պաշտամունքով եւ ինքնաբոյս տաղանդի մը արտայայտութեան թարմութեամբ: Այս տողերը գրողը նոյն տաղանդէն կը խնդրէ, որ ձեռքէն վար չդնէ գրիչը՝ փըրկելու համար աւանդութիւններ եւ պատկերներ, որոնք կը մնան իր հոգւոյն մէջ՝ մանկութեան օրերէն եւ ընտանիքին ժառանգութենէն:

Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ

ԳԻՒԼԻՋԱՐ

1889ին Տարօն Աշխարհի Զխուր-Պուլանըղի շրջանը սարսափի օրեր կ'ապրէր: Քիւրտ աշիրեթապետները՝ խրախուսուած Թուրք կառավարութենէն, Թալանի եւ աւերի կ'ենթարկէին իրենց շրջանի հայ գիւղերը: Մասնաւորապէս Ղարց, Արտօնք, Վարդենիս եւ Առդավանք գիւղերու հայութիւնը ծայրայեղ յուսահատութեան մատնուած, ճար եւ ճարակ կը փնտռէին ազատելու իրենց դրացի քիւրտ աւազակապետ Մուսա Բէկի ձեռքէն: Նոյնիսկ վերոյիշեալ գիւղացիներէն շատեր կ'որոշեն ձգել տուն տեղ եւ գաղթել հեռաւոր վայրեր, փրկելու համար իրենց կեանքն ու պատիւը: Գիշեր մը առաջին կարաւանը գաղտնի ճամբայ կ'ելլէ, բայց հազիւ հասած Իրիզակ գիւղը, կառավարութիւնը կ'արգիլէ աւելի յառաջանալը եւ բռնի կը վերադարձնէ զանոնք իրենց գիւղերը:

Մուսա Բէկ զաւակն էր հռչակաւոր աւազակապետ Միրզա Բէկին որ իր ժամանակին սարսափի մատնած էր իր շրջանի քիւրտ եւ հայ գիւղացիները: Ան շարունակ կը կռուէր իր սահմանակից քիւրտ աշիրէթներուն, նամանաւանդ Պեյլըքցիներու հետ, որոնք իր ամէնէն ոխերիմ թշնամիներն էին:

Ի վերջոյ Միրզա Բէկ կ'այրէ քրտաբնակ Նոդ գիւ-

ղը(*), որուն մէջ զոհ կ'երթան ութսունէ աւելի Քիւրտեր, սակայն ինքն ալ փոխվրէժով կը սպաննուի Խուրսուն Խալիլ Ֆախի Ախուբի ձեռքով 1885ին։

Միրզա Բէկ բաղդատմամբ իր հրէշ տղուն, լաւ վարուած է շրջանի Հայերուն հետ։ Կը խօսէր հայերէն եւ ջերմ հաւատաւոր մըն էր Հայոց սուրբերուն։ Կը պատմեն թէ անգամ մը Միրզա Բէկ իր 12 տարեկան Խալիլ անուն տղուն հետ այցելութեան կ'երթայ Մշոյ Սուրբ Աղբերիկ վանքը։ Ճաշէն վերջ Խալիլ կ'երթայ վանքին ախոռները, ուր տեսնելով գեղեցիկ նժոյգ մը, կ'ուզէ հեծնել ու պտտիլ։ Վանքին մշակները կը զգուշացնեն զինք, որ ձին անզուսպ է եւ կը պատկանի վանահօր։ Քիւրտին լակոտը ականջ չկախելով եղած յորդորներուն, կը հեծնայ ձին ու կը քշէ պոռալով. «Ես զձին չէ կը հեծնիմ, զվանք չէ, զվանահայր չէ»։ Խելուած ձին զլուխն առած կը թռչի սարէսար, ձորէ ձոր։ Ժամեր վերջ միայն կը վերադառնայ քաշքշելով զանգուէն կախ Խալիլի ջախջախուած մարմինը։ Միրզա Բէկ զարհուրած, վանքին զօրութեան կը վերագրէ իր անհնազանդ եւ անհաւատ որդւոյն եղերական մահը։ Ոչ մէկը պատասխանատու կը բռնէ եւ կը հեռանայ վանքէն գլխիկոր։

(*) Այդ պահուն Գիւլիւզարի մայրը տանիք կ'ելլէ այրուող գիւղին հրդեհը դիտելու համար։ Գնդակ մը կուգայ եւ կը ծակէ Գիւլիզարի մօրը թեւը։ Գիւլիզար կը ծնի այդ դէպքէն մէկ ամիս վերջ։ Մայրը նայիլ կու տայ «*Սողոմոնի*» (բախտացոյց), ուր կը գտնուի հետեւեալ մեկնութիւնը, «լաւ աստղի տակ ծնած է, սակայն տառապալից կեանք մը պիտի ունենայ»։

Միրզա Բէկ ունէր չորս զաւակներ՝ Մուսա, Խասըմ, Նհոյ եւ Ջեգահիր բէկերը։ Միրզա Բէկի սպանութենէն ետքը, իր անդրանիկ որդին՝ Մուսա Բէկ, որ իր հօրը կենդանութեան իսկ համբաւաւոր էր իր անգթութիւններով, գլուխն անցած մօտ երեք հարիւր զինեալ Քիւրտերու, կը սկսի անխնայ կողոպտել եւ աւերել իր շըրջանի հայ գիւղերը։ Մուսա Բէկի ծննդավայրն էր Խըռնէր գիւղը, որ կ'երկարէր Մեղրագետի մէկ ափին։ Հոն աւազակապետը կ'ապրէր իր հօրենական ճոխ տան մէջ, շրջապատուած իր ընտանիքով, իսկ Մեղրագետի միւս ափին կը շարուէին՝ Ղարց, Մուշաղշէն, Արտօնք, Վարդենիս եւ Աւզաւանք հայկական հարուստ եւ բարգաւաճ գիւղերը։

Մուսա Բէկ քաջալերուած Թուրք կառավարութենէն, ոչ միայն կը կողոպտէր եւ անլուր տանջանքներու կ'ենթարկէր հայ գիւղացիները, այլ նաեւ կ'արատաւորէր հայ շինականին պատիւը։ Ան ունէր սիրուհիներ ամէն գիւղի մէջ, բայց իր նախընտրածն էր Աւզուտ գիւղի Երանոսի աղջիկ գեղեցիկ Աննօն որ հարս բերուած էր Ղարց գիւղի Յովսէփի տունը։ Աննօին պատճառաւ Մուսա Բէկ իր զօլամներով չար ոգիի նման նստած էր Ղարց գիւղի մէջ։ Մուսա Բէկ ինքնակոչ հիւրն էր հայ գիւղերու հարսնիքներուն եւ նշանտուքներուն։ Կը խմէր կենացներ, կը կոտրէր բաժակներ, պարին գլուխն անցնելով կը պարտադրէր գեղեցիկ ջահիլ հարսներուն եւ աղջիկներու մասնակցութիւնը, որոնցմէ կը զատէր իր ապագայ զոհերը։ Հարսնիքէն վերջ ոտնակոխ ընելով ամէն սրբութիւն, փեսայէն առաջ կը մտնէր հարսին սենեակը, եւ բռնի կը յագեցնէր իր գազանային կիրքերը։

Օր ըստ օրէ կեանքը անտանելի կը դառնար Ղարցի եւ միւս գիւղերու մէջ: Հայ շինականը՝ անճար ու մոլոր, երեսի վրայ ձգած անասուն ու տուն, ճար կը փնտռէր ազատուելու այս անանուն հրէշին ձեռքէն: Ճարահատ հայ գիւղացին կրկին կը դիմէ կառավարութեան: Ղարց գիւղի Ռէս Միրոյի եւ Առղավանք գիւղի Ռէս Օհանի գլխաւորութեամբ խնդրագիրներ եւ հեռագիրներ կը տեղան Պիթլիսի վալիին եւ Մուշի միւթէսարըֆին, վերջ դնելու համար Մուսա Բէկի հրէշային արարքներուն: Այս բողոքներուն հետեւանքով՝ կառավարութիւնը վերջապէս կը ձերբակալէ Մուսա Բէկը եւ կը բանտարկէ Պիթլիսի մէջ: Սակայն, երեք օր վերջ Մուսա Բէկ ազատ կ'արձակուի շնորհիւ իր բարեկամ եւ մեղսակից Պիթլիսի վալիին՝ Խոհէմ փաշայի, որուն 300 ոսկի կաշառք կուտայ:

Աւելի քան երբեք վրէժխնդիր, արիւնարբու գազանը կը սպառնայ առաջին առթիւ քարուքանդ ընել հայ գիւղերն ու սպաննել այն պատասխանատու ռէսերը, որոնք բողոքած եւ պատճառ դարձած էին իր բանտարկութեան: Հակառակ տիրող սարսափին եւ Մուսա Բէկի սպառնալիքներուն, հայ շինականը ստիպուած էր աշխատանքի լծուիլ, գարուն էր, վարուցանքի ժամն հասած էր, սերմնցու գնելու համար գիւղացիները Մուշ կամ Պիթլիս կ'երթային:

Առղավանք գիւղի Ռէս Օհանը որ Մուսա Բէկի աչքին փուշն էր եւ անոր դէմ բողոքողներէն մէկը, արհամարհելով ամէն վտանգ, ծպտուած կը մեկնի Պիթլիս սերմնցու գնելու: Քաղքին շուկային մէջ կը հանդիպի Մուսա Բէկին որ զինք կը ճանչնայ, եւ հեգնական բարեւ մը տալով, կը հարցնէ իր հալն ու քէյֆը:

Մուսա Բէկ կ'ուզէ հասկնալ նաեւ իր գիւղ վերադառնալու ժամը: Օհան կռահելով գլխուն գալիքը չի պատասխաներ եւ հազիւ օձիքը ազատած ինքզինք կը նետէ կառավարչատուն: Վալիին ներկայանալով կը յայտնէ իր վախը Մուսա բէկէն, կը խնդրէ իր անձին պաշտպանութիւնը եւ ապահով վերադարձը մինչեւ իր գիւղը: Վալին կը խոստանայ յաջորդ առաւօտ իսկ մեկնող փոստատարներուն հետ զինքը ապահով հասցնել մինչեւ իր գիւղը: Սակայն Մուսա Բէկ կը հետապնդէ Օհանը եւ կը տեղեկանայ անոր մեկնումին ժամը: Յաջորդ առաւօտ, որոշեալ ժամուն, կը մեկնի փոստը միասին տանելով Օհանը: Փոքրիկ կարաւանը երեկոյեան կը հասնի Կոտնի կոչուած գիւղը: Փոստատարները Օհանը կը տանին Մուխթար Զէմանի տունը իբրեւ գիւղին էն ապահով վայրը: Կը պատուիրեն լաւ հսկել վրան, իսկ իրենք կ'երթան քնանալու ուրիշ գիւղացիի մը տունը: Մութը կը կոխէ, գեղ գեղացին խոր քունի մէջ են: Կէս գիշերին Մուխթարին դուռը կը զարնուի եւ դրան շեմքին կ'երեւան Մուսա Բէկը եւ իր կրտսեր եղբայրը Զեզահիր, որոնք գիշերուան մը համար Մուխթարին հիւրընկալութիւնը կը խնդրեն: Մուխթարը զանոնք կ'առաջնորդէ հիւրանոց, որուն մէկ անկիւնը, փայտէ մահիճի մը վրայ հաղուստներով երկնցած ուէս Օհանը խայլըն (ծխամորճ) կը քաշէր: Ձէթի ճրագը հազիւ կը պլպլար տիրող մթութեան մէջ, Օհանը չի ճանչնար եկողները: Մուխթար Զէման հազիւ մեկնած սենեակէն, « բարեւ, Օհան ախբեր », կը ձայնէ Մուսա Բէկ: Խեղճ Օհանը ոտքի կը ցատկէ և ճանչնալով Մուսա Բէկը, սարսափած կ'իյնայ մահիճին վրայ: Մուսա Բէկ կը մօտենայ Օհանին, կը նստի անոր կողքին եւ կը սկսի հեգնանքով

հարցնել Օհանի հալն ու քէյֆը։ Յանկարծ ձեռքով նըշան կ'ընէ իր եղբօրը որ դուրս կ'ելլէ սենեակէն։ Քիչ վերջ Ջեղահիր եւ տան տիրոջ մշակը ներս կը մտնեն բեռնաւորուած գազի(*) խոշոր խուրձերով։ Մուսա Բէկ կը հրամայէ որ խուրձերը տեղաւորեն օճախին մէջ, յետոյ Օհանը քաշքշելով կը տանին ու գլխիվայր կը կախեն օճախին մէջ, տակէն գազը կը բռնկցնեն։ Բոցը կը բարձրանայ, կրակի ճարճատիւնին կը խառնուի Օհանի այրուող մարմինին ճենճոտոցը, զարհուրելի հոգեվարքի մը հոնդիւնը կը բարձրանայ ու կը լեցնէ ամբողջ տունը։ Գազանը չգոհանալով, կը քաշէ իր թուրը եւ, զայն կրակին վրայ կարմրցնելով, կը սկսի չամփրել Օհանի մարմինին դեռ չածխացած մասերը գոռալով

— «Օհան, առի՛կա այն հեռագրին համար որ տուիր Պիթլիսի վալիին, առի՛կա ալ այն հեռագրին որ տուիր Մուշի միւթէսարիֆին, եւայլն»։ Այս զարհուրելի տեսարանը կը տեւէ երկար։ Օհանին ածխացած մարմինը վար կ'առնեն, կը յանձնեն քիւրտ մշակին որ Մուսա Բէկի հրամանով կը տանի եւ կը ձգէ Աւզուտ գիւղի հեռագրի ձողերուն տակ, ճամբուն եզերքը։ Արշալոյսին փոստատարները կուգան Մուխթար Զէմանէն Օհանը պահանջելու։ Զէման խուսափողական պատասխաններ տալէ վերջ, կը ստիպուի խոստովանիլ ճշմարտութիւնը։ Լուր կը տրուի կառավարութեան, որ Օհանի մարմինը կը փոխադրէ իր գիւղը՝ Առղավանք, եւ անկէ ալ ոստիկաններու եւ ռէսերու ընկերակցութեամբ կը փոխադրուի Մուշ քննութեան ենթարկելու համար, սակայն կարճ ձեւականութենէ մը վերջ, Օհանի մարմինը

(*) Գազը տեսակ մը չոր խոտ է որ շուտ կը բռնկի։

կը թաղեն Մուշի եկեղեցիներէն մէկուն մէջ։

Ածխացած էր Օհանի ամբողջ մարմինը բացի երկու ձեռքերէն։ Կառավարութիւնը զանոնք յանձնեց իր կնոջ՝ անոր խնդրանքին վրայ։ Ռէս Օհանի կինը յետագային այդ ձեռքերը տարաւ Պոլիս, իբր փաստ ծառայեցնելու Մուսա Բէկի զառավարութեան ընթացքին։ Աւգավանենց Ռէս Օհանը այրուած էր 1889ին մեծ պահքի մէջ, չորեքշաբթի գիշեր մը։

Մուսա Բէկի այս զարհուրելի ոճիրն ալ ծրագրուած եւ կազմակերպուած էր Պիթլիսի վալիին մեղսակցութեամբ։ Մուսա Բէկ, Օհանը այրելէ վերջ, կը սպառնար նոյն ձեւով մաքրել մնացեալ գիւղերու ռէսերը։ Կարգը եկած էր Ղարց գիւղի ռէս Միրօին որ Օհանի սպանութենէն վերջ փախած եւ ապաստանած էր Մուշ։

Ջխուր Պուլանըգի հարուստ ու մեծ գիւղերէն մէկն էր Ղարց գիւղը։ Ժողովուրդը իր զովքերուն մէջ կ՚երգէր․— «Հէմլէ զօզօ զիարաթցիք, պոզ ձիաւոր Ըռ Դ.արսեցիք»։

Այս շրջանի ամէնէն նահապետական եւ չէն օճախն ալ ռէս Միրօի տունն էր որ կը կոչուէր նաեւ իր ծերունի հօրը անունով՝ «Էկոբի տուն»։

Օրհնուած էր Էկոբի օճախը։ Անոր մալին ու մուլքին հետ կ՚աճէր ու կը բազմանար նաեւ իր ընտանիքը։ Նահապետ Էկոբն ու իր կինը՝ Աննօն յարգուած ու սիրուած բոլորէն, կ՚ապրէին շրջապատուած իրենց զաւակներով, հարսներով, բազմաթիւ թոռներով եւ ազգականներով։ Հիւրընկալ ու չէն այս տան դուռը բաց էր հարուստին եւ աղքատին, Հայուն եւ Քիւրտին առջեւ անխտիր։

Էկոբի անդրանիկ զաւակն էր Միհրան (գիւղացինե-

րը Միրօ կ'անուանէին) որ տան ու գիւղին էն աղղեցիկ դէմքն էր: Ան էր Ղարց գիւղին ուժը, ճարպիկ եւ բանիմաց բժիշկը: Միրոյի արժանաւոր կինն էր գեղեցիկ ու պատկառելի Խուտօն որ տան տարէց հարսը ըլլալուն, ջահիլները կը կոչէին «Տատօ»: Խուտօի աղղեցիկ եւ շատ խիստ բնաւորութիւնը ծանօթ էր ոչ միայն Հայերուն այլեւ տեղացի ծանօթ Քիւրտերուն, որոնք զինքը կ'անուանէին «Խուտռէ Ֆելլահէ», այսինքն՝ «Հայերու Աստուածուհին»: Միրօն եւ Խուտօն ունէին 12 զաւակներ, վեց մանչ եւ վեց աղջիկ:

Նահապետ Էկոբի երկրորդ զաւակն էր Աղաջան, որ իր հօրը հարազատ պատկերն էր, հեզ, բարի եւ աստուածավախ: Ինքն էր տանը մատակարարն ու գիւղին ատամնաբոյժը: Աղաջան ամուսնացած էր երկու անգամ: Առաջին ամուսնութենէն երկու տարի յետոյ կը մեռնի իր կինը, որը ձգելով վեցամսեայ աղջնակ մը՝ Գիւլիզարը: Քանի մը ամիս յետոյ Աղաջան կ'ամուսնանայ Պիթլիսցի Նարթուն անունով ազնիւ կնոջ մը հետ որ որբուկը կը մեծցնէ հարազատ մօր մը գուրգուրանքով: Աղաջան երկրորդ կնոջմէն կ'ունենայ եօթ մանչ զաւակներ՝ Սեդրակ, Մխսաք, Յարեթնազով, Ղուկաս, Յունան, Մխիթար եւ Աւետիս:

Նահապետ Էկոբի երրորդ զաւակն էր Տէր Յարութիւն, գիւղին նորընծայ քահանան որ ունէր չորս տարեկան մանչ զաւակ մը: Իսկ Մխիթար որ Էկոբի չորրորդ զաւակն էր, մեռած էր տարիներ առաջ, ծաղիկ հասակին մէջ, խոր սուգի մատնելով ամբողջ ընտանիքը:

Ընդարձակ էր Ռէս Միրօի տունը, բացի գոմերէն, ախոռներէն ու մարագներէն, ընտանիքին յատկացուած շէնքը կը բաղկանար երկու մասերէ: Մեծ բակին ան-

կլիմը, բոլորովին անջատ, մէջ մէջի կը գտնուէին երեք սենեակներ, տանիքին վրայ բացուող լուսամուտներով (երդիք): Ասոնց կից էր վրան բաց սագուն ուր կը հաւաքուէին տան ու գիւղին տղամարդիկը, ծխելու եւ ժղլելու (խօսակցելու) համար: Սագուին եւ յարակից սենեակներուն մէջ կը քնանային տանը նահապետ ծերունի էկօրն ու տարէց տղամարդիկը, իսկ բակին միւս կողմը կը գտնուէր գլխաւոր շէնքը, ուր կը բնակէին ընտանիքին միւս անդամները:

Այս շէնքը կը բաղկանար մեծ թոնրատունէ մը եւ անոր վրայ բացուող սենեակներէ որոնցմէ մէկուն մէջ շարուած էին տան հարսներուն եւ աղջիկներուն օժիտի սնտուկները որոնք բերնէ բերան լեցուած էին թանկագին զարդեղէններով եւ հագուստ կապուստով:

Ռէս Միրօի նահապետական ընտանիքը անուանի էր ոչ միայն իր հարստութեամբ, այլ եւ իրենց գեղեցկութեամբ: Առհասարակ թխադէմ է հայ շինականը: Յատկանշական էր այս ընտանիքին անդամներուն չափազանց շէկ մազերն ու բաց կապոյտ աչքերը: Բացի գեղեցիկ ու յաղթանդամ երիտասարդներէն, տանը մէջ կային բազմաթիւ սիրուն աղջիկներ: 13–14 տարեկանները արդէն հարսնցու կը համարուէին: Ըստ գաւառի սովորութեան 15ը անցուկ, չամուսնացած աղջիկ մը լոռցած, թթուած կը կոչուէր: Կը դատապարտուէր պառաւ աղջիկ դառնալու եւ գիւղացիներուն թուքին եւ մուրին ենթարկուելու:

Ռէս Միրօի տան բոլոր աղջիկները գեղեցիկ էին եւ շնորհալի, սակայն ամէնէն զուարթը եւ աչքբացը Գիւլիզարն էր, զոր տնեցիք «Գուլօ» կ'անուանէին:

Գիւլիզար հազիւ 14 տարեկան, շէկ ու ծով մազե-

րով, վարդ այտերով, եղնիկի խոշոր աչքերով, նրբակազմ աղջիկ մըն էր: Իր ուրախ եւ զուարթ բնաւորութեանը համար անեցիներուն աչքին լոյսն էր: Կանուխէն որբացած այս երեխան դարձած էր ամէնուն գուրգուրանքին առարկան, մանաւանդ իր մեծ մօր Աննօին որուն ծոցին մէջ մեծցած էր: Գիւլիզար զարդն էր Համբարձման տօնին, գիւղին բոլոր հարսնիքներուն և նշանտուքներուն: Աննման կ'երգէր և կը պարէր: Ան վառած էր գիւղին ջահիլներէն շատերուն սիրտերը: Գիւլիզարի ձեռքը խնդրած էին Աւզուտ գիւղի վարդապետի եղբօր տղայ Յակոբ վարժապետը, Ռըստամ Կիտուկայ գիւղի համբաներէն Տօնեյի տղայ Յարութը եւ փրենց տան ուսուցիչ Մարգար վարժապետը(*) որուն թերեւս տային եթէ անակնկալ դէպքեր չգային վերիվայր շրջելու ամէն ինչ:

Գիւղին մեծ հարսնիքներէն մէկուն մէջն է որ (երբ Ռէս Միրօի աղջիկը, Մանուշակ հարս կը տանին Մուշաղչէն գիւղը, Գրօի տունը) Գիւլիզար ուշադրութիւ-

---

1894ին Բաղէշի վալին էր Թահսին փաշա, ծանօթ իր հայատեցութեամբ, բռնակալութեամբ եւ կաշառակերութեամբ: Վարդենիսցի Մարգար վարժապետը բանտըն էր: Ցերիւրուած չարախօսութիւններով, սուտ վըկաներով իր դատավճիռը տուած էր Թահսին փաշան, իբր մեծ խռովարար, իբր Իսագ Չավուշը սպաննող, եւ մահուան պատիժ խնդրած էր և իրատէով արտօնուած էր կախել Մարգարը: **1894** Յունուար **26**ին անմեղ Մարգարը կախուեցաւ Բաղէշի հրապարակին վրայ: Իր ձեռքով չուանը անցուցած է վիզը: Իր մարմինը թաղուած է Բաղէշի Կարմրակ եկեղեցիի պարտէզը:

նը կը գրաւէ Մուսա Բէկին որ բարեկամաբար անոր ձեռքը կը խնդրէ Ռէս Միրօէն խոստանալով արժէքաւոր ձի մը եւ կշիռքով ոսկի: Սակայն կը մերժուի: Այս պարագան ինչպէս նաեւ Միրօի յաճախակի բողոքները իր մասին Մուշի եւ Պիթլիսի կառավարիչներուն, պատճառ կ'ըլլան որ Մուսա Բէկ դառնայ ամէնէն ոխերիմ թշնամին Ռէս Միրօի ընտանիքին:

Առգավնեց Ռէս Օհանի սպանութենէն ութ օր վերջ Մուսա Բէկի հօրաքոյրը, Փերիշան խանում, որ 60 տարեկան ազնիւ նկարագրով պատկառելի կին մըն էր, այցելութեան կուգայ Ռէս Միրօի տունը:

Փերիշան խանում հին ծանօթ մըն էր տնեցիներուն: Շատ անգամ իր եղբօր Միրզա Բէկի հետ եկած էր ու հիւրասիրուած այս չէն օճախէն: Իր եղբօր մահէն վերջ չկարենալով հանդուրժել Մուսա Բէկի գազանային արարքներուն, հեռացած էր անոր տունէն, եւ կ'ապրէր առանձին:

Այս ծանր եւ խառնակ օրերուն Փերիշանի այցելութիւնը անսպասելի էր: Սովորական խօսակցութիւններէ վերջ, Փերիշան խանում կ'ըսէ. «Ես շատ անգամ կերած եմ ձեր տան հացը, եկայ ձեզի լուր տալու որ Մուսա Բէկ մտադրած է յարձակիլ ձեր տան վրայ, կոտորել տղամարդիկն եւ փախցնել գեղեցիկ հարսներն ու աղջիկները»: Կանխելու համար սպառնացող վտանգը Փերիշան խորհուրդ կուտայ տունէն անմիջապէս հեռացնել ջահիլ հարսներն ու աղջիկները եւ զօրացնել տան պաշտպանութիւնը: Ռէս Միրօի հպարտ եւ քաջ կինը՝ Խուտօն խնդալով կը պատասխանէ.

— Խանո՛ւմ, քառասուն տարուան կին եմ, մինչեւ այսօր ոչ ոք չէ համարձակած յարձակիլ մեր տան

ՀՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

վրայ։ Մուսա Բէկ եւ իր ղօլամները շատ անգամ կերած են մեր տան հացը, Մուսա Բէկ այդ տեսակ բան չըներ։

Փերիշան կ'երերցնէ գլուխը եւ կը պատասխանէ.

— Ես կը ճանչնամ իմ եղբօր հրէշ զաւակը, գայլ է, մարդու չի խնայեր. դուք գիտէք, մեղքը ձեր վիզը։

Փերիշան կը մեկնի հանդարտ խիղճով, կատարած իր պարտականութիւնը։ Պառաւ Աննօն որ անկիւն մը նստած մտիկ կ'ընէր խօսակցութիւնը, խորհուրդ կուտայ իր հարսին որ խոհեմութեամբ շարժի եւ մէկդի դնէ իր մեծամտութիւնը, երբ ամբողջ ընտանիքը վտանգի մէջ է։ Աննօն ծնկները ծեծելով կը գոչէ լալագին.

— Լաօ՛, ճժեր, ձըզի բան մը ըսեմ, ըսէք ամէն։ Ես մեռնիմ չտեսնամ, Աստուած ընծի ցամաք աչօք մահիկ տայ, ես գինամ, ըդ գազան Մուսան զմըր տուն պըտի աւիրէ։

Պառաւի այս խօսքերը եւ Տէր Յարութիւն քահանայի յորդորները կ'ազդեն Խուտօի վրայ որ վերջապէս համոզուելով սպառնացող վտանգին, յաջորդ օրը տան ջահիլ հարսներն ու աղջիկները կը ղրկէ գիւղին մէջ իրենց բարեկամ Բալայ Մարգարի(*) տունը։ Չորս օր կ'անցնի առանց միջադէպի, հինգերորդ օրը Խուտօն տուն կը վերադարձնէ հարսներն ու աղջիկները, առարկելով թէ Մուսա Բէկ վախկոտութեան պիտի վերադրէ իրենց այս կարգադրութիւնը եւ պիտի գործէ աւելի համարձակ։

(*) Ապագային Մարգար թեւ թիկունք եղաւ հայ յեղափոխականներուն։ Ան մօտիկ ազգականն էր Սերոբ փաշային։

Ռէս Միրօն, ինչպէս նաեւ դրացի գիւղերու ռէսերը տակաւին կը մնային Մուշ, վախնալով Մուսա Բէկի մահուան սպառնալիքներէն: Ուստի Ղարց գիւղի տղամարդիկ Նահապետ Էկօրի ղեկավարութեամբ ժողով մը կը գումարեն, դիմագրաւելու գալիք վտանգը եւ կ՛որոշեն.

1.— Ռէս Միրօի տան պաշտպանութիւնը յանձնել 15—20 զինուած կտրիճ երիտասարդներու:

2.— Ցարձակման պարագային հնչեցնել գիւղին ժամուն զանգակները օգնութիւն խնդրելու համար դրացի Վարդենիս գիւղէն, ուր կը գտնուէր բաւական թիւով կամաւորական զինուոր:

Մեծ Պահքի այդ սեւ օրերուն Աստուած կը լսէ ձայնը ծերունի Էկօրի կնոջ, Աննօին: Գիշեր մը յանկարծ կը մեռնի պառաւը որ Աստուծմէ ցամաք աչօք մահիկ խնդրած էր: Աննօի մահը, այդ խառնակ օրերուն, չուտ անցուկ եւ մոռցուկ եղաւ:

Մեծ Պահքը լրացեր էր եւ Ծաղկազարդի կիրակին հասեր էր առանց միջադէպի: Զը՛նգ ու զըրը՛նգ, լուսաբացէն ի վեր անդադար հնչած էին գիւղին ժամուն զանգակները: Ղարսեցիք մեծով պզտիկով եկեր լեցուեր էին հինաւուրց ժամուն կամարներուն տակ, պատարագ ունկնդրելու, խունկ ու մոմ վառելու:

Ամբողջ վեց շաբաթ ծոմ ու պահք բռնած ջերմեռանդ հայ շինականը աղօթած ու կանչած էր իր զօրաւոր սուրբերը՝ Սուրբ Կարապետն ու Սուրբ Աղբերիկը, Սահակ Հայրապետն ու Առաքելոց վանքը, Գործելյաբոյց Սուրբ Խաչն ու Ծէկ Աւետարանը, որպէսզի առաջքն առնէին գալոց փորձանքին:

« Տէր, ողորմեա մեզ », կը լսուի քահանային ղող-

դող ձայնը։ «Տէ՛ր, դու զչարը խափանես, զբարին բերես», կը գոչեն ծնկաչոք հաւատացեալները, մինչ դուրսը ժամուն դուռին առջեւ գիւղին տղաքը զարդարուած ձիթենիի ճիւղերով, ուրախ զուարթ կը պոռան՝ «ծառզարդա՛ր, ծոտկէ Զատիկ»։

Բարով եւ խերով պիտի անցնէր Աւագ շաբաթն ալ ու պիտի գար Հրաշափառ Զատիկը կարմիր հաւկիթներով և նախշուն զաթաններով, կը մտածէր հայ միամիտ շինականը։ Ծաղկազարդի վառ արեւը լոյսով ողողած էր անոնց թախծոտ հոգիները եւ փարատած սեւ մշուշները։ Ռէս Միրօի ընտանիքն ալ մասնակցած էր ժամին ու պատարագին։ Խորոտիկ հարսները եւ աղջիկները նաշխուն կարաւանը անցնելով մօտակայ արտերէն, եկեր լեցուեր էին, իրիկուան մօտ, Միրօենց տան մեծ բակին մէջ, հանգչելու եւ զուարճանալու։

Խաղերն ու տաղերը, ծափերն ու ծիծաղները տեւած էին մինչեւ ուշ գիշեր։ Հետզհետէ ոգեւորուած՝ խուրձերով խոտ բերած, կրակ վառած ու բոցին վրայէն մէկիկ մէկիկ ցատկած էին տան ջահիլներէն՝ Պերսօն, Հիլսօն, Սեդօն, Միսօն ու Գուլօն, տանը չէնչող ծաղիկը որ փակած էր այդ օրուան խաղացանկը, հետեւեալ խաղասացով.

Ամէկ ուր տուն, (*Ամէն ոք իր տունը*),
Լակլակ ուր բուն (*Արագիլը իր բոյնը*),
Խաչ գառագան իմ քեռու տուն,
Օսկի սնտուկ իմ պապու տուն։
Դէ՛, գիշեր բարի, աղջիկներ,
Դէ՛, մնաք բարով, տղեկներ։

ԱՌԵՒԱՆԳՈՒՄԸ

Աւագ երկուշաբթի գիշերն էր: Դուրսը բարակ անձրեւ մը կը մաղուէր: Դուռ ու երդիք գոցած չատոնց խոր քունի մէջ էր Խարս գեղի բնակչութիւնը, միայն մեր տան ձէթի ճրագը կը պլպլար տակաւին:

Հօրեղբայրս, Տէր Յարութիւն նստած թոնրան չուրթ Աւետարան կը կարդար կիսաձայն: Արթուն էր ընտանիքին մեծ մասը. տարէց կիներ նստած տէրտէրոջ դիմաց կ'աղօթէին, ողորմիս կուտային ու կը խաչակնքէին երեսնին:

Ամէն տարի այս նշոյլ (տօնական) օրերուն յաճախ տէրտէր հօրեղբայրս գիշերները մեզի կը կարդար Քրիստոսի չարչարանքէն ու Խաչէն. սակայն այդ Աւագ երկուշաբթին կը զուգադիպէր մեծ մայրիկ Աննօի մահուան ութօրէքին: Տէր-Յարութիւն մէկ կողմէ ողորմի կուտար պառաւի հոգւոյն, միւս կողմէ հատուածներ կը կարդար Սուրբ Գրքէն, առաջքն առնելու համար գալոց փորձանքին: Արթուն էի եւ ես, կկզած տէրտէրոջ կողքին, հազիւ կը զսպէի աղի արցունքներս, սըրտիս խորէն կ'ոդեկոչէի սիրական մեծ մօրս թարմ յիշատակը: Ծծկեր երեխայ, որբ մնացած հարազատ մօրմէս, մեծցած էի պառաւ Աննօի բարի ու տաքուկ ծոցին մէջ ու դարձած անոր աչքի լոյս Գուլօն: Ութ օրէ ի վեր զրկուած անոր ջերմ գուրգուրանքէն, ինքզինքս կրկնակի որբ կը զգայի, հակառակ ազնիւ խորթ մօրս եւ տան բոլոր կիներուն անկեղծ հոգածութեան:

Տէր Յարութիւն սովորականէն երկար կարդաց այդ օրը. գիշերը յառաջացած էր ու ժամն եկած էր քնանա-

լու: Համբուրելով ու ճակտին քսելով տէրտէրը գոցեց Աւետարանը, խաչակնքեց երեսը ու « օրհնեալ եղիցիք » ըսելով, քաշուեցաւ իր խուցը քնանալու: Այդ սեւ օրերուն ընտանիքին մէջ քնացող միակ այր մարդը Տէր-Յարութիւնն էր մնացեր: Բացի անչափահաս պատանիներէն տանը բոլոր տղամարդիկը զինուած դուրսը կը հսկէին մեր վրայ:

Թոնրատան ու քովընտի սենեակներուն մէջ հետզհետէ անկողին մտան մեր բազմաթիւ ընտանիքին անդամները: Ես եւ մայրս Նարթուն վերջին անգամ աչք մը նետելով դրան փականքին եւ օրօրոցի ծծկաններուն վրայ, վերցուցինք ճրագը ու թոնրատան վրայ բացուող միջանցքէն անցնելով, մտանք մեր ննջարանը:

Երկու փոքրիկ լուսամուտներով քառակուսի եւ ընդարձակ այդ սենեակին մէկ անկիւնը դրուած էր խոշոր փայտէ մահիճ մը, իսկ պատերուն տակ շարուած էին փայտէ սնտուկներ որոնց մէջ պահուած էին հարսներուն եւ աղջիկներուն ոսկի եւ արծաթ զարդեղէնները, խութնի ու կեազի անթարիները, պարսկական թանկագին շալերն ու նախշուն արախճիներն, եւայլն: Իսկ մուտքի դրան ճիշդ քովը կար անգործածելի սեւացած բուխերիկ մը: Մայրս յոգնած ու դադրած մտաւ անկողին, ես քակեցի ամուր հիւսքը ճիւղ ճիւղ մազերուս, հագուեցայ նախշուն գիշերանոցս, որ մեր տան հարսները նոր կարած էին, մարեցի ճրագն ու «Յիսուս-Քրիստոս» մրմնջելով մտայ անկողին: Տունը թաղուեցաւ խոր լռութեան մէջ: Հազիւ նինջ մը առած էինք, յանկարծ արթնցանք հրացանի ձայնէ մը, որուն յաջորդեց մեր պահապան շան երկար ոռնոցը: Ես եւ մայրս ընդոստ արթննալով, անկողնի մէջ նստած՝ վախով ա-

կանջ դրինք: Լսեցինք երկրորդ և երրորդ հրացանի որոտումներ ու այս անգամ սկսան հաչել ու ոռնալ մեր տան ու գեղին բոլոր շուները: Պահ մը կարծեցինք թէ վայրի գազան կամ գող մտած է գիւղ եւ մեր պահապաններն են կրակողները, առ ի զգուշութիւն: Սակայն խորհըրդածելու ատեն չունեցանք: Հրացանաձգութիւնը սկսաւ այնպիսի ուժգնութեամբ որ հասկցանք թէ անողոք կռիւ մը կը մղուի դուրսը մեր պահապաններուն ու թշնամիի մը միջեւ: Կասկած չկար այլեւս. Մուսա Բէկն էր որ իր աշիրէթով կը յարձակէր մեր տան վրայ: Վտանգը կայծակի արագութեամբ երեւցաւ մեր աչքին: Ակընթարթի մը մէջ ոտքի էր մեր ամբողջ ընտանիքը: Փրթաւ վայնասուն, հասէք հասար, գոռում գոչում, երեխաներու ճչոց, խոր մթութեան մէջ մէր զմանուկն էր կորսնցուցեր: Վերջապէս Տէր-Յարութիւն յաջողեցաւ ճրագը վառել ու պահ մը սարսափէն ազատել յեղապատառ ճժերն: Լոյսէն օգտուելով, մայրեր կուրծքերնուն զարկած իրենց մէկուճարներն, կը փախչէին դէպի Թոնրատան մութ անկիւնները ծակ ու ծուկ փընտռելով: Ոմանք յաջողեցան մտնել ցորենի խոշոր ամբարներու մէջ խեղդելով գրկանոցներու աղիողորմ ճիչերը, ոմանք ալ պահուըտեցան պատին տակ շարուած թթուի խոշոր կարասներու ետին:

Հօրեղբայրս Տէր-Յարութիւն, նման այն քաջ հովիւին որ գառներն կը պաշտպանէ գայլերու վոհմակէն, ձէն կուտար աջ ու ձախ, կը կանչէր մէջտեղ մնացած ծերերն ու անճարները որ ձգեն թոնրատունն ու լեցուին մեր ննջարանը:

— «Մի՛ վախնաք, ճժեր, կը պոռար տէրտէրը,

մեծ է Սրբ Ազբերկայ եւ Սրբ Կարապետի զօրութիւնը. Աստուծով կ՚ազատինք »:

Բոլորս հաւաքուելով կը լեցուինք մեր ննջարանը ու դուռը կը գոցենք ներսէն՝ ետին շարելով հարսներու օժիտի սնտուկները:

Մինչադին Մուսա Բէկի աշիրէթէն ձիաւոր ու ոտնաւոր 150 Քիւրտեր նախապէս եկած լեցուած էին մեր գեղէն քառորդ ժամ հեռու Սուրբ Բարսամի աւերակները եւ գեղին գերեզմանատունը: Մութը կոխելուն, գաղտագողի կը մտնեն գիւղ ու կը գրաւեն Սուրբ Սարգիսի եկեղեցիին զանգակատունը, որպէսզի Հայերը չկրնան զանգակները հնչեցնել եւ օգնութիւն խնդրել մօտակայ գիւղերէն: Հայ պահապաններու հրացանաձգութեան վրայ, Քրտերը ելլելով իրենց թաքստոցէն կատղած շուներու նման կը սկսին յարձակիլ մեր տղոց վրայ:

Հրացանաձգութիւնը կը սաստկանար, որոշապէս կը լսուէին Քիւրտերու վայրենի կանչերն որոնք հետզհետէ կը մօտենային մեր տան: Այդ պահուն քաջ ծերունի Ափօ Էկօբը որ չախմախլը հրացանը առած կը վազէր տղոց օգնութեան, տանիքէն արձակուած գնդակէ մը կ՚իյնայ անկենդան: Դուրսը կատաղի եւ օրհասական կռուի մէջոցին կ՚իյնան հայրս՝ Ազաճան եւ քեռի Մխօն. ծանրապէս կը վիրաւորուին նաեւ տանը կորիճ տղամարդիկներէն շատերը, իսկ մնացեալները յուսահատ մարտնչումներէ յետոյ կը ստիպուին փախչիլ եւ ապաստանիլ դոմէշներու թաւլան:

Պահապանները կոտորելէ ու ցրուելէ յետոյ, յաղթական Քիւրտերը կը պաշարեն մեր տունը և կը սկսին կատաղի հարուածներ իջեցնել տան դրան. մեր հնամեայ

եւ հաստատուն դուռը կը դիմադրէր։ Բոլորս խռնուած ննջարանին մէջ, ահ ու սարսափով կը լսէինք դրան վրայ տեղացող ուժգին հարուածները։ Միրօի կինը, քաջ Խուտօն սիրտ կուտար բոլորիս։ Ես փակած անոր փէշերուն տերեւի պէս կը դողայի։ Քեռկին Սանամ որ մնացած էր թոնրատան մէջ ու դրան ծակէն հետեւած մեր տղոց օրհասական կռուին, անվերջ կը պոռար.

— « Սանամ ձըզի ղուրպան, ղարկէ՛ք պէդ չներ »։

Քիւրտերը դուռը կոտրելէ ճարահատ, կը բարձրանան տանիք եւ կը սկսին երդիքէն կարկուտի նման գնդակ տեղացնել դէպի թոնրատունը։ Ի վերջոյ երդիքէն չուանով մէկը կ'իջեցնեն թոնրատուն որ քաշելով դրան ետեւի հաստ գերանները կը բանայ դուռը։ Քիւրտերը կը խուժեն ներս։

Աննկարագրելի խուճապ սկսաւ. սարսափահար ու խելակորոյս ննջարանին մէջ ապաստանած մեր ընտանիքը հակառակ տէրտէրոջ յորդորներուն լեղապատառ կը քաշեն սնտուկները, կը բանան դուռը եւ իրենց կարգին կը խուժեն դէպի թոնրատուն, փրկութեան ելք մը գտնելու յոյսով։ Տէր - Յարութիւն հօտը կորսնցուցած անճար հովուի նման շիւար ու մոլոր կը նայէր չորս դին։ Ճարահատ քաշեց գլխուն նետեց իր կնոջ եազման, ծածկեց մազերն ու մօրուքը, դրկեց իր մէկուճար զաւակը, կեցաւ դրան առջեւ ու սկսաւ մէկիկ մէկիկ թոնրատուն քշել կիներն ու երեխաները զանոնք ազատելու կամ փախցնելու մտօք։

Մութն ու խաւար մեր հազարաշէն ծով տան մէջ։ Հրացաններ կ'որոտային։ Մթութեան մէջ, ընտանիքին մեծ մասը մահն աչք առած խառնուելով խուժող Քիւրտերուն կրցած էին դուրս նետուիլ կամ ապահով թա-

պատոց մը գտնել: Երեխաներէն շատեր Քրտերու ոտքերու արանքներէն սողոսկելով դուրս կը փախչէին եւ կ'ազատէին: Իրարանցումը այնքան մեծ էր որ Քրտեր անակնկալի եկած չէին մտածեր լոյս վառելու ու Թալանի մասին, այլ անընդհատ կը հայհոյէին խաչ, Աւետարան, հաւատք, օրէնք՝ գոռալով « կնիկ կ'ուզենք, աղջիկ կ'ուզենք, մալ կ'ուզենք »

Ես մութին մէջ կորսնցնելով մայրս ու տատօն, գաղտագողի փախած մտած էի մեր ննջարանին սեւցած բուխերիկին մէջ, երբ սարսափով նկատեցի որ մինակ եմ մնացեր: Ելայ թաղստոցէս, վազեցի դէպի դուռը, փախչելու համար թոնրատուն, սակայն շատ ուշ էր: Նշմարեցի քօլօսաւոր բազմաթիւ Քրտեր որ մէկ մէկ լապտեր ձեռքերնին իմ կողմս կուգային: Ետ դարձայ յուսահատ ու աչք մը նետեցի սենեակիս մէջ, յարմար տեղ մը չգտնելով, մտայ փայտէ խոշոր մահճակալին տակ, որքան հնարաւոր էր պզտիկցայ, քաշուելով դէպի պատն ու սպասեցի սրտատրոփ:

Քիչ վերջ Քրտերու դժոխային աղմուկով լեցուեցաւ սենեակը. կատաղօրէն սկսան Թալանի եւ աւերի: Հրացաններու կոթերով սկսան կոտրել հարսներու սնտուկները, դուրս թափել թանկարժէք իրեղէնները: Դեռ ոչ ոք նկատած էր զիս. մէկը սակայն առանց նայելու՝ հրացանի կոթով սկսաւ խառնել մահճակալին տակը. արիւնս սառեցաւ երակներուս մէջ, երբ զգացի հրացանի կոթը ծոծրակիս, սակայն անօրէնը բան մը չկասկածելով ետ քաշեց զէնքը. երկար շունչ մը առի, Աստուած կանչելով որոշեցի քանի Քրտերն զբաղած էին Թալանով, առիթէն օգտուիլ եւ ինքզինքս նետել թոն-

խառուն մխանալ մերիններուն, աղատիլ կամ մեռնիլ անոնց հետ:

Կամաց կամաց փորիս վրայ սողալով հասայ մինչեւ բուխերիկ, անկէ մինչեւ դուռը միայն մէկ քայլ էր մնացեր. պառկած տեղէս յուշիկ վեր ելայ, կիսովին ծռած խոշոր քայլ մը առի դէպի դուռը, ոտքիս մէկը մնաց շեմքէն դուրս իսկ միւսը ներս, երբ յանկարծ զգացի որ ճիւաղային ձեռքեր մազերէս բռնած զիս ետեւ կը քաշէին: Սոսկումի այնպիսի ճիչ մը արձակեցի որ Թալանով զբաղած միւս Քրտերը անակնկալի եկած, ձգեցին աւարն ու շրջապատեցին զիս, ամուր բռնած Թեւերէս որ չփախչիմ, վիրաւոր Թռչունի նման կը Թփրտայի անոնց երկաԹեայ բազուկներուն մէջ. յուսահատ պոռացի լալագին:

— «Եա՛ման տատօ. զիս բռնեցին»:

Լսելով ու ճանչնալով ձայնս, Տատօն, Միրօին քաջ կինը անվախ ու ազդու պօռաց քրդերէն:

— «Տարէք ինչ որ կ'ուզէք, մալը ձեզի մուլքըն ալ ձեզի, խէր փեխամպարին ձգեցէք ղաղջիկ»:

Անոր ձայնը առնելով Քիւրտերն ելան փնտռտուքի, գտան զայն երկու քայլ հեռու Թոնրատան դրան ետին, քաշքշելով ու ծեծելով առին բերին ու քովս կեցուցին. բառ մը արտասանելու ատեն չունեցայ, անմիջապէս բերանս քուրջերով լեցուցին, զարմացայ որ զիս չէին ծեծեր այլ հարուածներն անխնայ կ'իջեցնէին Խուտոյի գլխուն հազար ու մէկ լկտի հայհոյուԹիւններով: Խեղճ Տատօն կիսամեռվիճակի մէջ հազիւ կը կենար ոտքերուն վրայ, արիւնը կը հոսէր քԹէն ու բերնէն: Շունչս բռնուած անկարող որեւէ օգնուԹիւն հասցնելու, կը գոցէի աչքերս չտեսնելու համար խեղճ հօրեղբօրս

կնոջ արիւնլուայ դէմքը։ Այդ միջոցին լսուեցաւ դուրսը պահակ կեցած Թիւրքերու կանչեր։

«Լօ, լօ․ աճապարեցէք զինուոր եկաւ»։

Այս որ իմացան խրարանցումը փրթաւ ներսի քրդերու մէջ, հաւաքեցին ու ծրարեցին ինչ որ ինկաւ ձեռքերնին, մէկ քանին կատղած գազաններու նման ինկան աջ ու ձախ, կոտրեցին ու թափեցին ինչ որ գտան այդ հնամեայ ու չէ՛ն տան անկիւնները․ կուժ, կարաս, ճցում, պուտուկ, սնտուկ և այլն։ Վերջին անգամ աչք մը նետելով աւերակ դարձած տան վրայ, քաշկռտելով գլխ ու կխսամեռ Տատօն, հարայ հուրայներով դուրս հանեցին տնէն։

Դրան առջեւ հաւաքուած էին ճերմակ երկայն քօլոսաւոր բազմաթիւ Թիւրքեր․ մէկը պոռաց «լօ լօ աճապարեցէք, Վարդենիս գեղէն Թրքական զինուոր ճամբայ ելած է արդէն օգնութեան հասնելու համար Հայերուն»։

Այս որ լսեցի յոյսի նշոյլ մը պատեց հոգիս։ «Ես մեռնիմ քըղի Գործելյարուց Սուրբ Խաչ, դու ազատես զմըզի անօրէնի ձեռքէն»։

Խրարանցումն ինկաւ Թիւրքերու մէջ որոնք զիրար հրմշտկելով կ՚աճապարէին գեղէն դուրս ելլել գործը չհասած։ Մեզ բռնողները կը շարունակէին անխնայ ծեծել խեղճ Տատօն որ ուշակորոյս եւ արիւնլուայ ինկաւ գետին։ Կարծելով որ մեռած է կոխեցին վրան ու անցան գլխ տանելով հետերնին։ Միամտօրէն կը կարծէի որ գլխ ալ ծեծելով կը ձգեն կէս ճամբան ու կը փախչին․ բայց ոչ, անոնք աճապարանքով կ՚ուղղուէին գեղին ծայրը գտնուող Ս․ Սարգսի եկեղեցիին աւերակները։ Միայն այդ վայրկեանին հասկցայ որ խրապէս

գլս կը տանին: Հաւաքեցի բոլոր ուժերս, թօթուեցի ինքզինքս գլս բռնող դաժան ձեռքերէն, քաշեցի հանեցի բերնիս քուրջերըն ու վազելով դէպի ետ սկսայ պոռալ ողբագին:

— «Հասէ՛ք, հաւա՛ր, աղբրտի՛ք, գլս տարան»:

Գետինը թաց էր մաղմաղ անձրեւէն. բոպիկ ոտքերս սահեցան ու քթիս բերնիս վրայ ինկայ գետին: Երկու քիւրտ մերկ թուրերը քաշած վազեցին վրաս ըսպառնագին պոռալով քրդերէն: «Քաֆըր օղլի քաֆըր. շուտ ոտքի ելիր, եթէ Մուսա Պէկի հրամանը չըլլար քեզ կտոր կտոր կ'ընէինք, նայէ որ անգամ մըն ալ չփախչիս մեր ձեռքէն»:

Սարսափած ոտքի ելայ եւ խենթի նման սկսայ վազել հետերնին: Հեռուէն լսուեցաւ Թուրք զօրքերու հրացանի որոտումները որոնք երթալով կը մօտիկնային. դարձեալ յոյսի նշոյլ մը պատեց հոգիս որ աւաղ շուտով մարեցաւ: Քրդերն կատաղօրէն կռուեցան համադարկ բանալով զօրքին դէմ որոնք, քանակով քիչ, կէս ժամ տեւող անօգուտ կռուէ մը վերջ ստիպուեցան ետ դառնալ: Մենք սկսանք կամաց կամաց յառաջանալ դէպի Մեղրագետ որ գիշերուան մթութեան մէջ երեւցաւ օձաձալար ու սպիտակ: Լսուեցաւ մեր գեղին եկեղեցիին զանգակներուն երկար, տխուր ղօղանջը, որ արիւնոտ գիշերուան լռութեան մէջ օգնութիւն կը խնդրէր մօտակայ հայ գեղերէն: Ափսո՜ս, շատ ուշ էր: Քրդերն հասած էին իրենց նպատակին. իսկ իմ լոյսի և յոյսի ճրագը ընդ միշտ խաւարած:

Լսելով ահազանգը գեղիս ժամուն դառնօրէն լացի յիշելով անոնց անուշ ղընգղընգոցը միացած դհօլ-զուռնի դըմփ դըրընդոցին, երբ պզտիկէն յետոյ կանանչ կա-

միր կապած ժամէն դուրս կը հանէին մեր գեղին խորոտիկ հարսները։ Իմ սեւ հարսնիքն էր այդ գիշեր. Քիւրտեր հրացանի որոտումներով գիս կը տանէին իմ անյայտ ճակատագիրը։

Քիչ վերջ հասանք Մեղրագետի ափին. կամուրջ չկար մօտակաները. գետը բարձրացած էր ու յորդած։ Քիւրտերը կ՚աճապարէին անցնիլ միւս ափը ուր իրենց կըսպասէր Մուսա Բէկ իր գօլամներով։ Նախ ջուրի մէջ մտաւ ձիաւոր խումբը որուն հետեւեցան մօտ 100ի չափ հետիոտն Քիւրտեր որոնք գիս կը տանէին իրենց ուսերուն վրայ բարձրացուցած։ Մեր ետեւէն կուգային մնացեալ ձիաւորները բեռնաւորուած Թալանի ծրարներով։

Մարտի խոնաւ ու ցուրտ գիշերներէն մէկն էր. Թըրջուած մինչեւ ոսկորներս. բարակ գիշերանոցիս տակէն մերկ մարմինս տերեւի պէս կը դողար, ոտքերս մինչեւ ծունկերս կախուած ջուրի մէջ դրեթէ սառած էին։ Թեւերս խաչաձեւած կուրծքիս, գլուխս խօթած ծոցիս մէջ կը մաքառէի ցուրտին, անձրեւին եւ երեսիս անընդհատ շըրըփացող ջրի ապտակներուն դէմ։ Գետն երթալով կը խորունկնար։ Քիւրտեր մինչեւ կոկորդնին թաղուած ջրի մէջ կը կռուէին հոսանքին դէմ օձերու պէս փշալով։ Միայն իրենց սպիտակ ֆոլոսները կ՚երեւային ջրի մակերեսէն։ Ականջներս կը բզզային, աչքերս կը բանայի ու կը գոցէի, միտքս կը գործէր անդադար, ջերմեռանդ ու միամիտ կ՚երեւակայէի որ արդարադատ ու վրէժխնդիր Մեղրագետը պիտի բարձրանար, բարձրանար եւ կուլ պիտի տար արիւնարբու խուժանը Քիւտերու, ազատելով անմեղ հոգիս։ Սակայն ափսո՛ս հայրենի գետն ալ կը դաւաճանէր, երբ վերջին անգամ աչքերս բացի արդէն անվտանգ հասեր էինք միւս ափը։

Ջրաթաթախ զիս վար առին իրենց ուսերէն ու նետեցին գետին, ջերմէ բռնուածի նման կը սարսռայի: Ազօթրանը սկսաւ կամաց կամաց բացուիլ, քրդերն հետաքրքրութեամբ կը դիտէին զիս, տեսնելով փոքր տարէքս ու վիճակս շատեր խղճահարեցան: Գլուխս վեր վերցնելով զարմանքով ճանչցայ անոնցմէ մէկ քանին: Հասրնօն, Մրատօն, Խալիլօն որոնք հօրս տան մշակներն եղածէին եւ երկար տարիներ կերած մեր տան հացը: Իրենք ալ զիս ճանչնալով կ'ըսէին «լաօ՛, աղէկ չըրինք այս մատ մը երեխան փախցնելով, աղէկ չըրինք»:

Իմացայ որ տան մէջ զիս բռնողը եղած էր Խարաչօլի Խամօյի տղայ Ըմըրը: Մրատօն մեղքնալով հանեց իր կռնակի ապան ու տուաւ ինծի պատսպարելու համար ցուրտէն սառած կիսամերկ մարմինս. քակեց իր ճղլոսին փաթթած սեւ փուշին եւ նետեց գլխուս: Մրատօն սիրտ կուտար ինծի: Լալով դարձայ իրեն եւ ըսի. «Ինչո՞ւ զիս բերիք հոս, ինչ պիտի ընէք». ան լուռ ու մունջ կը կենար: Նորէն լացի, ոտքերն ինկայ աղաչելով «Մրատօ, մեր տան կերած հացին խաթեր համար, զիս քու տունդ տար, կնոջդ քով պահէ, մի տար զիս Մուսա Բէկին»:

—«Աղջիկս, չեմ կրնար քեզ պահել, Մուսա Բէկ զիս կըսպաննէ, մինակ մէկ ճար ունիս. քիչ վերջ երբ երեւնայ Մուսա Բէկ ձիու վրայ նստած, գնա՛ նետուէ առջեւը, իր ոտքերը համբուրէ եւ շնորհ խնդրէ: Կարելի է մատղաշ տարիքդ ու խղճալի վիճակդ տեսնելով մեղքնայ քեզի եւ վերադարձնէ հօրդ տուն»:

Քիւրտը վախնալով իր ընկերներէն չկրցաւ աւելի խօսիլ հետս, պահ մը հեռացաւ ինծմէ: Մրատոյի սեւ փուշիով ծածկեցի մազերս եւ երեսս. Աստուած կանչելով սպասեցի: Լսուեցան մեզ դիմաւորող Քիւրտերու լօ-

լօներն որոնց պատասխանեցին մերինները յարգանքի ցոյցերով և ուրախութեան կանչերով, մէկ երկու ձեռք հրացան պարպելով օդին մէջ:

Եկողը Մուսա Բէկն էր իր ղօլամներով. ան չէր մասնակցած յարձակման եւ խոհեմութիւն սեպած էր սպասել իր գիւղին մէջ : Լսուեցաւ Մուսա Բէկի գոռ ձայնը «լօ՛ լօ՛, կնիկ բերի՞ք, մալ բերի՞ք»:

Քիւրտերը ձեռքերնին դրած իրենց ճակտին խոնարհեցան մինչեւ գետին եւ հաստատական պատասխան տուին: Լսելով Մուսա Բէկի ձայնը սոսկումէս քարացած չէի համարձակեր վեր նայիլ, ետեւէն ինձ ծանօթ Քիւրտեր սկսան զիս հրմշտկել ու ցած ձայնով թելադրել որ շնորհ խնդրեմ: Ճարահատ վեր վերցուցի գլուխս: Մուսա Բէկ մինչեւ կոկորդը զինուած նստած էր ճերմակ ձիու մը վրայ որ կը թավռար անդադար: Ան բարկացած կը մտրակէր անզուսպ ձին որ բերնէն փրփուր կը նետէր շարունակ: Սարսափահար պահ մը դիտեցի անոր դաժան կերպարանքը. աչքերը կանաչ էին, իսկ շէկ պեխերուն ոլորը կը հասնէր մինչեւ ականջները : Հագած էր կանաչ ջուխայէ արխալուխ ու սպիտակ ջուխայէ ոսկեթել բանուածքներով շալվար, մէջքին կապած պարսկական շալ գօտի, որուն մէջ խրած էր արծաթ ու սատափ կոթերով զոյգ դաշոյններ: Գլխուն դրած էր երկայն սպիտակ քոլոս որուն եղերքին փաթթուած մետաքսեայ սեւ փուշիին ծոպերը կը ծածկէին ճակատն ու կ'իջնէին մինչեւ աչքերը:

Գլուխս կախ մօտեցայ Մուսա Բէկին՝ ամուր բռնած երեսիս փուշին, խոնարհութիւն մը ըրի, սիրտս պայթելու աստիճան կը զարնէր վախէս: Մուսա Բէկ գոռաց

—«Տեսէք ինչ խորամանկ է Հայու աղջիկը, երեսը

գոցեր է որ չտեսնեմ զէնքը», եւ ինձ դառնալով աւելցուց, «վեր առ՛ գլուխդ, բա՛ց երեսդ:

Ոչ մէկ շարժում ըրի, այն ատեն հրամայեց Քիւրտերուն որ բանան երեսս, մէկը մօտեցաւ ու քաշեց գլխէս փուշին, բռնի վեր վերցուց գլուխս ու երեսս դարձուց դէպի Մուսա Բէկ:

— «Հօ՛յ հօ՛յ, պոռաց շունը, ապրիք տղաք, իմ ուզածս ալ այս աղջիկն էր: Մէկ անգամ միայն տեսած եմ Խարսիհարսնիքներէն մէկուն մէջ ու մտքէս չէ ելած դեռ անոր ջէյրանի աչքերն ու ծով մազերը. ճրագով երկինք կը փնտռէի, անճրագ գետին գտայ. երկաթէ սօլ հագնիմ նմանը չեմ գտնար. վերցուցէք դրէք ձիուս վրայ»:

Այս որ իմացայ աշխարհ փլաւ գլխուս, ծունկերս կթոտեցան եւ ուշաթափ ինկայ գետին:

Երբ աչքերս բացի, ինքզինքս գտայ Մուսա Բէկի ձիուն վրայ որ կը սուրար ընդարձակ դաշտին մէջ: Ամբողջ աշիրէթը մեր ետեւէն կուգար սրարշաւ: Ուշքի գալով հասկցայ որ ամէն յոյս կորած էր, Թռչուն ըլլայի չէի կրնար ազատիլ Մուսա Բէկի եւ 150 Քիւրտերու ձեռքէն: Արիւն կը հոսէր սրտէս, անգութ ճակատագիրը խլած գիս իմ երջանիկ բոյնէս նետած էր տառապանքի անծայրածիր ճամբուն վրայ:

Վերջապէս հասանք լերան ստորոտը եւ կանգ առինք կանանչ խոտերու մէջէն սողոսկող առուակի մը եզրին: Յոգնած, թրջուած եւ անօթի քրդեր փռուեցան գետին, գիս ալ վար առնելով ձիէն ձգեցին ազատ: Զարդուած, վիրաւոր Թռչունի նման թփրտալով գացի ինկայ ջրի ափին քարի մը վրայ ու սկսայ լալ:

Տեղատարափ անձրեւին յաջորդած էր պայծառ առաւօտ մը. արեւուն ցոլքերը կը փեղկտային լեռներու

գագաթներուն, վազող ջրերուն եւ դաշտի կանանչութեան վրայ : Զորս դին բռնած էր գոյնզգոյն ծաղիկներու անուշ հոտն ու այլազան թռչուններու ուրախ ճըռվըռոցը:

Տխրութեամբ նայեցայ չուրջ-բոլորս, ոչ մէկ բնակչութիւն : Անծանօթ ու վայրի բնութեան այս ծոցին մէջ ինքզինքս բոլորովին անտէր ու կորսուած նկատեցի : Երազի նման անցան աչքիս առջեւէն հայրենի թալանուած տունս ու հարազատներս որոնցմէ կարծես տարիներով բաժնուած ըլլայի : Պահ մը մոռցած Քիւրտերու գոյութիւնը, տարուեցայ անցեալի անուշ յիշատակներով, բայց Մուսա Բէկի դիւային ձայնը արթնցուց զիս անուշ երազներէս :

Մուսա Բէկ հրամայեց մէջտեղ բերել թալանուած ապրանքները : Ծառաները քակեցին և գետին թափեցին հօրս տան իրեղէնները : Մուսա գոգնոց մը կապելով սկըսաւ բաժնել աւարը իր ղօլամներուն միջեւ, չմոռնալով լաւագոյն բաժինը պահել իրեն : Խուժնի կարմիր անթարի մը եւ կխագի վարտիք մը նետեց իմ կողմս որ հագնիմ, հօրեղբօրս աղջկան Անգինի հագուստներն էին : Վախնալով որ կրնամ գեղեցիկ երեւնալ ու մտնել չան աչքը մերժեցի հագնիլ, սակայն երկու քրդեր բռնի հագուեցուցին եւ երեսս ալ առուի ջրով լուալէ յետոյ քաշքշելով տարին Մուսա Բէկի քով նստեցուցին : Ան-սկսաւ զիս համբուրել ու շոյել որոնց զզուանքով կը դիմադրէի կարողութեանս ներածին չափ : Ցանկարծ եկան Բէկին իմացնելու որ Աւգուտ գեղէն տասը Հայեր ուտելիք են բերած աշիրէթին : Երբ լսեցի հայ անունը, դող մը բռնեց ամբողջ մարմինս : Մուսա Բէկ զիս պահ մը ձգելով հեռացաւ քովէս : աչքերովս հետեւեցայ իրեն ու հեռուէն

տեսայ վիզը ծռած տասնեակ մը խեղճ Հայեր որոնք բարեւ բռնած մոմի պէս կեցած էին անոր դիմաց : Բոլորին ալ շալակը լեցուն էր ուտելիքներով, վախէն ոչ ոք կը համարձակէր շուրջը նայիլ ու որեւ է շարժում ընել : Մուսա հրամայեց վար դնել իրենց ծրարներն եւ հեռանալ : Երբ տեսայ որ Հայերը առանց զիս նշմարելու պատրաստուեցան մեկնիլ, չկարենալով զսպել ներքին յուզումս պոռթկացի եւ պոռացի :

— «Աղբրտիք, ես Հայ եմ . . .»

Չըկրցայ լրացնել, քիւրտերն չորս կողմէն թափեցան վրաս, գոցեցին բերանս : Անոնց մէջ էր Մրատօն որ ականջիս փսփսաց ·

— «Եթէ ձայն հանես պատճառ կը դառնաս այդ Հայերու մահուան. Մուսա Բէկ քեզ ալ անոնց հետ հաւու պէս կը մորթէ» :

Մուսա Բէկ ճիչս լսելով եկաւ քովս, քաշեց թեւէս, ոտքի հանեց և շառաչուն ապտակ մը իջեցուց երեսիս : Յաւէն հեծկլտալով ինկայ գետին · ինքն ալ քովս նստաւ եւ հոհոալով այրած սրտիս վրայ սկսաւ իւղ թափել ·

— «Գիտե՞ս, այդ Հայերը հօրդ տան բարեկամներն են : Երբ վաղը կրկին գան քեզ անոնց հետ կը ղրկեմ կերթաս հօրդ տուն» յետոյ աւելցուց սպառնագին «եթէ պէտք չունենայի անոնց, բոլորն ալ կըսպաննէի աչքերդ առջեւ» :

Մուսա Բէկ մահուան սպառնալիքներով նախորդ օրը լուր ղրկած էր Սւղուտ գեղի Հայերուն որպէս զի հետեւեալ օրը որոշուած ժամուն ուտելիք բերեն իրեն եւ ղուլամներուն : Վախնալով, գիւղացիք յանձն առած էին եւ այժմ մեծ զրկանքներով հաւաքուած խեղճ Հայերուն արդար վաստակն էր որ նստած կը լափէր գայլերու

այդ վոհմակը. բերած էին Թաղա հաց, խորոված միս, հաւկիթ, պանիր, սեր ու մածուն եւայլն:

Մուսա Բէկի կարգադրութեամբ Մրատօն ինձ բերաւ խորոված միս, հաց ու պանիր որ ուտեմ. մերժեցի եւ ըսի «մեծ պահք է, ես իմ պահքը չեմ աւրեր, անօթի չեմ»: Մրատօն մեղքնալով համոզեց որ ուտեմ:

— «Աղջիկ, խօսք մտիկ ըրէ, մեղք ես, վերջ ի վերջոյ Մուսա Բէկ քեզ կը սպաննէ»:

Աղաչեցի Մրատօյին որ չտիպէ կամ տանի ինքը ուտէ: Մուսա Բէկ տեսնելով յամառութիւնս տեղէն ելաւ, դարձեալ եկաւ քովս, հրամայեց որ ուտեմ միսն ու հացը: Կրկին մերժեցի, երկրորդ ապտակ մը իջեցնելով երեսիս, բռնեց կզակէս միսի կտորը խոթեց բերանս եւ ըսաւ.

— «Այս տարի կեր, եկող տարի պահք կը բռնես. ես քեզի զատկին կարմիր հաւկիթ ալ կ'առնեմ» աւելցուց ծաղրանքով:

Կարծես քար ու քացախ կերած ըլլայի, աւրած պահքիս ազդած ցաւէն սիրտս վեր ելաւ, նստայ կծկուած կծկուած լացի: Մուսա Բէկ զիս մխիթարելու պատրուակով նորէն քովս եկաւ, սկսաւ համբուրել ու իր լկտի շոյանքներով այն աստիճան չարչարել որ իր ծերունի հօրեղբայրը Մէհմէտ Բէկ միջամտեց ըսելով:

— «Հերիք է, հանգիստ ձգէ խեղճ երեխան»:

Այս դիտողութեան վրայ Մուսա Բէկ հեռացաւ քովէս եւ հրամայեց մեկնելու պատրաստութիւն տեսնել: Կէսօրն անցած էր երբ ճամբայ ելանք: Մուսա Բէկ ցրուելով իր խումբին մէկ մասը, հետն առած զիս եւ 50 ձիաւոր ուղղուեցաւ դէպի լեռ: Տխրութեամբ նկատեցի որ մեզմէ բաժնուող քիւրտերուն մէջ կը գտնուէր Նաբի

մեր նախկին մշակ Մրատօն որուն անվախ եւ սրտբաց կրնայի արտայայտուիլ իմ վշտի պահերուս:

Կամաց կամաց սկսանք մագլցիլ լեռնէն վեր, նստած Մուսա Բէկի ձիուն վրայ, յոգնած լալէն, դառնութեամբ կը դիտէի չուրջս: Մուսա Բէկ կը փորձէր զիս զուարճացնել կատակներով: Տէր Աստուած, կը մտածէի արդեօք ո՞ւր կը տանին զիս: Մուսա կ՚երթար ապաստանելու «Տախտկներ» կոչուած իր Թագստոցը որ կը գտնուէր այդ լեռներուն ետին անանցանելի կիրճերու մէջ:

Երկու ժամուան դժուարին վերելքէ մը յետոյ հասանք լերան կատարը ուրկէ կ՚երեւար Զխուր Պուլանուքի ամբողջ դաշտն ու դուրանը, որուն մէջտեղէն արծաթի նման փելկտալով կ՚անցնէր օձագալար Մեղրադետը: Սիրտս փլաւ, արցունքոտ աչքերով եւ անհուն կարօտով վերջին անգամ երկարօրէն դիտեցի դետի ափին փռուած հայկական գիւղերը որոնցմէ մին անկասկած Ղարց՝ հայրենի գիւղս էր:

Մեր ետին ձգելով դաշտն ու դուրանը, սկսանք յառաջանալ: Ժամ մը վերջ հասանք Տախտկներ՝ Մուսա Բէկի Թագստոցը որ կը գտնուէր բարձր լերան մը կողքին անառիկ դիրքով. սակայն Մուսա Բէկ իր հօրեղբօր Մէհմէտ Բէկի խորհրդով որոշեց ապաստանիլ աւելի հեռուն գտնուող Հըլվեռիկ կոչուած քրդական գիւղը որ կը պատկանէր իր աշիրէթին : Մուսա ամէն անգամ որ հետապնդուէր կառավարութենէն, իր հետքը կորսնցնելու համար կ՚ապաստանէր այս լեռներուն մէջ:

Շարունակելով մեր ճամբան, լեռներ ու ձորեր կտրելով, մթնշաղին հասանք Հըլվեռիկ: Հրաշալի դիրքով այս գիւղը շրջապատուած ծառերով ու պաղ աղբիւրներով· ամառնոց էր Մուսա Բէկի ընտանիքին:

Գեղին Քիւրտերն ու շները մեծ աղմուկով մեզ դիմաւորեցին, կանգ առինք տան մը մեծ բակին մէջ. զիս վար առին ձիէն ու տարին տանը ետին պտնուող, աչքէ հեռու անճրագ ու անկրակ սենեակի մը մէջ փակեցին:

Չեմ գիտեր որքան ժամանակ մնացի այդ մութ ու խաւար սենեակին մէջ. յանկարծ աղօտ լոյս մը նշմարեցի, վազեցի պատուհան, գլուխս դուրս հանեցի եւ լսեցի խօսակցութեան ձայներ որ կուգային քովի սենեակէն. ականջ դրի եւ յուզմունքով լսեցի հետեւեալ խօսքերը:

— «Թանդուլի իր տունն, գնաց չէն տունը քանդեց, հիմակ ալ եկեր դհոլ զուռնա կը զարնէ: Խարբայ Միրոյի տուն Աստծու տուն էր. Հայ ու Քիւրդ մէջ հաց կուտէր...»

Չէի հաւատար ականջներուս, ինչպէս այդ Քիւրդը ծանօթ էր հօրս տան եւ ի՞նչպէս չէր վախնար անէծք թափելու Մուսա Բէկի գլխուն: Ուժերս հաւաքեցի եւ գլուխս մօտեցնելով քովի պատուհանին պոռացի քրդերէն:

— «Քրիվա, քրիվա ես ալ հոս եմ»:

Ծերունի Քիւրդ մը խայլօնը բերնին դրած գլուխը դուրս հանեց պատուհանէն ու զարմացած դիտելով զիս հարցուց:

— «Դուն ո՞վ ես»:

Հեկեկալով պատասխանեցի — «քրիվա, ես զարբայ Միրոյի աղջիկն եմ: Երէկ գիշեր Մուսա Բէկ զիս փախցընելով հօրս տնէն բերաւ հոս, չեմ գիտեր ի՞նչ եղաւ մեր տունը: Քրիվա զուրպան եղնիմ քըզի, դու բարի կ'երեւաս, ի՞նչ կ'ըլլայ, երթաս իմ պապու տուն, իմաց տաս իմ ողջ ըլլալս ու հոս գտնուիլս:»

Ծերունի Քիւրդը գգածուեցաւ. — «վա՜խ զաւակս

վախ․ քանդուի իր տուն, հերիք չէ որ քանդեց չէն օճախ, քեզ պէս մատ մը երեխան ալ առեր բերեր է ։ Զաւակս չեմ կրնար քեզ ազատել, բայց վաղը առաւօտ իսկ կ՚երթամ, լուր տալու ձեր տուն։ Համբերէ, մի լար, Աստուած ողորմած է, իշալահ կ՚ազատիս»։

Ծերունին գոցեց պատուհանը, քաշուեցայ ներս․ ծունկի գալով պաղ գետնի վրայ սկսայ աղօթել եւ օգնութեան կանչել մեր զօրաւոր սուրբերը որ առնեն հոգիս կամ մարմինս ազատեն այդ անօրէնի ձեռքէն։

Ամիսներ վերջ միայն իմացայ որ ծերունի Քիւրդը 4 օր յետոյ գացած էր մեր տուն, տեղեկութիւններ տուած իմ մասին եւ նուէր էր ստացած գոմէշ մը ։ Տնեցիները որ գիս մեռած կարծելով երեք օր վնտռեր էին դաշտին ու գետին մէջ, ուրախացեր էին, բայց իմանալով ուր և որո՛ւ ձեռք գտնուիլս, բոլորը մէկ բերան ըսեր էին․ «լաւ է աղջիկ մեռնի ազատի քան թէ մնայ Մուսա Բէկի ձեռք։»

Յաղթանակի այդ գիշերը Մուսա Բէկ տօնեց աննախընթաց ոգեւորութեամբ, մինչեւ լոյս չդադրեցաւ դհոլ-զուռնի դըմբ դըրըմբոցը եւ ծափերու շըրըխկոցը։ Շէնքին մեծ բակին մէջ Քիւրդեր կրակ վառեցին, ոչխարներ շամփրեցին, կերան խմեցին, երգեցին ու պարեցին, մինչ ես կկզած չոր գետնի վրայ կ՚անցընէի կեանքիս երկրորդ տառապանքի գիշերը։

ՍԵՒ ՊՍԱԿՍ

Յաջորդ առաւօտ պառաւ Քրդուհի մը եկաւ ու զիս տարաւ Թոնրատուն, նստեցուց բարկ թոնիրի կողքին եւ ստիպեց որ տաք կաթ խմեմ: Հազիւ Քրդուհին սիրտ տուած եւ հանդստացուցած էր զիս, երբ ներս մտան երկու Քիւրդ ու զիս տարին Մուսա Բէկին մօտ: Մեծ սալոն լեցուած էր Քիւրտերով. Մուսա զիս նստեցուց իր մօտ Թաղիքի վրայ ու սկսաւ դարձեալ համբուրել: Մուսայի հօրեղբայր Մէհմէտ Բէկ տեսնելով տառապանքս միջամտեց որ զիս հանգիստ ձգէ: Այս անգամ Մուսա Բէկ պատասխանեց թէ որոշած է ինձի հետ ամուսնանալ: Սարսափահար լալով ինկայ ոտքերը եւ աղաչեցի որ զիս վերադարձնէ հօրս տունը: Սակայն տեսնելով որ աղաչանք ու պաղատանքն անօգուտ են, յուսահատ պոռացի քրդերէն.

— «Հարիւր տարի ալ մնամ քովդ, դարձեալ Հայ եմ: Աւելի լաւ է զիս ալ Աղաւնեց Ռէս Օհանին նման ողջ ողջ այրես ազատիմ»:

Ծիւաղը կարեւորութիւն չտուաւ խօսքերուս և հրամայեց որ երթան կանչեն մօտակայ գիւղէն Քուփրայի շէյխերը կատարելու համար իր ամուսնութիւնը: Մէհմէտ Բէկ որ մինչ այդ լուռ ու մունջ մտիկ կ'ընէր, սիրտնեղած ըսաւ Մուսա Բէկին:

— «Մուսա, չորս կնիկ ունիս, այս աղջիկը յարմար չէ քեզի, աւելի լաւ է տաս եղբօրդ Ջեզահիրին»:

Մուսան թէեւ կը քաշուէր իր ծերունի հօրեղբօրմէն

ՄՈՒՍԱ ԲԷԿ

սակայն անդրդուելի մնաց իր որոշումին վրայ, պատասխանելով:

— «Չէ՛ չէ՛ այս աղջիկը ես կ'առնեմ, չեմ տար իմ եղբօրս· կշիռքով ոսկի կուտամ իր հօր, բայց ես կառնեմ»:

Իրիկուան մօտ եկան Քուֆրայի համբաւաւոր չէյխերը որոնք տեսնելով փոքր տարիքս ու խղճալի վիճակս ընդդիմացան Մուսայի առաջարկին եւ աշխատեցան զինքը համոզել որ ետ կենայ իր մտադրութենէն: Այս առթիւ վէճ ծագեցաւ Մուսա Բէկի, Մէհմէտ Բէկի եւ չէյխերու միջեւ: Այս վերջիններն ալ առաջարկեցին Մուսայի որ զիս ձգէ իր փոքր եղբօր Զեղահիրին:

Վերջապէս չէյխերը յաջողեցան զիս առնել Մուսայի ձեռքէն ու պահել գեղին Մուխթարին տունը մինչեւ վերջնական կարգադրութիւն: Սակայն անակնկալ միջադէպ մը պատճառ դարձաւ որ Մուսա փոխէ իր որոշումը: Խութի շրջանի Պելլըքցի քիւրդ աշիրէթը որ բարեկամ էր Հայերուն եւ միեւնոյն ատեն ոխերիմ թշնամի Մուսա Բէկի աշիրէթին, իմանալով իմ առեւանգումս լուր կը ղրկէ Մուսայի թէ ձեռք չզարնէ իրենց քրիվա Հայուն աղջկան· հակառակ պարագային կը սպառնային յարձակիլ իր աշիրէթին վրայ:

Մուսա վախնալով Պըլլըքցի Քիւրդերու սպառնալիքներէն տուաւ իր վերջնական որոշումը· ի ներկայութեան չէյխերու, Բէկերու եւ տեղւոյն Քիւրդերուն բարձրացաւ քարէ պատուանդանի մը վրայ եւ զիս ցոյց տալով ըսաւ հանդիսաւոր շեշտով մը:

— «Կ'երդնում Մուսլիման Մէհմէտ - Փեղամպարի գլխուն, որ այս Հայուն աղջիկը ասկէ վերջ իմ քոյրս

Մհերին է եւ աղջիկս Գիւլնազը, զայն կուտամ փոքր եղբօրս Ջեզահիր Բէկին»:

Շէյխերը շատ գոհ մնացին այս խօսքերէն եւ ինծ՚ դառնալով հարցուցին թէ կ՚ուզե՞մ ամուսնանալ Ջէզահիրի հետ. — «Ոչ, ինչ ալ ընէք ես Հայ եմ»:

Շէյխերը որոշեցին զիս չարաթ մը եւս ձգել Մուխթարին տունը:

Աղօթելով լալով ու ողբալով անցուցի եօթը երկար եւ անստոյգ օրեր. ի զուր անցան թափած արցունքներս ու ջերմեռանդ աղօթքներս: Ճակատագիրս սեւ գրուած էր: Ութերորդ օրը Մուսա Բէկ բերել տուաւ իր եղբայր Ջեզահիրը եւ հակառակ կամքիս բռնի կատարել տուաւ նիքեահը:

Մուսայի խորթ եղբայրն էր Ջէզահիր Բէկ որ ծնած էր Միրզա Բէկի երկրորդ կնոջմէն: Մայրը մեռած էր երկու տարի առաջ, տղուն ձգելով իր հօրենական մեծ հարստութիւնը:

18 տարեկան Ջեզահիր անուանի էր իր գեղեցկութեամբ. ծայրայեղ կրօնամոլ եւ քրդատեաց, ինծի համար ոչ՛մէկ արժէք ունէր իր գեղեցկութիւնը ու հարստութիւնը, վիրաւորուած էր ազգային արժանապատուութիւնս. ամբողջ հոգիովս կ՚ատէի զինքը, հակառակ ինծի հանդէպ ցոյց տուած իր անկեղծ գուրգուրանքին:

Սեւ պսակէս երկու օր յետոյ Մուսան ու Ջաղօն վախնալով կառավարական հետապնդումներէն ու Պելլըքցի Քիւրդերու յարձակումներէն, խոհեմութիւն սեպեցին ժամանակ մը հեռանալ Հըվէտիկէն իրենց հետքը կորսնցնելու համար. 15 օր չարունակ անոնց հետ սարսափահար քաշքշուեցայ լեռնէ լեռ ձորէ ձոր, չկարենալով տոկալ հոգեկան եւ ֆիզիքական տառապանքնե-

րուս, հիւանդացայ: Մուսա, Ջեզահիրի խնդրանքներուն տեղի տալով իր հաւատարիմ զուլամներու միջոցաւ զիս վերադարձուց Հըվետիկ, Շէյխ Շէրիի տունը ուր խնամուեցայ մէկ ամիս մաքառելով մահուան դէմ:

Մուսա եւ Ջադօ այլեւս արհամարհելով ամէն վտանգ վերադարձան Հըվետիկ: Մուսա յարմար չդատելով զիս ղրկել իր ընտանիքի մօտ Խներ, եւ ոչ ալ երկար ժամանակ վտահիլ օտարներուն, Խներէն Հըվետիկ բերել տուաւ իր քոյրը Մհերին, զիս յանձնեց անոր դաժան հսկողութեան:

Մհերի կինն էր Ամար Բէկին որ աջ բազուկն էր Մուսա Բէկին: Այդ վտանգաւոր ու խառնակ օրերուն Մուսայի չորս կիներն ու զաւակները ապաստանած էին Պիթլիս, ուստի Խներու մէջ Մուսայի տան հսկողութիւնը յանձնուած էր իր քրոջը Մհերին:

Երբ Մհերին իր երկու տարեկան լաճովը հասաւ Հըվետիկ, բոլորս միասին գացինք բնակելու Մուխթար Սէֆէրիի ընդարձակ տունը:

Մուսա քաջալերուած իր ձեռք բերած յաջողութենէն, դարձեալ հաւաքեց իր զուլամները, յարձակեցաւ Տափավանքի Աբրահամի տան վրայ, սպաննեց զայն եւ կողոպտեց ամբողջ հարստութիւնը: Սոխուտ գեղին մէջ ալ կրակի տուաւ համբայներէն Յակոբի չէն տունը եւ անոր աչքին առջեւ սպաննեց իր մէկ հատիկ զաւակը՝ Յովսէփ: Մուսա չգոհանալով հայ զոհերով, յարձակեցաւ Տիգրանակերտցի Թուրք Ալի Փաթեչի կարաւանին վրայ, կողոպտեց անոր եօթը ջորիի բեռ ապրշումէ հակերը եւ կողոպուտներով վերադարձաւ Հըվետիկ խրախճանքներ սարքելու եւ նոր արշաւանքներ կազմակերպելու:

ՄՈՒԽԹԱՐ ՍԷՖԷՐԻԻ ՏԱՆ ՄԷՋ

Շնորհիւ Մուսայի Թալաններուն և Ջէզահիրի հարստութեան Պէկի տներու յատուկ ճոխութեամբ կահաւորեցին Մուխթար Սէֆէրի տունը, զիս դրին չքեղ սենեակի մը մէջ ուր գոյնզգոյն ընտիր մետաքսեղէններն ու թանկարժէք խեցեղէնները գիրար կը գերազանցէին: Գետինը ծածկուած էր թանկագին գորգերով, սատափէ եւ փղոսկրէ զաշոյններ կը զարդարէին պատերը, իսկ սենեակին լայնքին ու երկայնքին շարուած բազմոցները ծածկուած էին կանանչ կարմիր ու ժանգառի ընտիր ապրշումէ շալերով:

Սենեակիս նման զիս ալ զարդարեցին, ոտքէս մինչեւ գլուխս կորսուեցայ մետաքսի, ոսկիի եւ արծաթի մէջ: Անունս փոխեցին ու դրին Ֆաթմայ: Արգիլեցին հայերէն աղօթել ու պառաւ Քրդուհի մըն ալ բերին ինծի «Նամազ» սորվեցնելու:

Մուսա Բէկի քրոջ Մհերիի խիստ հսկողութեան ներքեւ օրերով փակուած կը մնայի և անվերջ կուլայի, չէի կրնար հաշտուիլ հաւատքս ուրանալու, Քիւրտ դառնալու գաղափարին հետ: Յուսահատած որոշեցի բան չուտել եւ մեռնիլ անօթութենէ. փոս մը փորեցի սենեակիս մէկ անկիւնը եւ բերուած կերակուրները գաղտուկ մէջը կը լեցնէի եւ վրան հողով կը ծածկէի: Երկու օր կրցայ անօթի դիմանալ, սակայն երրորդ օրը նուաղած ինկայ դրան ետին. գաղտնիքս մէջտեղ ելաւ եւ չարաչար պատժուեցայ Մհերիէն:

Դեռ մինչեւ այսօր չեմ կրնար առանց սարսուռի յիշել Մհերին ու չանիծել զինքը․ ան իր կանանչ աչքերով եւ գիւային հոգիով հարազատ պատկերն էր Մուսա Բէկին․ չափազանց անգութ եւ հայատեաց ան երբեք չդադրեցաւ զիս հալածելէ ու չարչարելէ։

Սակայն, օրհնելով կը յիշեմ Մուխթար Սէֆէրին ու կինը բարի Մթէն որոնք նոյնպէս կը հսկէին վրաս եւ կը ծառայէին ինձ․ անոնք յաճախ զիս կը պաշտպանէին վայրագ Մհերին խոշտանգումներէն։ Երբ ռամազանը եկաւ եւ ստիպեցին զիս ծոմ պահել, յաճախակի նուաղումներ կ՚ունենայի․ Սէֆէրին եւ Մթէն մեղքնալով զիս ամէն օր գաղտնի կը կերակրէին։

Ջեզահիրի բացակայութեան Մթէն գիշերները սենեակս կը քնանար, տեսնելով անընդհատ լացերս ու տառապանքներս Մհերէն գաղտնի զիս դուրս կը հանէր բակին մէջ շունչ մը առնելու․ ինք նստած անկիւն մը համրիչը կը քաշէր, ես ալ մեղուի փեթակներուն առջեւ կանգնած կը դիտէի աստղազարդ երկինքը, ժամերով կ՚աղօթէի, երեսս կը խաչակնքէի եւ կուլայի։ Մթէն տեսնելով վիճակս կը զարմանար ու կը խրատէր զիս որ մոռնամ անցեալս եւ համակերպիմ ճակատագրիս չենթարկուելու համար Մհերին եւ Մուսային զայրոյթին։

—«Հերիք է, աղջիկս, կ՚ըսէր, եթէ Մհերին տեսնէ, զիս ալ քեզ ալ տեղն ու տեղը կը սպաննէ»։

Մթէն զիս համոզելու համար ժամերով գովքը կը հիւսէր Ջեզահիրի գեղեցկութեան եւ հարստութեան եւ կը պատմէր թէ յայտնի Բէկերու եւ շէյխերու աղջիկներ սիրահարուած էին անոր եւ կը նախանձէին իմ բախտիս։ Մթէի բերանը գոցելու համար, կը փրցնէի վզիս ոսկիներէն հատ մը եւ կը նուիրէի իրեն։

Քանի օրերը կ՚անցնէին, այնքան կարօտը տունիս, հայրենի գեղիս եւ հարազատներուս կը կրծէր հոգիս․ օրերով նստած պատուհանիս առջեւ կ՚ողեկոչէի սիրելիներս, որոնք կուգային ու կ՚անցնէին մէկիկ մէկիկ աչքիս առջեւէն։ Տէր Աստուած, արդեօք ո՞վ մեռաւ, ո՞վ մնաց մեր չէն տնէն, իմացա՞ն ողջ եւ ուր ըլլալս, եթէ իմացան, ինչո՞ւ չեկան զիս ազատելու, գիշեր ցերեկ այս ուղղութեամբ կը մտածէի եւ կ՚արտասուէի։

Լալով ցամքեցան արցունքներս, սակայն աղբիւրը հաւատքիս մնաց մշտահոս։ Աւելի քան երբեք ամուր փակայ Աստուծոյ փէշերուն ու գիշերը ցերեկին խառնելով անդադար կ՚աղօթէի։ Ջեզահիրի բացակայութեան միջոցին օրերով չէի մտներ անկողին գիշերները երբ ամէն մարդ թաղուէր խոր քունի մէջ, կը մերկանայի քրտական չքեղ հագուստներէս, դուրդուրանքով կը հանէի սնտուկիս մէջ պահած հօրս տան նախշուն գիշերանոցը եւ հագուելով ծունկի կուգայի չոր գետնի վրայ, երեսս քսելով սեւ հողերուն՝ կ՚աղօթէի մինչեւ լոյս։

Որպէսզի տգեղնամ ու Ջեզահիրի աչքէն ելլամ, կը պատահէր որ օրերով չլուացուիմ ու չսանտրուիմ․ գետնէն սեւ հողերը առած կը քսէի դէմքիս մտածելով որ աղտոտ կեղտոտ տեսնելով օր մը զիս կը նետէ դուրս եւ կ՚ազատիմ։

Հակառակ Մթէի գաղտնապահութեան եւ իմ ձեռք առած զգուշութիւններուն, Մհերիի աչքէն չէր վրիպած իմ հայերէն աղօթքներս, որոնց համար շատ անգամներ անխնայ ծեծ կերած էի իրմէն ։ Մհերին Մուսա Բէկին գանգատած էր եւ ըսած «այս Հայու աղջիկը իր հաւատքին վրայ հաստատ կեցած է, հարիւր տարի ալ պահես

Գիւրտ չի դառնար, կամ սպաննէ կամ տար իմ քովէս»։

Մուսա սպառնաց զիս սպաննել եթէ չփոխէի ընթացքս եւ քրդերէն նամազ չսորվէի։ Մթէն եւ Սէֆէրին կը խրատէին զիս որ խօսք մտիկ ընեմ ու չընդդիմանամ Մուսա Բէկին։

Ճարահատ, ժամանակ մը վերջ տուի դաղտաղողի աղօթքներուս ու աշխատեցայ մէկ երկու քրդերէն նամազ սորվիլ զարմացնելով պառաւ Բրդուհին որ ամէն օր կուգար ինծի Ղուրանէն աղօթք սորվեցնելու։

Օր մը Մհերին, Մթէն եւ տանը միւս ծառաները աղօթրանը չրացուած մեկնեցան հեռաւոր զողաններ բերի (ոչխար կթելու)։ Մուսա Բէկ ու Ջէզահիր ալ երեք օր առաջ մեկնած էին թալանի։ Տունը մնացած էինք ես, Սէֆէրին եւ Մհերիի երկու տարեկան լաճը։

Մհերին ինծի խստիւ պատուիրած էր լաւ հսկել երեխային ։ Անոնց մեկնելէն յետոյ պահ մը Սէֆէրիի ներկայութեան զբաղեցայ երեխայով, խաղցուցի, կերցուցի եւ դրի օրօրոցին մէջ, քիչ մը վերջ քրդու լաճը քնացաւ. Սէֆէրին ալ դուռը վրաս ամուր գոցելով գնաց տանը կից բանջարանոցը ջրելու։ Օգտուելով առանձնութենէս, անմիջապէս վազեցի սենեակս, դուռը ներսէն գոցեցի ու մոռնալով ամէն ապառնալիք սկսայ սովորականին նման հանել թափել վրայէս անօրէն Գիւրտի հագուստները, որոնք կրակի նման կ՚այրէին մարմինս ու հոգիս, հագայ դարձեալ հօրս տան նախշուն գիշերանոցը, պատէն կախեցի ցորենի հասկերէ զաղտնի շինած փոքրիկ խաչս, գորգերը մէկդի քաշելով ծունր դրի ու անհուն կարօտով սկսայ ազատօրէն բարձրաձայն աղօթել, մէկիկ մէկիկ օգնութեան կանչելով մեր անանուն մուրբերը։ Ընկնաւորի նման փրփուր կը հոսէր բեր-

նէս, անօթի ծարաւ, ինքզինքէս ելած, աշխարհը մոռցած, չեմ գիտեր որքան ժամանակ գետինը ճանկռտելով, երեսս քսելով սեւ հողերուն արիւնլուայ ծնկներով աղաչեցի ու լացի: Յանկարծ սենեակիս դրան տեղացող հարուածներն ու Մհերիի կատաղի ձայնը զիս ուշքի բերին. ամէն ինչ հասկցայ. Մհերին վերադարձեր էր, երեխան մոռցեր էի օրօրոցին մէջ, աղօթքներս ալ պատուհանէն տեսեր էին. կորսուած էի. սոսկումէս քարացած ու շուարած չէի համարձակեր տեղէս շարժիլ եւ հագուստներս հագուիլ: Մհերին աւելի եւս կատղած կը հայհոյէր ու ոտքով ուժգին հարուածներ կ'իջեցնէր դրան: Քաջութիւն չունեցայ դուռը բանալու, անմիջապէս մտայ անկողին հիւանդ ձեւանալով: Յանկարծ դրան ետեւէն լսեցի Սէֆէրիի ձայնը որ կ'աղաչէր ինծի անմիջապէս բանալ դուռը եւ աւելի չբարկացնել Մհերին խանումը: «Բաց, Ֆաթմա, մի վախնար» կը խրախուսէր ծերունին: Սիրտ առնելով, դողդղալով բացի դուռը, յանկարծ Մհերին վայրի գազանի նման նետուեցաւ վրաս, փաթթեց մազերս ձեռքերուն ու քաշքշելով տարաւ մինչեւ բակ, պատռեց հանեց վրայէս նախշուն գիշերանոցս ու մօրէ մերկ վիճակի մէջ կեցուց պատին տակ. քաշեց հանեց ոտքէն հաստ գամերով ոտնամանը եւ սկսաւ կրունկով կատաղի հարուածներ իջեցնել գլխուս, ուսերուս: Սարսափած ոչ ոք կը համարձակէր միջամտել, ի վերջոյ ծերունի Սէֆէրին չդիմանալով ինկաւ Մհերիի ոտքերը ու սկսաւ աղաչել. «Խանում, Աստուծոյ սիրոյն ըլլայ, հերիք է, մեղք է, դեռ փոքր է ինչ ընելը չի գիտեր, խանում, հերիք է, հերիք»:

Մհերին չազդուեցաւ ճերմակ մազերով ծերունիին խօսքերէն, այլ զարնելէն յոգնած, դադրեցուց հար-

ուածները, խաչ, օրէնք, հաւատք հայհոյելով մէկդի քաշուեցաւ, չձգեց ոչ ոքի մօտենալ ինծի. պոռաց՝ «Թող այդպէս մնայ մինչեւ սատկի»:

Հրաչքով դեռ ոտքի վրայ կը կենայի, մէկ ալ կարծես բուռ բուռ կրակ թափեցին գլխուս, մթնեցին աչքերս, արիւնլուայ եւ ուշակորոյս ինկայ գետին: Երբ խելքս գլուխս եկաւ, Մթէն սառ ջուր կը թափէր գըլխուս: Վիրաւոր, աչքերս գոց, օրերով մաքառեցայ մահուան դէմ: Բարի Սէֆէրին եւ կինը Մթէն հարազատի մը նման գուրգուրանքով խնամեցին զիս եւ իրենց տնական դեղերով աղէկցուցին: Երբ երկու շաբաթ վերջ կրցայ բանալ աչքերս, նկատեցի որ մէկ հատին լոյսը կիսովին խաւարած էր:

Երբ Մուսան ու Ջաղօն վերադարձան Թալանէն, Մհերին կատղած փրփրած ամէն ինչ կը պատմէ եղբօրը եւ կրկին կը պահանջէ որ զիս սպաննէ, հակառակ պարագային կը սպառնար երեխան վերցնելով հեռանալ տունէն: Մթէն եկաւ ու լալով ըսաւ. «Մհերին պատմեց ամէն ինչ. Մուսա Բէկ քեզ տեսնալ կ՚ուզէ»: Մահն աչքս առած Մթէի օգնութեամբ գացի հիւրանոց ուր խժոռ նստած էր Մուսա Բէկ զէնքերը կողքին, իր մօտ կանգնած էր Ջաղօն գունատ և մտածկոտ: Ի տես Մուսա Բէկին, մահուան սարսուռը պատեց զիս: Յանկարծ քաջութիւն մը եկաւ վրաս, քաշեցի երեսիս քօղը, ցոյց տալով վէրքերով լեցուն գլուխս, դէմքս ու աչքերս և ըսի

— «Տես ի՞նչ ըրաւ քոյրդ Մհերին» :

Մուսա շնականօրէն խնդալով պատասխանեց:

— «Աչքերուդ տեսքը միշտ գեղեցիկ է, գալով լոյսին մէկ հատն ալ կը բաւէ քեզի, ինձ նման հրացա պիտի բռնես եւ նշա՞ն պիտի առնես» :

Եւ խօսքը գործին միացնելով վերցուց քովը դըրուած չախմախլին, դրաւ աչքին ու նշան բռնեց զիս։ Դողդղալով սկսայ ետ ետ երթալ դէպի դուռը. Ջաղօն որ լուռ ու մունջ կը հետեւէր իր եղբօր ամէն մէկ շարժումին, առջեւ նետուեցաւ եւ ըսաւ.

— «Զգէ այս անգամ, յաջորդին ես իմ ձեռքով կը մաքրեմ իր հաշիւը» ։

Այսպէս Ջաղօն զիս ազատելով ստոյգ մահէն՝ կիսամեռ վիճակի մէջ տարաւ սենեակս։

ԹՌՉՈՒՆԻ ՄԸ ՓԵՏՈՒՐԸ

Աչքիս լոյսը կորսնցնելով կարծես խաղաղութիւն մը իջաւ հոգիիս մէջ։ Ներքին ձայն մը ինծի կ'ըսէր թէ իզուր պիտի չանցնէին ջերմեռանդ աղօթքներս եւ տառապանքներս։ Առանցքը աղօթքներուս եղած էր՝ «Տէր Աստուած, ա՛ռ հոգիս, կամ ազատէ զիս անօրէններուն ձեռքէն»։ Ուխտս կիսովին ընդունուած էր, Աստուած չէր ուզեր առնել հոգիս, այժմ համոզուած էի որ հաւատքիս ուժովը պիտի յաղթէի անօրէն Քիւրտին եւ ազատէի անոնց ձեռքէն։

Փոխեցի ընթացքս օրըստօրէ, դարձայ աւելի խորամանկ, աշխատեցայ խաբել տնեցիները, վերջ դնելով աղօթքներուս եւ անվերջ լացերուս, սկսայ ցոյց տալ որ այլեւս համակերպած ճակատագրիս՝ երջանիկ էի Մու-

սա Բէկի տան մէջ. մարմինս դարձաւ Քիւրտ, իսկ հոգիս մնաց Հայ։

Օրերը կ'անցնէին անստուգութեամբ. մինակ հոգեկան ցաւերուս հետ, լաւ օրերու սպասումէն յոգնած, ապագայիս գաղտնիքը սկսայ փնտռել բնութեան տարրերուն մէջ, որոնց լաւ կամ գէշ երեւոյթներէն կախուած էր ուրախութիւնս կամ տրտմութիւնս։

Գիշերները ժամերով կը դիտէի աստղազարդ երկինքը եւ երբ լոյսերը ընդմիշտ թաղուէին սեւ ու մութ ամպերու տակ, կը տխրէի եւ յուսահատ կը մտնէի անկողին։

Իսկ անձրեւէն, փոթորիկէն եւ կայծակէն յետոյ երբ պարզուէր երկինքն ու կապոյտին վրայ երեւնար ծիրանի գօտին, հոգիս կը լեցուէր ուրախութեամբ եւ կ'ըսէի ինքնիրենս «վերջս բարի է» ։

Երբեմն ալ վիճակ կը ձգէի բախտիս վրայ, գոյնզգոյն հուլունքներ թափելով գետնի վրայ, վատ կամ լաւ մեկնութիւններ կուտայի եւ համրիչի հատիկները քաշելով ժամերով կը փթփթայի՝ «խէր, չառ, Աստուած»։ Կամ «պըտ ազատիմ, պըտ չազատիմ» ։

Երբ Մուսա եւ Ջէզահիր կը մեկնէին թալանելու հայ գիւղերը, վրէժխնդրութեամբ լեցուն կը փրցնէի մէջքիս շալին ծոպերը, հանգոյցներ կը շինէի եւ վրան «Հայր մեր» կարդալով կը թաղէի հողին տակ, միամտօրէն կարծելով որ զանոնք պիտի ենթարկեմ անյաջողութեան. սակայն անոնք միշտ կը դառնային յաղթական։

Անձրեւոտ օր մը երբ տխուր նստած էի սենեակիս մէջ, պատուհանէն ներս մտաւ փոքրիկ թռչուն մը։ «Իր գալուստը խէր է», ըսի, «խապրիկ բերած է հօրս տունէն»։ Յաջողեցայ բռնել զայն եւ ափիս մէջ առած շոյել,

համբուրել և միամիտ հարցումներ ուղղել իրեն։ Յանկարծ Թռչունը Թռաւ ձեռքէս, փախաւ պատուհանէն ու ճռուողելով հեռացաւ դէպի անհուն հորիզոնը։ Մատներուս մէջ մնացած էր փետուր մը միայն. ինքզինքս նըմանցուցի այդ Թռչունին, զանազան մեկնութիւններ տուի անոր բարի գալուստին ու փախուստին մասին, սակայն փետուր ձգելը ի՞նչ կը նշանակէր, նստեցայ երկար մտմտացի եւ վերջապէս եզրակացուցի Թէ ես ալ այդ Թռչունին նման պիտի ազատիմ ու Թռչիմ դէպի հայրենի տունս, հոս ձգելով քրտական անկողինն ու հագուստկապուստս, ինչպէս Թռչունի փետուրը որ մնաց ափիս մէջ։

ՍՈՒԼԹԱՆԻՆ ԻՐԱՏԷՆ

Գարունը անցած էր ու եկած ամառ, Մուսա Բէկ սանձարձակ կը կողոպտէր իր շրջանի հայ Թէ քիւրտ բնակչութիւնը։ Մուխթար Սէֆէրիի ընդարձակ տունը շուտով դարձաւ մԹերանոցը անոր անհամար կողոպուտներուն։ Մուսա տեսնելով կառավարութեան կամաւոր անզօրութիւնը հետզհետէ կատղած, գլուխն անցաւ 500 աւազակներու եւ սարսափը հասցուց իր դաղաԹնակէտին։

Ձխուրի ամբողջ դաշտին մէջ վարուցանքը դադրեցաւ, զանակոծուելու վախէն խեղճ հայ շինականը չէր համարձակեր այլեւս գիւղէն դուրս ելլել։ Բողոքներու տարափ մը սկսաւ դարձեալ տեղալ Պիթլիսի եւ Մուշի

կառավարիչներուն եւ մինչեւ անգամ Պոլիս Սուլթան Համիտին: Մուսա Բէկը ձերբակալելու բոլոր ջանքերը ապարդիւն անցան, որովհետեւ կառավարական շրջանակներու մէջ Մուսան ունէր բարձրաստիճան եւ զօրաւոր պաշտպաններ, որոնց կապուած էր ազգականական եւ ցեղային կապերով:

Սակայն Սուլթան Համիտէն խիստ հրաման եկած էր Մուսա Բէկը անմիջապէս ձերբակալել եւ Պոլիս ղրկել: Ուստի զայն խաղաղ եւ առանց միջադէպի ձերբակալելու համար կառավարութիւնը դիմեց խորամանկութեան, լուր ղրկելով անոր թէ Սուլթանը լսելով իր քաջագործութիւնները, իրատէով մը զինքը կը հրաւիրէր Պոլիս վարձատրելու համար:

Մուսա հաւատալով այս իրատէին, ցրուեց իր հրոսախումբը, վերջ տալով իր ասպատակութեանց: Տեսնելով որ ոչ մէկ վտանգ կը սպառնար իրեն, հետն առնելով զիս, Ջագօն, քոյրը Մհերին, փոխադրուեցաւ Խւներ, իր հայրենի գիւղը, ուր բերել տուաւ նաեւ Պիթլիս ապաստանած իր չորս կիներն ու երեխաները:

Հրվետիկի Մուխթար Սէֆէրիի տունէն բաժանումս եղաւ սրտաճմլիկ, դառնօրէն կուլայի անստոյգ ապագայիս համար: Բարի Սէֆէրին եւ կինը Մթէն մինչեւ վերջին վայրկեան սրտապնդեցին եւ քաջալերեցին զիս դիմագրելու կեանքի սեւ փոթորիկներուն, եւ անդադար կը կրկնէին. «Ցաթմա, խուտէ կռան է» (Աստուած մեծ է): Կը յիշեմ դեռ բլրակին վրայ անոնց յուզումէն այլայլուած դէմքերը. երբ զիս նստեցուցին մեկնելու պատրաստ ձիուն վրայ, Մթէն հարազատ մօր մը նման կուլար, գոգնոցին ու լաչակին ծոթերով յորդառատ արցունքները կը սրբէր, իսկ ծերունի Սէֆէրին ալ յու-

կումը ծածկելու համար արագ արագ խայլոն կը քաշէր։ Ջխուրի շրջանի քրտական մեծ գիւղերէն մէկն էր Խանէր որ կը գտնուէր Մեղրագետի ափին. Մուսա Բէկ տէրն ու տիրականն էր այս գեղին, որուն մէջ կը գտնուէր իր հօրենական ընդարձակ տունը։

Վերագտնալով հայրենի գիւղը, շուրջը հաւաքած իր ամբողջ ընտանիքը, Մուսա ոգեւորուած սկսաւ ուրախութիւններ սարքել իր Պոլիս մեկնումին առթիւ. մօտիկ ու հեռաւոր գիւղերէն թափեցան եկան իր ազգականներն ու բարեկամները ողջերթ մաղթելու համար։

Իր մեկնումին նախորդ գիշերը Մուսա հիւրանոցին մէջ հաւաքեց ընտանիքին բոլոր անդամները, երեւակայեց եւ պատմեց Պոլսոյ մէջ իրեն ընծայուելիք պատիւներն ու Սուլթանէն ստանալիք շքանշանները, ոգեւորուած կատակներ ըրաւ բոլորին հետ ու խոստացաւ ամէն մէկուն լաւ նուէրներ բերել Ստամպոլէն։ Զիս ալ քովը կանչելով, ըսաւ խնդալով.

— «Ֆաթմա, աղջիկս, սորված աղօթքներէդ հատ մը ըսէ տեսնեմ, գիտե՞ս»։

Սահմռկեցայ, սկսայ կմկմալ, ոչ մէկ աղօթք սորված էի, կամ սորվածս ալ կիսատ-պռատ, մոռցած էի. Մուսան տեսնելով շփոթած վիճակս, աւելցուց.

— «Հոգ չէ, ըսէ ինչ որ գիտես»։

Յանկարծ միտքս ինկաւ պզտիկուց մեր պարտիզպան Խալիկէն սորված հետեւեալ առակը զոր դողդղալով ըսի ։

— «Պիսմիլլահ, Ռահման ու Ռէհմին, շաղղամ, ստեպղին, ուտին Քրտեր ու կատղին»։

Մուսա փոխանակ բարկանալու, սկսաւ բարձրաձայն խնդալ ու շոյել գլխս. «Աֆէրիմ Ֆաթմա, շատ աղէկ

յարմարցուցեր ես»․ յետոյ դառնալով իր եղբօր Ջեզահիրին, ըսաւ խիստ շեշտով մը․

— «Զագօ, մեկնելէս վերջ, եթէ կառավարութիւնը կամ Հայերը պահանջեն այս աղջիկը, չյանձնես զայն ոչ մէկուն, մինչև տունը չայրեն ու վիզդ ալ այս դրան չէմքին չկտրեն, չես տար, հասկցա՞ր»։ Զագօն խոստացաւ կատարել եղբօրը հրամանը։

Յաջորդ առաւօտ մեկնեցաւ Մուսա, ամբողջ գիւղը ոտքի ելաւ զայն ճամբու դնելու, բազմաթիւ չէյխեր, պէյեր եւ ոստիկաններ անոր ընկերացան մինչեւ Էրզըրում։

ԿԱՐՕՏ ՀԱՅՐԵՆԻ

Մուսա Բէկի մեկնելէն վերջ տանը հսկողութիւնը յանձնուեցաւ իր հօրեղբօրը Մէհմէտ Բէկին ու Զագոյին․ իսկ ընտանիքին մէջ ամէնէն ազդեցիկ դէմքը կը մնար զարմեալ դաժան Մհերին որ գայլ գազան կտրած կը չարչարէր ոչ միայն զիս, այլ նաև Մուսա Բէկի երիտասարդ կիներն ու տան ծառաները։ Ամէնքը անխտիր կ՚ատէին զինքը ու գիշեր ցերեկ անէծք կը կարդային իր գլխուն։

Գեղեցիկ էին Մուսայի չորս կիները․ ասոնցմէ երկուքը՝ Շէյխզադէն ու Լեյլան համբաւաւոր շէյխերու աղջիկներ էին, իսկ Զիլֆին ու Զէյնէպը Տիգրանակերտի շրջաններէն բերուած հարուստ պէկերու աղջիկներ էին ։

Մուսա Չէյնէպէն ունէր տասը տարու մանչ մը, իսկ Լեյլայէն ալ երեք տարեկան աղջիկ մը։

Այս չորս կիներէն ամէնէն տարէցն ու պատկառելին Շէյխզատէն էր, որմէ կ'ակնածէին բոլորն ալ, նոյն իսկ Մուսա առանց թոյլտուութեան չէր մտներ անոր սենեակը։ Շէյխզատէն շատոնց դադրած էր իբրեւ կին ծառայելէ Մուսա Բէկին, խոհեմութեամբ՝ կարգը թողլով իրմէ երիտասարդ միւս կիներուն, քաշուած իր սենեակը, առտուընէ մինչեւ իրիկուն Գուրան կը կարդար ու կ'աղօթէր։

Մուսա իր չորս կիներուն մէջէն կը նախընտրէր Լեյլան որ իսկապէս ամէնէն գեղեցիկն ու երիտասարդն էր։ Լեյլան ոչ միայն գեղեցիկ էր, այլ եւ ազնիւ հոգիի տէր. անկէ կը նախանձէին միւս կիները ու յաճախ կռուի կը բռնուէին անոր հետ Պէյերու բացակայութեան։

Դաժան Մհերին հոս ալ իր սեւ թաթը դրաւ գլխուս։

Խներ հասնելուս առաջին օրէն զիս առանձնացուց սենեակի մը մէջ ու արգիլեց կապ հաստատել ընտանիքին միւս անդամներուն հետ. այս խիստ հսկողութեան ներքեւ քիչ մնաց խելագարէի։ Բարեբախտաբար, Փերիշան անուն դեռատի Քրտուհի մը որ ինծի կը ծառայէր կը բաժնէր ամառուան երկար օրերու առանձնութիւնս։ Գրեթէ տարեկից Փերիշանի հետ շուտով դարձանք բարեկամ։ Ան նստած դիմացս ժամերով կը պատմէր տան ու գեղին անցուդարձերը, մինչ ես նստած պատուհանին առջեւը անտարբեր մտիկ կ'ընէի, աշխատելով ծածկել իմ ներքին խռովքս ու թախիծս, որուն ենթարկուած էի Խներ գալէս իվեր։

Խներ գալով մօտեցած էի հայրենի գեղիս. մէկ երկու ժամուան հեռաւորութիւն զիս կը բաժնէր սիրելի-

ներէս: Գիշերները քունը փախաւ աչքերէս, իսկ ցերեկ, մինչ Փերիշան կը խօսէր, ես բաց աչքերով կ՚երազէի ու հոգիս թեւ առած կը թռչէր դէպի մեր գիւղը:

Կարօտը իր կանանչ ծառերուն, պաղ աղբիւրներուն, կալին ու կուտին, գութանին ու արօրին, գառան ու մաքիին, բերին բերուրին, ժամուն ու պատարագին, խունկին ու մոմին, մանաւանդ կարօտը Համբարձման տօնին խաղին ու տաղին կը կրծէր հոգիս: Քանի Փերիշան կը խօսէր, ես խորունկ ախ մը կը քաշէի: Սեւ միտքեր դարձեալ սկսած էին պատել զիս. «Մ՛ի Աստուած, մեռնիմ ազատիմ. ինչո՞ւ իսկի խապրիկ մը չեկաւ իմ պապու տնէն, արդեօ՞ք բոլորը մեռան. միթէ մարդ չմնա՞ց մեր բազմանդամ ընտանիքէն, թէ զիս մոռցան»: Խռոված բոլորէն, փակուած սենեակիս չորս պատերուն մէջ, կտրուած դուրսի աշխարհէն մինչեւ իրիկուն կ՚անիծէի այն սեւ օրը որ մայրս զիս աշխարհ բերած էր: Հիմա որ այնքան մօտիկ է մեր գեղին, սկսայ գիշեր ցերեկ մտածել փախուստի մասին: Ախ, եթէ միայն կարողանայի այս անիծեալ տան դռնէն դուրս ելլել, մնացեալը դիւրին էր, կը բաւէր միայն կտրել Մեղրագետը, հասնելու համար մեր գեղ. եթէ չկարողանայի ողջ առողջ հասնիլ տուն, գոնէ խեղդուէի հայրենի գետին հոսանքներուն մէջ: Սակայն օր ըստ օրէ վրաս սաստկացող խիստ հսկողութիւնը փախուստի ամէն յոյս մարեց մէջս:

Օր մը երբ սովորականին նման ես ու դեռատի Բրտուհին նստած դէմ դիմաց կը խօսէինք, անկէ իմացայ որ Մուսա Բէկի տան հաց եփողը Ռէհան անունով Խնձերցի Հայ կին մըն է, քիչ մնաց որ ուրախութենէս Բրտուհիին վիզը նետուէի ու համբուրէի:

Այդ գիշեր մինչեւ լոյս չքնացայ եւ շնորհակալ եղայ Աստուծուն որ իր ողորմութեան դռնիկը բացած էր վերջապէս: Երկար աղօթեցի որ արժանանամ հացթուխ Ուէհանին երեսը տեսնալու, Հայու խօսքը լսելու և հոգիս պարպելու : Մինչեւ լոյս փնտռեցի ու չկրցայ որեւէ պատրուակ ստեղծել հայ կնոջ հետ տեսնուելու. ես հրաման չունէի սենեակէս դուրս ելլելու, իսկ քիւրտ աղջկան վստահիլ չէի համարձակեր: Շատ մտածեցի, վերջապէս որոշեցի դիմել Ջեզահիրին:

Յաջորդ գիշեր երբ եկաւ Ջազօն, սկսայ տրտնջալ բանտարկեալի կեանքէս եւ ըսի.

— «Մինչեւ ե՞րբ այս սենեակին չորս պատերուն մէջ պիտի նստիմ առանձին, կը տեսնես որ հոգիով եւ սրտով Քիւրտ եմ դարձեր այլեւս. ես ալ կ'ուզեմ տան հարսներուն նման ազատ ըլլալ եւ աշխատիլ տան մէջ. շատ կ'աղաչեմ բարեխօսէ քրոջդ Մհերիին որ զիս ազատ ձգէ տանը մէջ:»

Ջեզահիր թերահաւատ երեսս նայեցաւ եւ ըսաւ. «Ես չեմ հաւատար քու խօսքերուդ»:

Սկսայ լալ, աղաչել. վերջապէս Ջազօն խոստացաւ խօսիլ Մհերիին:

Երկու օր յետոյ Մհերին զիս իր քով կանչեց ու ըսաւ խիստ ձայնով մը :

— «Ասկէ վերջ պիտի օգնես տան հարսներուն եւ խնամես երեխաս, վայ քեզի եթէ Հոլետիկի մէջ ըրածդ հոս ալ կրկնես. լաւ նայէ երեխայիս» :

Ուրախութենէս ձեռքերը համբուրեցի եւ հեռացայ:

Այդ օրուընէ սկսեալ ազատ էի. մաղողի նման

կ՚աշխատէի տան մէջ, հետզհետէ շահելով բոլորին համակրանքը: Շուտով մտերմացայ Մուսա Բէկի երիտասարդ կիներուն, մանաւորապէս ազնիւ եւ գեղեցիկ Լէյլային հետ, որ շատ կը մեղքնար ու կը սիրէր զիս:

ՀԱՑԹՈՒԽ ՌԷՀԱՆ

Շաբաթ մը անցած էր, սակայն առիթը չէի ունեցած Ռէհանը տեսնալու. իմ չար բախտէս կ՚ուշանար հացթուխը: Վերջապէս ուրբաթ օր մը բարիլուսուն եկաւ Ռէհան. տաշտերով խմոր շաղուած էին, շատ հաց պիտի եփուէր: Յիսուն տարեկան միջահասակ ու գիրուկ կին մըն էր Ռէհան որ թեւերը սոթթած, եազմային ճոթերը նետած գլխուն, առտուընէ մինչեւ կէսօր, բարկ թոնիրին շուրթ ծունկի եկած կը կզէր ու կը պարզէր իր օրհնեալ Հայու ձեռքերով կ՚եփէր անմահական լօշն ու գոնիկը, գաթան ու փունիկը (տեսակ տեսակ ձեւերով հացեր ու բաղարջներ):

Հայ կնոջ ձեռքը խերով էր ու եփած հացը անուշ. այսպէս կը մտածէին մեծահարուստ Քրտեր, որոնց տան հաց եփողը յաճախ Հայ կ՚ըլլար:

Այդ օրը զանազան պատրուակներով քանի մը անգամ մտայ ելայ թոնրատուն, բայց չկրցայ Ռէհանը առանձին տեսնել, նշմարեցի որ հայ կինը մէկ երկու անգամ աչքին պոչովը նայեցաւ ինծի, բայց վերջը վախէն այլեւս չհամարձակեցաւ գլուխը վեր վերցնել ու երեսս նայիլ. հասկցայ որ զիս ճանչցած էր:

Կէս օր եղաւ, Ռէհան գործը լմնցնելով պատրաստուեցաւ մեկնելու. տնեցիք զբաղած էին ցերեկուան ճաշով, ես ուրիշ ճար չգտնելով դրկեցի Մհերիի երեխան որ կուլար այդ րոպէին, ձայնը կտրելու նպատակաւ տարի Թոնրատուն, ձեռքը պատառ մը հաց դնելու: Ռէհան մինակ էր, ու իր ալեւրոտ վրայ-գլուխը կը Թօթուէր: Մօտեցայ իրեն եւ օգտուելով քիւրտ լաճին գոռգոռոցէն, ըսի.

— «Ռէհան մօրքուր, ես Հայ եմ: Ղարսայ Միրոյի աղջիկ Գուլօն եմ. չե՞ս կրնար խապրիկ մը բերել իմ պապուս տնէն. խուրպան, մօրքուր, գնա ըսէ իմ պապուտուն որ մինչեւ մեռնիմ ես Հայ եմ. Թող լաւ իմանան ու տէր կենան ինծի: Լալով, աղօթելով աչքերս վնասուեցան, ալ չեմ կրնար համբերել. ըսէ, Թող շուտով գան զիս ազատեն այստեղէն. եԹէ չգան, էն Սուրբ Կարապետ վկայ, պիտի փախիմ»:

Խեղճ կինը ապշած ու սարսափած երեսս նայեցաւ, կարծես վախէն լեզուն բռնուեցաւ հազիւ կրցաւ փսփսալ.

— «Եաման աղջիկ, դու դեռ Հա՞յ ես, ուրիշ անգամ չեղնի որ ինծի հետ հայերէն խօսիս, որ տեսնեն զիս կը մորԹեն»:

Այս ըսելով Ռէհան ձեռքը դնելով բերնիս արգիլեց որ աւելի խօսիմ եւ գիւահարի նման փախաւ քովէս ինքզինքը դուրս նետելով տնէն:

Ցուարած հայ կնոջ բիրտ վարմունքէն, մնացի կանգնած Թոնրատան մէջտեղ, մինչեւ որ Խալիլի սուր ճիչը զիս ուշքի բերաւ. որտում տխուր դրկած քիւրտ լաճը վերադարձայ սենեակս, ուր սկսայ մտածել

Ռէհանին մասին։ Տէր Աստուած, մի՞թէ այդ հայ կինը Հովեանիկի ծերունի Քիւրտին չա՞փ ալ սիրտ չունէր. փոխանակ մայրական անուշ խօսքերով զիս քաջալերելու. ինչո՞ւ փակեց բերանս, երբ ամիսներու լռութենէ վերջ առիթը ունեցած էի հայերէն բառ մը արտասանելու։ Քարսիրտ Ռէհան, կ'ըսէի մտովի, դու արժանի չես հայ կին կոչուելու, մաքուր չէ արիւնդ, տարիներով Քիւրտերու հետ ապրելով դարձեր ես անօրէն։

Երկու շաբաթ ոտքով գլխով կորաւ Ռէհան. անգամ մը ըսին թէ հիւանդ է եւ կանչեցին Փերիշանի մայրը որ գայ եփէ տան հացերը։

Դատապարտելով հանդերձ Ռէհանի վարմունքը, անձկութեամբ կը սպասէի իր գալուն։ Խիղճս սկսաւ կամաց կամաց տանջել զիս, կը մտածէի արդե՞օք պատճառ եղայ խեղճ կնոջ հացին. երանի չխօսէի հետը։ Քանի իր բացակայութիւնը կ'երկարէր, նոյնքան կասկածներս կ'աւելնային։

Չորրորդ շաբթուն եկա՜ւ Ռէհան, ուրախութեամբ լեցուեցայ, բայց յարմար դատեցի զգո՞յշ ըլլալ, եւ չխօսիլ իր հետ։

Շաբաթներ կ'անցնէին, Ռէհան կանոնաւորապէս կուգար ու կ'երթար առանց խօսք մը փոխանակելու ինծի հետ. համբերութեանս բաժակը լեցուած էր, յոյսերս դարձեալ ի դերեւ ելած էին. ի՞նչ ընել, Աստուած իմ։

ՊԱՐՏԻԶՊԱՆ ԽԱՉԻԿ ԵՒ Ս. ԱՂԲԵՐԿԱՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ

Օր մը երբ մխուր նստած պատուհանիս առջեւ կը դիտէի տեղատարափ անձրեւը, կարօտով յիշեցի Եղիազարու պահքն ու մեր գեղի աղջիկները: Երբ անձրեւէր, դուրս կը նետուէին հերարձակ, որպէսզի մազերնին թրջուէր ու երկննար: Պատուհանը բացի եւ գլուխս յուշիկ դուրս հանեցի յորդառատ անձրեւէն կարօտս առնելու, զարմանքով նշմարեցի դիմացի մարգագետնին վրայ քօղաւոր Քիւրտ մը որ ինծի կը նայէր եւ գլխով խորհրդաւոր նշաններ կ'ընէր: Լեղապատառ գլուխս ներս քաշեցի ու գոցեցի պատուհանը: Վարագոյրին տակէն հետաքրքրութեամբ եւ գաղտագողի սկսայ դիտել անծանօթը որ չէր ուզեր հեռանալ և միեւնոյն ժամանակ վախվխելով կը դիտէր իր չորս կողմը: «Եա մեռնիմ քեզի, Սուրբ Աղբերիկ, Քի՞ւրտ է թէ Հա՞յ. Ի՞նչ կ'ուզէ ինծմէ, Հայ ըլլալու է», ըսի ու պատուհանը բացի: Անծանօթը արագ մօտեցաւ ու սեւ փուշիով գոցուած իր դէմքը բացաւ. մեր քիւրտ պարտիզպան Խաչիկն էր: Հազիւ կրցայ զսպել ուրախութեանս ճիչը: Խաչիկ չուրջը դիտելով սկսաւ արագ խօսիլ հայերէն.

— «Գուլօ աղջիկս, քեզի հօրդ տնէն անկէկլայ (աչքէլոյս) եմ բերեր. Ռէհանը եկաւ ամէն ինչ պատմեց: Իմացանք որ աչքերդ վնասուած են, յուսահատած ես և փախչիլ կ'ուզես: Քաջ եղիր աղջիկս, մի յուսահատիր, չարը գնաց, քէնը մնաց. ամբողջ ազգը ոտքի ելած է քեզի համար. մայրիկդ Պիթլիս գացած է, իսկ հօրեղ-

բայրդ ալ Մուշ. կ՚աշխատին օր առաջ քեզ ազատելու։ Դէ մնաս բարով, Աստուած հետդ ըլլայ, աղջիկս»։

Խազիկ թէեւ քիւրտ սակայն մեր տան 40 տարուան հաւատարիմ մշակն էր եւ Հայէ մը աւելի Հայ։ Ի տես Խազիկին ու իր բարի լուրերուն, սիրտս փլաւ, հեծկլտալով ըսի.

— «Խազիկ ջան, քեզի Աստուած ղրկեց, դնա մերոնց ըսէ, որ ալ չեմ կրնար դիմանալ. ինչ պիտի ընեն թող ընեն ու զիս շուտով ազատեն»։

Խազիկ զգուշութեամբ հեռացաւ. գոցեցի պատուհանս ու քաշուեցայ սենեակիս մէկ անկիւնը. կարծես, երազ տեսած էի. ուրախութենէս լացի, աղօթեցի եւ փառք տուի Աստուծոյն։ Ռէհան կատարած էր իր հայ կնոջ պարտականութիւնը, ան գացած էր հօրս տուն եւ մանրամասն պատմած ամէն ինչ։

Այդ գիշեր Մուսա Բէկի տան մէջ առաջին անգամ ըլլալով ուրախութենէս աչքս մինչեւ լոյս չգոցեցի։ Այս անսպասելի տեսակցութենէն վերջ, ապրելու նոր ոյժ եւ ոգեւորութիւն եկաւ վրաս. ժրաջան մեղուի նման ուրախ-զուարթ կ՚աշխատէի տանը մէջ զարմացնելով բոլորը. նոյն իսկ ղաժան Մհերին սկսած էր գնահատել արժանիքներս ու երբեւ օրինակ զիս ցոյց կուտար Մուսա Բէկի երիտասարդ կիներուն։

Տարաթ մը անցած էր մեր մշակ Խազիկի այցելութենէն։ Ջազօն ու Մէհմէտ Բէկ կը բացակայէին տնէն։ Ցույսերով լի, խաղաղ գիշեր մը անցուցած էի։ Առտուն կանուխ արթնցայ սենեակիս դրան տրուած փոքրիկ հարուածներէն։ Դուռը բացի ու զարմացած տեսայ Ռէհանը որ մատը բերնին դրած նշան կ՚ընէր որ լռեմ.

բարձրաձայն կոչեց քրտերէն. «Ֆաթմա խանում, վար եկուր լողանալու, ջուրը տաք է»:

Ձեռքովը ըրած նշաններէն հասկցայ որ հետս խօսիլ կ'ուզէր. անմիջապէս հագուեցայ ու վար իջայ թոնրատուն: Ռէհան մինակ էր. մթնշաղին եկած էր լուացք ընելու եւ տունին կիները լողացնելու: Ռէհան յարմար առիթը ստեղծած էր ինձ հետ առանձին խօսելու: Մօտենալով ըսաւ.

— «Աղջիկս, Սուրբ Աղբերկայ վանքէն վարդապետ մը եկած է հասկնալու համար թէ դուն տակաւին Հայ մնացա՞ծ ես. եթէ Հայ ես, վարդապետը քեզմէ նշան մը կ'ուզէ»:

Ուրախութեամբ եւ շնորհակալութեամբ համբուրեցի Ռէհանի ձեռքերը, խեղճ կինը յուզումէն ու վախէն կը դողար :

— «Աղջիկս, ըսաւ չորս դին նայելով, վարդապետը մեր տունն է, պատասխանի կը սպասէ: Վարդապետը կ'ըսէ՝ եթէ Հայ է, բարեկամ Պեյլըքցի Քիւրտեր պիտի յարձակին այս տան վրայ ու քեզ փախցնելով պիտի յանձնեն Հայերուն: Դէհ շուտ ըսէ, ի՞նչ ըսեմ վարդապետին»:

— «Ռէհան մօրքուր, ըսի, շուտ գնա վարդապետին ըսէ որ մինչեւ մեռնիլս ես Հայ եմ. թող հասնին ինձ օգնութեան: Գալով նշանին ի՞նչ տամ, քովս յարմար բան չկայ»: Ինքզինքէս ելած վերցուցի հոն դրուած դանակը ու դժուարութեամբ կրցայ կտրել հիւսք մը ճիւղ ճիւղ մազերէս եւ տուի Ռէհանին. յետոյ թաս մը ջուր թափելով գլխուս, աճապարեցի վեր ելլել, կասկածի տեղի չտալու համար:

Անցաւ շաբաթ մը եւս, Ջաղօն կը բացակայէր տա-

կալին: Ամէն օր կը սպասէի Պեյլէքցի ազատարար Բիւր-տերու արշաւանքին որ, աւա՛ղ կ'ուշանար: Այդ օրերէն տաք ու պայծառ երեկոյ մը Թաշկած (յոգնած) տնական աշխատանքներէն, Թմրած տաքէն, երկնցայ բազմոցիս կակուղ բարձերուն վրայ, քունս տարաւ, երազ մը տեսայ: Մեծ հայրս Նահապետ Էկոբը կեցած էր դիմացս, ճակտին խորունկ վէրքէն կաթիլ կաթիլ արիւնը կ'իջնէր քթին ու բերնին. սակայն ծերունին ջերմ սիրով ինծի կը նայէր ու կը ժպտէր. հազիւ լսելի ձայնով մը ըսաւ. «Հերիք է չարչարուիս աղջիկս, Աստուած ընդունեց ուխտդ, շուտով կ'ազատիս»: Մուսա Բէկ որ նստած էր ծերունիին դիմացը, ձայնեց յանկարծ. «Առ աղջիկդ-դնա՛»:

Արթնցայ վախցած ու յուզուած, սակայն երազս մեկնելով, անհուն ուրախութիւն մը պատեց հոգիս. պիտի ազատիմ ըսի. մանկան երիք է (երեք անգամ յաջողած պատահար): Առաջինը պարտիզպան Խալիկի այցելութիւնն է, երկրորդը Սուրբ Աղբերկայ վարդապետին գալը. եւ երրորդն ալ նշանակալից երազս: Խենթի նման սկսայ սենեակիս շրջանը ընել կրկնելով. «Ափօ, ղուրպան եղնիմ քըղի. պըտ ազատիմ» : Բայց այն ինչ սարսափելի խոց էր Ափոյի ճակտին ուրկէ արիւն կը հոսէր. արդեօ՞ք Ափօն վիրաւորուա՞ծ էր : Յետագային միայն պիտի իմանայի որ ծերունի մեծ հայրս առեւանգմանս գիշերն իսկ նահատակուած էր, ինչպէս որ մայրս իր ողբին մէջ կը յիշէր.

Ափօն ուր արնի մէջ կը տապլտկէր,
Տէրտէր լէ շիւար հաւար կը կանչէր,
Տարան գծերուկ լէ տարան տապնատուն,
Տապնի վրէն գրեցին Գուլոյի Օղրուն:

«ՏԱԽՏԿՆԵՐ»

Սակայն ուրախութիւնս երկար չտեւեց: Այդ գիշեր անսպասելի կերպով վերադարձաւ Զաղահիր, որ կատղած փրփրած անընդհատ կը հայհոյէր Սուլթանին ու Վալիին: Եկաւ սենեակս եւ հրամայեց անմիջապէս պատրաստուիլ իր հետ մեկնելու դէպի «Տախտկներ»: Բան չհասկնալով իր ըսածներէն, ապշած երեսը կը նայէի. Զաղօն շարունակ հայհոյելով ըսաւ.

— «Սուլթանէն հրաման եկած է Պիթլիսի Վալիին որ քեզի դատարան տանին ու հարցաքննեն հասկնալու համար թէ դու հա՞յ ես թէ քիւրտ: Մուսա Բէկին խոստացած եմ մահուանս գնով միայն քեզ յանձնել կառավարութեան. շուտ ըրէ, պէտք է մեկնինք» :

Հազիւ զսպելով ներքին ուրախութիւնս, ըսի անտարբեր. «Մտիկ ըրէ Զաղօ, դու լաւ գիտես որ ես հոգիով մարմինով Քիւրտ եմ. պէտք չկայ պարապ տեղը զիս լեռներ քաշքշելու: Եթէ մինչեւ Ստամպօլ Սուլթանին ալ տանին, ես պիտի ըսեմ որ Քիւրտ եմ, մի վախնար ինձմէ. վազ անցիր փախչելէն»:

Զաղօյի աչքերէն կրակ կը ցայտէր. զայրացած պոռաց.

— «Զէ՛ ես քու խօսքիդ չեմ հաւատար. վրադ վստահութիւն չունիմ, պէտք է մեկնինք» :

Ինչ լեզու որ թափեցի, չկրցայ համոզել Զաղօն ու ես կեցնել զիս տունէն հեռացնելու իր մտադրութենէն : Ծարահատ, տրտում տխուր հագուեցայ քիւրտ տղամարդու հագուստներ եւ ճամբայ ելանք գիշերանց: Մեզի

կ՚ընկերանային Մէհմէտ և Ամար Բէկերը և տասնեակ մը հաւատարիմ ղոլամներ։ Երեք ժամուան տաժանելի վերելքէ մը յետոյ, լուսնալու մօտ հասանք Տախտկներ որ մեծ ագարակ մըն էր շրջապատուած ժայռերով եւ խիտ մացառներով։ Այս ագարակը Թաքստոցն էր Մուսա Բէկի ղոլամներուն եւ իր կողոպուտներուն։ Մուսա Բէկ այս վայրերուն պահապանութիւնը յանձնած էր իր ամէնէն հաւատարիմ ղոլամներուն, որոնք հոն կը բնակէին իրենց ընտանիքներով։

Վեց երկար եւ տխուր օրեր անցուցի այս ամայի վայրին մէջ, շրջապատուած վայրագ Քիւրտերով։ Հաւանական էր որ Ջաղօն երկար ժամանակ հոս պահէր զիս եթէ հետեւեալ արիւնալի դէպքը չպատահէր։

Եօթներորդ օրն էր, իրիկուան մօտ։ Բէկերն ու ղոլամները դուրսը ծառերուն շուքին տակ երկնցած խայլօն կը քաշէին. իսկ տան մէջ մնացած էինք ես և երկու Քըրտուհիներ։ Ասոնց ամուսինը Արըֆ որ գիշերը պահակ կեցած էր, կը քնանար ախոռին կից իր սենեակին մէջ։ Նստած թոնրատան մէկ անկիւնը՝ արախչի կը նախշէի, իսկ Քրտուհիները դէմ դիմաց կեցած առիքէն կախուած խոշոր ցըցումը կը հարէին։ Յանկարծ երկու կիներու միջեւ ծայր տուաւ վիճաբանութիւն մը որ երթալով սաստկացաւ։ Մէկ ամուսին ունենալով երկու երիտասարդ կիները, իրարմէ կը նախանձէին եւ յաճախ կը կռուէին իրարու հետ առանց լուրջ պատճառի։ Քրտուհիներն օգտուելով տղամարդոց բացակայութենէն եւ մոռնալով տան մէջ քնացող իրենց ամուսինը, կատղած ձիերու նման յարձակեցան իրարու վրայ եւ վայրենի պոռչտուքներով սկսան իրարու մազ գզել։

Եւ ահա դուռը բացուեցաւ եւ շէմքին վրայ երեւցաւ

իրենց ամուսինը Արըֆ, քնաթաթախ աչքերով, ղանչալը ձեռքը. առանց խօսք մը արտասանելու, վայրի գազանի նման յարձակեցաւ կիներէն մէկուն վրայ եւ խանչալը խոթեց կնոջը կուրծքը: Սարսափահար ճչելով հազիւ կրցայ ինքզինքս դուրս նետել ու օգնութիւն կանչել. իսկ վայրագ Քիւրտը ետեւէս կը պոռար.

— «Ցաթմա խանում, մի վախնար, քեզի համար բան չկայ»:

Շնչահատ ինքզինքս նետեցի Մէհմէտ Բէկի եւ Ջաղոյի ոտքերը, աղաչելով ըսի.

— «Կը մեռնիմ, այլեւս այս տան դռնէն ներս չեմ մտնար. տարէք զիս Խւներ, ես Քիւրտ եմ»:

Աղաչանքներուս չդիմանալով Մէհմէտ Բէկ համոզեց Ջաղահիրը որ հրաման տուաւ այդ գիշերն իսկ մեկնելու: Քիչ վերջ սոսկումով տեսայ որ կը տանին խեղճ Քրտուհիին արիւնլուայ դիակը սաւանի մը մէջ փաթթուած: Արըֆ սպաննելով իր կիներէն մէկը, վերջ տուած էր անոնց ամէնօրեայ վէճերուն: Ոչ ոք կարեւորութիւն տուաւ տեղի ունեցած սպանութեան. երեւի Քիւրտերու մօտ սովորական էին նման ոճիրները:

Կէս գիշերին մեկնեցանք այդ անիծեալ վայրէն: Ադամամութ էր. Քիւրտեր իրենց ձեռքի լապտերներով հազիւ կրնային լուսաւորել նեղ ու վտանգաւոր արահետները: Ես նստած էի Մէհմէտ Բէկի ձիուն քամակը, երբ հասանք լերան ստորոտը ու բռնեցինք դաշտի դուրան ճամբան, Մէհմէտ Բէկ դանդաղեցնելով ձիուն քայլերը, ցած ձայնով սկսաւ հայերէն խօսիլ հետս:

— «Ցաթմա, աղջիկս, շատ կը մեղքնամ քեզի, որովհետեւ դեռ շատ ջահիլ ես. տես, քու աղաչանքներուդ չդիմանալով համոզեցի Ջաղօն որ քեզ վերադարձնէ Խւ-

ներ։ Գիտես աղջիկս, որ կառավարութիւնը պահանջած է որ քեզի տանինք Պիթլիս, քննելու և հասկնալու համար թէ կամքո՞վդ իսլամացած ես։ Մենք կառավարութենէն չենք վախնար, քու վրադ ալ վստահութիւն չունինք։ Եթէ յանկարծ ջահիլութիւն ընես ու խոստումիդ հակառակ Հայ եմ ըսես, գիտցած եղիր որ վրէժխնդիր Քիւրտեր ողջ չեն ձգեր քեզ։ Իսկ եթէ ըսես որ Քիւրտ եմ, մենք քեզ կը պաշտպանենք Հայերէն ու անվտանգ կը վերադարձնենք մեր գիւղ։ Լաւ մտածէ աղջիկս, եթէ կ'ուզես ողջ մնալ, խօսք տուր որ մենք գիտնանք մեր ընելիքը»։

Առանց վարանելու պատասխանեցի.

— «Բէկ էֆէնտի, ճիշտ է շատ ջահիլութիւններ ըրի. աչքերս ալ վնասուեցան. սակայն կը տեսնեմ որ սխալած եմ. ես այլեւս հոգիով մարմինով Քիւրտ դարձած եմ։ Մուսա Բէկի տան մէջ տուն ո՞ւր պիտի գըտնամ։ Խենթ չեմ որ երթամ առնեմ հայ աղքատ հօտաղ մը։ Սուլթանին ալ տանիք, Վալիին ալ, ես Քիւրտ եմ, մի՛ վախնաք գիս դատարան տանելէ»։

— «Աֆէրիմ, աղջիկս, քեզ տեսնեմ», ըսաւ Մէհմէտ Բէկ, մտրակեց ձին եւ ոգեւորուած հրամայեց ղոլամներուն բարձրաձայն երգել։ Քաղզէռները (երգիչ) ձեռքերնին դրած իրենց ականջներուն ձայներնին ձգեցին։ Տըլոյլոյներու եւ լօլօներու արձագանգը բռնեց սար ու ձոր։ Ուրախ զուարթ բարկլուսուն աքաղաղներու կանչերուն հետ մտանք Խւներ։

ՀԱՃԻ ԹԱՅԻՊ

Խւներ մեր գալէն ի վեր երկու շաբաթ անցած էր: Կառավարութենէն ոչ մէկ հրաման եկաւ զիս դատարան տանելու: Այս լռութիւնը զիս կը սարսափեցնէր· գիշեր ցորեկ Աստուծմէ կը խնդրէի խելք ու շնորհք անօրէնները խաբելու եւ անոնց վստահութիւնը շահելու, մանաւանդ Զաքահիրին, որ հակառակ կրկնակի խոստումներուս եւ Մէհմէտ Բէկի յորդորներուն, կ'ընդդիմանար զիս կառավարութեան յանձնելու: Օր ըստ օրէ Զաքահիրի ուրախութիւնը կ'աւելնար, կարծելով որ կառավարութիւնը այլեւս ետ կեցած էր զիս Պիթլիս տանելու իր որոշումէն:

Օրերը կ'անցնէին, ոչ մէկ լուր կառավարութենէն: Զաքահիր բոլորովին հանգստացած, օր մը առաւօտ կանուխ Մէհմէտ Բէկի եւ Մհերիի հետ մեկնեցաւ Տախտակներ, կողպուտներէն մաս մը բերելու Խւներ: Նախքան մեկնիլը Զաքօն պատուիրեց տան կիներուն եւ ծառաներուն աչալուրջ հսկել վրաս: Փակուած սենեակիս մէջ, կուլայի սեւ բախտիս վրայ: Վերջին օրերու հեւիհեւ սպասումս սպառած էին ուժերս· անկարող էի աւելի երկար տոկալու: Տէր Աստուած, կ'ըսէի, ո՞ւր մնացին մեր պարտիզպան Խաչիկին, Սուրբ Աղբերկայ Վարդապետին խոստումները, ո՞ւր մնացին Պեւլըքցի ազատաբար Քիւրդերն ու Թուրք կառավարութեան հրամանագրերը: Այս մտածումներով օրը եղաւ իրիկուն, մութը կոխած, ճրագները նոր վառուած էին, յանկարծ լսուեցաւ բազմաթիւ ձիերու ոտնաձայներ, որոնք կանգ առին

մեր դրան առջեւ։ Միրտս սկսաւ ուժգին բաբախել, կարծեցի որ Պեյլըքցի Քիւրդերն եկած էին զիս ազատելու, շտապով բացի սենեակիս դուռը եւ շուարած կեցայ սանդուխներուն գլուխը։

Տնեցիք իրար անցած, չէին գիտեր թէ որոնք էին եկողները։

Քիչ վերջ տանը բակը լեցուեցաւ 10—15ի չափ փաթթոցաւոր Շէյխերով, որոնք ծառաներուն օգնութեամբ վար իջան իրենց ձիերէն ու յարգանքով առաջնորդուեցան հիւրանոց։ Շուտով կ'իմանայի որ եկողն էր Մուշի կրօնապետ անուանի Հաճի Թայիպը, ընկերակցութեամբ իր Ֆախիներուն ։ Լսեցի Շէյխին ձայնը որ կը հարցնէր ծառաներուն. «ո՞ւր է Ջեզահիր Բէկ, հո՞ս է Մէհմէտ Բէկ»։ Յուսախաբ քաշուեցայ սենեակս և գոցեցի դուռը։

Հազիւ կէս ժամ անցած էր. զարկին սենեակիս դրան, դող ելած բացի. Լեյլա խանումը այլայլած դէմքով մտաւ սենեակս ու մօտենալով ըսաւ։

—«Ֆաթմա, շուտ եկուր. քեզ պիտի պահեմ։ Հաճի Թայիպ կառավարութեան կողմէ եկած է քեզ տեսնելու։ Ջազահիր Բէկ խստիւ պատուիրած է որ իր բացակայութեան քեզ ոչ ոքի ցուցնենք. այս ի՞նչ փորձանք եկաւ մեր գլխուն»։

Հասկնալով ամէն ինչ պատասխանեցի.

— «Լէյլա խանում, ինչո՞ւ վախցեր ես ու իրար անցեր. եթէ Ջազօ եւ Մէհմէտ Բէկերը հոս ըլլային, զիս անպայման ցոյց կուտային այդ Շէյխին ։ Ես անոնց երդում ըրած եմ որ ուր ալ տանին զիս, պիտի ըսեմ որ ես Քիւրտ եմ։ Մի վախնար, հարկ չկայ զիս պահելու այս Շէյխէն. ես կը մնամ սենեակիս մէջ»։

Լէյլան տեսնելով որ չեմ ուզեր հետեւիլ իրեն, լալով կ՚աղաչէր.

— «Ցաթմա, ես Ջաղահիրէն կը վախնամ, եթէ իմանայ որ պարտականութիւնս չեմ կատարած, գիս կը սպաննէ. մատղաշ երեխայիս սիրոյն եկիր վար իջնենք»:

Զգիմանալով խեղճ կնոջ արցունքներուն, ճարահատ հետեւեցայ իրեն. երբ սանդուխէն վար պիտի իջնէինք, հիւրանոցին դուռը բացուեցաւ եւ դուրս ելաւ երկար սպիտակ մօրուքով ծերունի Շէյխը սեւ համրիչը ձեռքին:

Հաճի Թայիփն էր. քարացած մնացինք, չհամարձակեցանք քայլ մը առնել դէպի առաջ: Շէյխը մեզ տեսնելով դարձաւ իրեն հետեւող փախիրներուն և ըսաւ.

—«Տեսնենք ո՞ւր է Ղարսայ Միրոյի աղջիկը»:

Հակառակ Լէյլայի նշաններուն, ուրախացած կամաց կամաց մօտեցայ ծերունի շէյխին եւ խոնարհելով համբուրեցի իր ձեռքը: Հաճի Թայիփ կռահեց իմ ով ըլլալս, սակայն վստահ ըլլալու համար հարցուց. «Միրոյի աղջի՞կն է»: Լէյլա խանում գլխով հաստատական պատասխան տուաւ: Ասոր վրայ շէյխը ձեռքէս բռնելով գիս տարաւ հիւրանոց: Լէյլան հետեւեցաւ ինծի: Քիչ վերջ շէյխին հրամանով Մուսա Բէկի միւս կիներն ալ ներս գալով պագին շէյխին ձեռքն ու յարգանքով շարուեցան պատին տակ բարեւ բռնած:

Ծերունին գիս նստեցուց իր քով բազմոցին վրայ և ըսաւ բարձրաձայն:

— «Աղջիկս, ճի՞շդ է որ լուր ղրկած ես հօրդ տունը որ դժգոհ ես այստեղի կեանքէդ եւ կ՚ուզես փախչիլ»:

Ցանկարծակիի եկած, յուզումէս չկրցայ պատաս-

խանել. սակայն հաւաքելով բոլոր ուժերս, ըսի քիւրտերէն.

— «Հաճի էֆէնտի, եթէ ղաւակ մը ունենայիք հեռու տեղ, չէի՞ք հետաքրքրուիր իրմով. մայրս ալ ինձմով հետաքրքրուեր է. միթէ մե՞ղք է գործեր: Մայրս Հայ է, իսկ ես Քիւրտ, ես փախչելու փափաք չունիմ. գոհ եմ իմ կեանքէս. կախեցէք այդ սուտ լուր տարածողները»:

— «Աֆէրիմ, աղջիկս, խելացի կը խօսիս», ըսաւ Հաճի Թայիպ, ձեռքը դնելով գլխուս եւ դառնալով Մուսա Բէկի չորս կիներուն, հարցուց.

— «Հանըմներ, դուք ի՞նչ կարծիք ունիք այս աղջկան վրայ. չիտակ կը խօսի՞ թէ ոչ, ըսէք առանց քաշուելու»:

Մուսայի կիները պահ մը իրարու նայեցան, յետոյ Շէյխզատէն ըսաւ.

— «Հաճի էֆէնտի, այս աղջիկը սուտ չի խօսիր, վստահ ենք որ ան այլեւս Քիւրտ դարձած է»:

Հաճի Թայիպ ուրախացած ըսաւ.

— «Քանի որ վստահութիւն ունիք այս աղջկան վրայ, ձեզի կը յայտնեմ որ հոս եկած եմ Սուլթանին հրամանով զինքը տանելու Պիթլիս դատավարութեան»:

Տեսնելով կիներուն այլայլած վիճակը աւելցուց.

— «Մի՛ վախնաք, Մուսա Բէկ իմ եղբայրս է, իսկ Ջեզահիր իմ տղաս: Ես այս տունը իմս համարելով եկայ առանց լուր տալու: Այս աղջիկն ալ որպէս հարազատ զաւակս կը տանիմ դատարան: Շաբաթ մը կը պահեմ տունս, յետոյ դարձեալ կը վերադարձնեմ ձեզի»:

Բոլորին վստահութիւնը շահելու համար անմիջապէս ըսի. «Հաճի էֆէնտի, Սուլթանը գայ թէ Վալին,

դուրս չեմ ելլեր այս տունէն առանց Ջաղահիր Բէկի հրամանին»։

Հաճի Թայիպ ժպտելով ձեռքը դրաւ գլխուս եւ ըսաւ.

— «Լաւ, աղջի՛կս, վերջը կը մտածենք այդ մասին, այժմ բոլորդ գացէք ձեր գործին»։

Հաճի Թայիպ, այս անուանի չէյխը անծանօթ մը չէր Մուսա Բէկի տնեցիներուն. ան վաղեմի բարեկամն էր իրենց տան եւ միշտ ալ կը պաշտպանէր Մուսա Բէկը կառավարական հետապնդումներու ժամանակ։

Սակայն գիս Պիթլիս տանելու առաջարկը սարսափի մատնած էր խեղճ կիները, որոնք չէին կրնար որոշում տալ վախնալով Մուսա Բէկէն եւ Ջեղահիրէն։ Ուստի կէս գիշերին Շէյխզատէն, Մուսա Բէկի երէց կինը, յաջողեցաւ գաղտնի ծառայ մը ղրկել Հըվետիկ լուր տալու համար Ջեղահիրին։

Յաջորդ օրը կէսօրի մօտ քառասմբակ Խեներ հասան Ջեղահիր եւ Մէհմէտ Բէկերը։ Զազօն ուղղակի բարձրացաւ սենեակս. գայլ գազան կտրած էր, սպառնագին պոռաց.

— «Ըսէ տեսնեմ, քեզ ո՞վ ցոյց տուաւ Հաճի Թայիպին»։

Վախէս դրան փակած՝ չէի համարձակեր պատասխանել։ Զազօն կատղած ձեռքը տարաւ դաշոյնին եւ գոռաց.

— «Ըսէ՛ թէ չէ…»

Լեղապատառ ճչացի.— «Մարդ ցոյց չտուաւ. Հաճի Թայիպ անձամբ եկաւ գիս փնտռելու եւ գտաւ»։

Զազօն ձգեց դաշոյնը եւ սկսաւ հայհոյել Հաճի Թայիպին։ Շունչ մը առի եւ կամաց մը աւելցուցի.

— «Ինչո՞ւ կը բարկանաս, ես արդէն մերժեցի չէյխին հետ մեկնիլ Պիթլիս, առանց քու հաւանութեանդ: Եթէ չես հաւատար, հարցուր խանըմներուն»:

Այս խօսքերուն վրայ Ջաղօն հանդարտեցաւ եւ սրբելով ճակտէն հոսող քրտինքը, գնաց հիւրանոց ուր իրեն կը սպասէր Հաճի Թայիփ:

Սենեակիս մէջէն սրտատրոփ մտիկ կ'ընէի հիւրանոցէն հետզհետէ բարձրացող աղմուկն ու վիճաբանութիւնը մեծ չէյխին եւ Բէկերուն միջեւ: Ջաղօն ոտքը գետին կը զարնէր ու միշտ կը հակառակէր իմ մեկնումիս: Հաճի Թայիփ նկատի առնելով իր բարեկամական հին կապը Մուսա Բէկի տան հետ, չէր ուզեր դիմել բռնի միջոցներու, ուստի Ջեզահիրը համոզելու համար, երկու օր եւս յետաձգեց իր մեկնումը:

Լման երկու օր Հաճի Թայիփ երեխայի նման զիս թեւին տակն առած գլուխս շոյելով կը համոզէր եւ կը խրատէր, սկսելով Մէհմէտ Փէյղամպէրէն, գովեստը կ'ընէր Մուսա Բէկի տունին տեղին, Ջեզահիրի գեղեցկութեան եւ հարստութեան :

Հաճի Թայիփ կը սորվեցնէր դատարանին մէջ հարցաքննութեան միջոցին տալիք պատասխաններս :

Դատարանին առջեւ պիտի յայտարարէի թէ Մուսա Բէկ չէ յարձակած հօրս տան վրայ եւ ոչ ալ կողոպտած. թէ զիս չէ առեւանգած, այլ ես սիրահարած ըլլալով Ջեզահիրին՝ ազատ կամքովս փախած էի հօրս տունէն և եկած Խւնէր: Յետոյ ժամերով Պիսմիլլահ կը կարդար գլխուս եւ խոստումներ կ'առնէր ինծմէ : Ամէն րոպէ սիրտը դող կը հարցնէր «ըսէ տեսնեմ, աղջիկս խօսքիդ տէ՞ր ես»: «Այո՛», կը պատասխանէի գլխովս եւ ծերունին կը հանդարտանար:

Մեկնումին նախորդ գիշերը Հաճի Թայիպ իր մօտ կանչեց տան մեծ ու փոքր տղամարդիկը, պարզեց կացութեան ծանրութիւնը եւ վերստին ՙյորդորեց իրեն յանձնել զիս, հակառակ պարագային, ըսաւ, կառավարութիւնը պիտի դիմէ բռնի ուժի» :

Մինակ նստած սենեակիս մէջ անհամբեր կը սպասէի իրենց տալիք որոշումին:

Սեւ մտքեր կը կրծէին ուղեղս. կը մտածէի որ եթէ որոշէին զիս սպաննել, ոչ ոք պիտի իմանար որ ես Հայ մեռայ:

Վերջապէս եկաւ Զեզահիր մռայլ եւ տժգոյն եւ ըսաւ ինծի.

— «Ճար չկայ, կառավարութեան հրամանով Հաճի Թայիպի հետ պիտի մեկնիս Պիթլիս» :

Ուրախութենէս եւ յուզումէս բռնուեցաւ լեզուս, քաջութիւն չունեցայ պատասխանելու, վախնալով որ կը մատնեմ ներքին հրճուանքս: Զազօն զարմացած լռութենէս ուշադիր նայեցաւ ինծի եւ ըսաւ սպառնագին.

— «Ես ալ պիտի գամ Պիթլիս վրադ հսկելու համար. վա՜յ քեզի, եթէ դաւաճանես ինծի»:

Այդ վերջին գիշերը Մուսա Բէկի տան մէջ աչք չգոցեցինք ես եւ Զազօն: Քիւրտին տղան կասկածը փորը, վիրաւոր առիւծի նման մռնչեց ու տքաց մինչեւ լոյս. իսկ ես սարսափահար լուսցուցի Մուսա Բէկի տան մէջ տառապանքի վերջին գիշերս:

ՊԻԹԼԻՍԻ ՃԱՄԲԱՆ

Յաջորդ օրը, չորեքշաբթի առտու կանուխ Լէյլա խանում եկաւ սենեակս եւ ըսաւ.

— «Ֆաթմա, այսօր կէսօրէն վերջ Հաճի Թայիպի հետ պիտի մեկնիս Պիթլիս, շուտ ըրէ, վար իջիր լողանալու եւ պատրաստուելու»:

Ականջներուս չէի հաւատար, ուրախութենէս շուարած կեցած էի: Ջազօն տեսնելով վարանումս ըսաւ.

— «Վար իջիր պատրաստուէ, մի՛ վախնար, ես հետդ պիտի գամ»:

Լէյլային հետ իջանք թօնրատուն ուր դէմ առ դէմ եկայ հացթուխ Ռէհանին: Հայ կնոջ օրհնեալ դէմքը բարիլուսուն հոգիս հրճուանքով եւ վստահութեամբ լեցուց. ի՜նչ բարեբախտ զուգադիպութիւն որ Ռէհան զիս պիտի լողացնէր: Տաք ջուրը պատրաստ էր արդէն: Լէյլա խանում պահ մը դուրս ելաւ. առիթէն օգտուելով հարցուցի հայ կնոջ.

— «Ռէհան մօրքուր, ճի՞շտ է որ զիս Պիթլիս կը տանին թէ չէ կը տանին սպաննելու»:

— «Աղջիկս, ականջներովս լսեցի, որ քեզի պիտի տանին դատարան. մի վախնար, Աստուած ողորմած է, քաջ եղիր, իշալլահ կ՚ազատիս»:

Ուրախութենէս հանեցի թեւիս ապարանջաններէն երկու հատ եւ տուի իրեն. համբուրեցի ձեռքն ու շնորհակալ եղայ սակայն քիչ վերջ աւելցուցի տխրութեամբ.

— «Ռէհան մօրքուր, եթէ զիս սպաննեն, վերը Աս-

տուած վարը դուն, գիտցած ըլլաս որ ես Հայ եմ եւ Հայ կը մեռնիմ»:

Խեղճ կինը յուզուած ձեռքը դրաւ բերնիս որ լռեմ, թեթեւ կասկած մը պատճառ պիտի ըլլար որ քանդեն իր տունը:

Դժբախտաբար չկրցայ աւելի երկար խօսիլ հայ կնոջ հետ. երթեւեկը սկսաւ թոնրատան մէջ, կիները սկսան կերակուրի պատրաստութիւններ տեսնել:

Քովընտի սենեակին մէջ Լէյլան եւ Ռէհանը սկսան ծած-կիս հագուեցնել, հարսի նման զարդարել. երեսս ծածկեցին ճերմակ թանձր քօղով մը: Ծաշը վերջացած էր, կը լսուէր բակին մէջ պատրաստ ձիերու խրխնջոցը, հրաժեշտ առի տնեցիներէն որոնք կը հաւատային որ քանի մը օրէն պիտի վերադառնամ: Կը խոստովանիմ որ չկրցի զսպել արցունքներս երբ բաժնուեցայ աղնիւ Լէյլա խանումէն, որուն հետ մտերմացած էի ինծ հանդէպ ցոյց տուած իր անկեղծ հոգածութեան համար:

Կէս օրն անցած էր երբ ձիերը հեծանք եւ ճամբայ ելանք, ընդամէնը 25 հոգի էինք. մեզի կ՚ընկերանային Մէհմէտ եւ Ջեզահիր Բէկերը: Վերջին անգամ աչք մը նետեցի Մուսա Բէկի անիծեալ տան վրայ որ դժոխք մը եղած էր ինծի համար եւ ուր որոշած էի այլեւս կենդանի չվերադառնալ:

Նստած ճերմակ ձիու մը վրայ, երեսս ծածկուած թանձր քօղերով, հազիւ կը տեսնէի չուրջս:

Խնուսէն Պիթլիս մէկ ու կէս օրուան ճամբայ էր. իրիկուան հասանք Կոտնի կոչուած գիւղը ուր գիշերեցինք: Յաջորդ օրը արշալոյսին ուղղուեցանք դէպի Պիթլիս: Արագ կը յառաջանայինք դաշտին մէջէն: Յուլիսի պայծառ առաւօտ մըն էր՝ հարաւէն թեթեւ եւ ա-

նուշ հով մը կը խաղցնէր քօղերս եւ կը շոյէր այտերս։ Քանի մը անգամ գաղտագողի բացի դէմքս եւ կարօտով դիտեցի շուրջս։

Անսահման դաշտ ու դուրան, արեւ բարեւ. ծիլ ու ծաղիկ չորս կողմ. Ճամբուն երկայնքին կը փռուէր ծովը ցորենի արտերուն եւ շարանը ոսկի դէզերուն, մինչ հեռուն երեւցող բլուրներու կողքին պառկած կը քնանային խաղողի այգիներն իրենց հնձաններու շուքին տակ։

Իրիկուան մօտ բռնեցինք Պիթլիս տանող գլխաւոր ճամբան. քանի կը յառաջանայինք, այնքան աւելի կը հանդիպէինք ճամբորդներու մեծ ու փոքր կարաւաններուն, որոնք հետաքրքրութեամբ կը դիտէին մեր խումբը։

Ճանապարհին Հաճի Թայիփ իր ձին քովէս քշելով կր հարցնէր անվերջ.

— «Աղջիկս, խօսքիդ տէ՞րն ես, ըսէ տեսնեմ՝ խօսք մէկ Աստուած մէկ»։

Ստիպուած կը կրկնէի չէյխին խօսքերը, սակայն մտքովս կ՚ըսէի. «խօսք մէկ, Հայու Աստուած մէկ»։

Ջեզահիր լուռ ու մունջ կը հետեւէր ինծի։ Երբ հասանք Պիթլիսէն երկու ժամ հեռու Մորխախան գիւղը, Հաճի Թայիփ Ջազօն քովը կանչելով սկսաւ համոզել որ ետ դառնայ, առարկելով որ անխոհեմութիւն էր եւ վտանգաւոր իր գալը մինչեւ Պիթլիս։ Սակայն Ջազօն յօնքերը պռստած եւ սրտնեղած չէր ուզեր վերադառնալ։ Մէհմէտ Բէկ միջամտեց.

— «Ջազօ, տղաս, ճիշտ է Հաճի Թայիփի ըսածը, քեզի համար վտանգաւոր է քաղաք գալդ, անհոգ եղիր ու վերադարձիր, ես կ՚երթամ քու տեղդ»։

Ջաղօն ճարահատ մօտեցաւ ինծի եւ սկսաւ սրտապնդել զիս. «Ֆաթմա, մի՛ վախնար, հօրեղբայրս իմ տեղս կը հսկէ վրադ եւ անվտանգ կը վերադարձնէ մեր տուն. երթաս բարով»։

Գլխով հաւանութիւն յայտնեցի, Ջաղօն մտրակեց ձին եւ փոշիի ամպերու մէջէն անհետացաւ ։

Քիչ վերջ հանդիպեցանք Թիֆլիսէն եկող եզան սայլերու եւ էշերու կարաւանի մը. յուզումս մեծ եղաւ երբ նշմարեցի հայկական տարազով գիւղացի տղամարդիկ և կիներ, որոնք իրենց գնումներն ըրած կը վերադառնային գիւղ։ Հազիւ կրցայ ինքզինքս զսպել եւ չպոռալ որ Հայ եմ։ Յանկարծ միտքը յղացայ ինքզինքս ճանչցնելու հայ գիւղացիներուն. քաշեցի ձիուս սանձը. դանդաղեցուցի իր քայլերը։ Նեղ ճամբուն մէջտեղ Հայերուն եզներն ու մեր ձիերը խառնուեցան իրարու, ժխոր մը բարձրացաւ. գիւղացիները ճոկանները ձեռքերնին հո՜-հո՜ կը պոռային ու կը խթէին դանդաղ եզներուն կողերը. իսկ Քիւրտեր թոհուբոհին մէջ կ՚աշխատէին զսպել իրենց խրտչած ձիերը։ Չկար Ջաղօն, ոչ ոք ուշադրութիւն կը դարձնէր ինծի. առիթէն օգտուելով բացի երեսս եւ սկսայ արագ արագ խաչակնքել, երբ հայ կիները կ՚անցնէին քովէս։ Կիներէն մէկը ապշած նայեցաւ ինծի. կրկին խաչակնքեցի երեսս, եւ վար առի քօղս։ Անցաւ կարաւանը։ Ես յուզումէս դողահար ամբողջ ճամբու ընթացքին կը մտածէի, արդեօք հայ կինը ճանչցա՞ւ զիս։

(Յետագային իմացայ որ հայ կինը կը պատմէ իր ընկերներուն իմ երես խաչակնքելս, բոլորը մէկ բերան կը գոչեն՝ «Սըրբ Կարապետ վկայ, քու տեսած Քրտուհին, Մուսա Բէկին փախցուցած Խարասայ Միրոյի աղջիկ Գուլօն է. շուտով երթանք իմաց տանք իր պապու տուն» ։

Բարեբախտ դիպուածով կարաւանին մէջ կը գտնուի Մուշախչէն գեղէն հօրեղբօրս թոռը Գրիգորը որ անունս իմանալով, եզները կը յանձնէ իր ընկերներուն եւ կը վերադառնայ Պիթլիս: Գրիգոր կը յաջողի գտնել մեր իջեւանած վայրը եւ կը տեղեկանայ որ ես կը գտնուիմ այդ ձիաւորներու խումբին մէջ: Գիշերանց ճամբայ կ՚ելլէ եւ շնչասպառ կը հասնի գեղ, հօրս տուն եւ կը պոռայ. «Տնաւերներ, ի՞նչ էք կեցեր, զԳուլօն Քրդեր տարան Պիթլիս, շուտ գացէք տէր կեցէք»:)

Մթնշաղին հասանք Պիթլիս: Հաճի Թայիպի խորհուրդով Մէհմէտ Բէկ եւս բաժնուեցաւ մեզմէ եւ գնաց գիշերելու իր ազգականներէն մէկուն տունը: Մեկնած ատեն ինծի մօտենալով ըսաւ.

— «Ֆաթմա, աղջիկս, մնաս բարով, խոստումներդ չմոռնաս. Հաճի Թայիպ կը հսկէ վրադ. քաջ եղիր, մի վախնար Հայերէն, քանի մը օրէն կը վերադառնանք Խւներ»:

Շարունակելով մեր ճամբան կանգ առինք Թրքական թաղին մէջ գտնուող մեծ շէնքի մը առջեւ:

Պիթլիսի ամենամեծ շէյխերէն մէկուն տունն էր, իջանք ձիերէն, դուռը բացուեցաւ. աճապարանօք ներս տարին զիս. ինծի կը հետեւէին Հաճի Թայիպ և իր ֆախիները: Թուրք կիներ զիս շրջապատեցին եւ մեծ պատիւներով տարին իրենց հիւրանոցը:

Ընթրիքէն վերջ վրաս թափեցան տան ու դրկից թուրք կիները եւ սկսան համոզել զիս. անոնք կը բացատրէին իսլամութեան բարիքները եւ կը խրատէին որ դատարանին մէջ չելլեմ սխալիմ եւ Հայ եմ ըսեմ. այլ անվախօրէն յայտարարեմ կամովին իսլամացած ըլլալս: Ի վեր-

Ջոյ Թրքուհիներն սկսան սպառնալ ինծի եւ ըսին. «վայ քեզի, խանում, եթէ մեզի դէմ խօսիս»։

Ժամերով չարչարեցին զիս. համբերութիւնս հատնելով ըսի «ա՛լ բաւական է, հանգիստ ձգեցէք զիս, կը մոռնաք որ ես Մուսա Բէկի հարսն եմ» ։

Կէս գիշերը անցած էր. բոլորը հեռացան քովէս, մնացի առանձին. վախը պատեց հոգիս։ Տէր Աստուած, կ՚ըսէի, արդեօ՞ք երկար պիտի մնամ այս տան մէջ. ե՞րբ պիտի տանին դատարան. ծնողքս եւ ազգս պիտի հասնի՞ն ինծի օգնութեան ։

Սեւ մտածումներով եւ մղձաւանջներով լի գիշեր մը անցուցի ։

ՍԵՒԱՒՈՐ ՄԱՅՐՍ

Յաջորդ առաւօտ հազիւ աչքս բացած ներս մտաւ ճիւաղային և ծաղկաւեր դէմքով փաթթոցաւոր մօլլա մը, գուրանը ձեռքին։ Տանը տէր շէյխ Ապտուլլահն էր։ Նստեցաւ քովս երկար պիսմիլլահներէ վերջ, սկսաւ կարդալ Գուրանէն հատուածներ որոնք կրկնել կուտար ինծի։ Երդում ընել տուաւ ինծի որ իսլամ պիտի մնամ։ Ժամերով գլուխս տարաւ. վերջ ի վերջոյ այս շէյխն ալ սպառնալով հեռացաւ քովէս, ինչպէս որ Թրքուհիներն ըրած էին նախորդ գիշերը ։

Հազիւ քիչ մը հանգստացած էի, երկու կիներ ներս մտան եւ ըսին ։

— «Խանում, մայրդ եկած է եւ վալիի հրամանով քեզ տեսնել կ՚ուզէ»:

Այս անսպասելի լուրէն քիչ մնաց որ ուշաթափուէի. չարհոգի Թրքուհիները տեսնելով արտակարգ յուզումս ըսին :

— «Եթէ մայրդ տեսնելով լաս ու հետը հայերէն խօսիս, գիտցած եղիր որ երկուքդ ալ պիտի սպաննեն» :

Վախէս կը դողայի, երբեք չէի սպասեր որ այսքան շուտ պիտի տեսնէի դժբախտ մօրս երեսը: Պիտի կրնայի՞ ինքզինքս զսպել, չլալ եւ չփաթթուիլ իր վզին :

Լալով ըսի Թրքուհիներուն. «Չեմ ուզեր մայրս տեսնել»: Կիները հեռացան, բայց քիչ վերջ եկան և ըսին.

— «Խանում, Վալիի հրամանն է, պէտք է որ մայրդ քեզ տեսնէ» :

Թրքուհիներն նորէն սկսան կրկնել իրենց սպառնալիքները. չկրցայ համբերել եւ պատասխանեցի :

— «Քանի որ Վալիին հրամանով մայրս եկած է զիս տեսնելու, դուք իրաւունք չունիք բան մը ըսելու, ես գիտեմ թէ ինչ դերք պիտի բռնեմ ինծի կաթ տուող մօրս հանդէպ»:

Գերմարդկային ճիգով, հաւաքեցի ուժերս, Աստուած կանչեցի եւ դուրս ելայ սենեակէն. հասնելով սանդուղներուն գլուխը՝ կեցայ սարսափահար. վարը բակին մէջ խռնուած էին բազմաթիւ Թուրքեր որոնք սպառնագին կը նայէին ինծի: Կը զգայի որ իմ կողմէս որեւէ անխոհեմ արտայայտութիւն եւ սխալ քայլ, պիտի գրգռէր զանոնք եւ պատճառ դառնար մօրս մահուան:

Ցուզումէս վար չգլտորելու համար բռնեցի սանդուխին բազրիքներէն եւ օգնութեան կանչելով մեր զօ-

լուսոր սուրբերը, կամաց կամաց սկսայ վար իջնել, աչքերս յառած ներքեւի մարդկային զանգուածին:

Յանկարծ տեսայ սեւաւոր մայրս, որ թեւերը խաչաձեւած կուրծքին, գայլերու վոհմակի մէջ ինկած ոչխարի նման սարսափած կը նայէր չորս կողմ: Ոտքերս կթոտեցան, աչքերուս մշուշը աւելի թանձրացաւ. հասնելով սանդուխներուն վարի աստիճանին ուժ չունեցայ աւելի առաջանալու. մէկ ձեռքով կառչած բազրիքին, մնացի քարացած :

Մայրս երբ զիս նշմարեց, սրտապատառ ճիչ մը արձակեց ու լալով վազեց դէպի ինձ հայերէն պոռալով.— «Եաման իմ աղջիկ, քօռնայ իմ աչքեր», ըսաւ ու փաթթուեցաւ վզիս: Անկարող արտայայտուելու, մնացի լուռ եւ անշարժ, սակայն տեսնելով որ Թրքուհիները սկսան հետզհետէ աղմկել, քաջութիւնը ունեցայ կամաց մը մայրս ետ հրելու ու անտարբեր ըսի քրդերէն.

— «Մայրիկ ինչո՞ւ կուլաս, ես շատ լաւ եմ. Մուսա Բէկի տնէն աւելի՞ լաւ տուն հարս պիտի տայիր զիս: Ճիշտ է ես Թուրք եմ, դուն Հայ, բայց իմ մայրս ես, երբ հաշտուինք, դուն նորէն կուգաս զիս տեսնալու» :

Լսելով այս խօսքերս եւ տեսնելով քար անտարբերութիւնս՝ խեղճ մայրս մատնուեցաւ ծայրայեղ յուսահատութեան, երկու ձեռքերով գլուխը ծեծելէն սկսաւ անիծել իր սեւ բախտը: Չէր հաւատար իր աչքերուն. այսպէս խօսողը միթէ իր Գուլօ՞ն էր, Քիւրտ ատող եւ քիւրտ մշակներու գործածած պնակներն ու դգալները կոտրող Գուլօ՞ն էր: Միտս կակուղցնելու և զիս դարձի բերելու նպատակաւ մայրս կրկին մօտեցաւ ինծի, աղաչելով ու լալով.

— «Եաման իմ աղջիկ, ինչ շուտ ուրացար ճակտիդ

սուրբ Մեռոն. էսօր երեք ամիս է սուղի մէջ է մեր բոլոր քուլֆաթ, վա՜յ, ըլմըն Գուլօ, քու աչից խուրպան, ըսէ՛ թէ Հայ ես, իսկ որ թէ Թուրք ես, աղջի, լաւ է դուն մեռնիս»:

Մօրս խօսքերը սուր դանակի նման մխուեցան կուրծքիս, խոցուեցաւ սիրտս, չեմ գիտեր թէ Թուրքերը հասկցա՞ն մօրս խօսքերը, անոնք կատղած սկսան յանկարծ աղմկել եւ սպառնագին անարգել մայրս և պոռալ. «դուրս ելի՛ր ասկէ»:

Սակայն քաջ մայրս աղաչանքով լի հայեացքն ինծ ուղղած կեցած էր անշարժ: Տեսնելով մօրս սպառնացող վտանգը, ուզեցի ժամ առաջ հեռացնել զինքը, ուստի գերմարդկային ճիգ մը ընելով, ըսի քիւրտերէն.

— «Գնա՛, մայրիկ, ես Թուրք եմ»:

Այս անսպասելի պատասխանս մեծ գոհունակութիւն պատճառեց Թուրքերուն որոնք ուրախութեամբ բացագանչեցին՝ «Աֆէրիմ ղըղըմ, աֆէրիմ քիւչիւկ խանում»:

Այս թոհուբոհին մէջ տեսայ յուսահատ եւ ինծմէ խռոված մայրս որ գլխուն կը զարնէր, կուրծքը կը ծեծէր ու զիս անիծելով կ՚ուղղուէր դէպի դուռ. «չը խերէս ու չը մուրատիս Գուլօ լաօ՜. խմած կաթդ հարամ ըլլայ, աղջի, ի՞նչ սեւ բերիր գլխուս»: Սիրտս կ՚արիւնէր, քիչ մնաց որ պոռայի. «կեցիր, մայրիկ, ես Հայ եմ»: Խորհրդածելու ատեն չունեցայ, մայրս յանկարծ ետ դարձաւ եւ արհամարհելով ամէն վտանգ, վազելով եկաւ փաթթուեցաւ վզիս ու լալագին ըսաւ.

— «Գուլօ, խուրպան, կանանչ մեռնի խաթրի համար ըլլայ. չուրանաս զքու Սուրբ հաւատ» :

Այլեւս չկրցայ դիմանալ, արագ բռնեցի մօրս ձեռքը, ուժով սեղմեցի եւ ցած ձայնով ըսի «Մայրիկ ես

Հայ եմ․ եթէ կրնաս կրկին հրաման առ եւ եկուր որ առանձին տեսնուինք․ հիմա գնա, թէ չէ մեզ կը սպաննեն։» Հրեցի մայրս եւ քրդերէն պոռացի «ալ հերիք է գնա, կնիկ»։ Մայրս վերջապէս հասկցաւ, խորունկ օ՜ֆ մը քաշեց եւ ձգեց զիս։ Սակայն կասկածի տեղի չտալու համար, շարունակեց անիծել զիս և անգամ Թրքուհիներու սպառնալիքներուն եւ կանչերուն մէջէն հազիւ կրցաւ ինքզինքը դուրս նետել չէյխի տնէն ։

Հազիւ մայրս դուրս ելած էր, երբ չէյխին կիները Թափեցան վրաս, շնորհաւորեցին ու համբուրեցին զիս, մօրս հանդէպ ցոյց տուած պաղ վերաբերմունքիս համար «Աֆէրիմ քիւչիւկ հանըմ, լաւ ըրիր այդ «տասըղ» կինը դրկեցիր, հիմա կը հաւտանք որ դուն սրտանց ընդունած ես մեր սուրբ կրօնքը»։ Այս լսելով Թրքուհիներն թեւերս մտնելով զիս բարձրացուցին սենեակս ու ձգեցին առանձին։

Ուժասպառ ինկայ անկողնիս վրայ, պրկուած ջիղերս Թուլցան, զսպուած յուզումս պոռթկաց. ժամերով լացի եւ պարպեցի հոգիս։ Չեմ գիտեր որքան ժամանակ անցած էր, յանկարծ դուռը բացուեցաւ եւ ներս մտաւ չէյխին մեծ կինը եւ խիստ չեշտով մը ըսաւ․

— «Խանում, մայրիկդ նորէն եկած է և Վալիի հրամանով կ՚ուզէ քեզի հետ առանձին տեսնուիլ․ եկուր վար իջնենք»։

Ապշած մնացի, ի՞նչպէս մայրս կրցեր էր այսքան շուտ եւ կրկին հրաման առնել զիս տեսնելու, ի՞նչպէս պիտի դիմանայի վերստին խեղճ մօրս տառապանքին, լացին ու կոծին ։

Սրտատրոփ հետեւեցայ չէյխի կնոջ։ Երբ վար իջանք, տեսայ որ ոչ ոք կար բակին մէջ․ միայն կըլլուէին

դրան առջեւ խռնուած բազմութեան աղաղակները: Երկու ոստիկաններ պահակ կը սպասէին. գիս տարին տանը ետեւի կողմը պարտէզի վրայ նայող սենեակ մը ու դուռը վրայէս գոցեցին:

Բազմոցին վրայ կծկուած նստած էր մայրս, գիս տեսնելով վազեց փաթթուեցաւ վզիս. բարեբախտաբար նշմարեցի սենեակին լուսամուտներուն փակած դժոխային աչքեր, որոնք մեզ կը դիտէին: Նշան ըրի մօրս որ հեռանայ ինծմէ: Խեղճ կինը խորունկ ա՛խ մը քաշելով գնաց նստեցաւ բազմոցին ծայրը, ես ալ գացի տեղաւորուեցայ իր քովը. հազիւ կը զսպէի ինքզինքս. կ'ուզէի նետուիլ սիրելի մօրս գիրկն ու կարօտով համբուրել զայն. ահուդողով հարցուցի «ինչո՞ւ սեւ ես հագեր, ո՞վ է մեռած մեր տնէն» :

Մայրիկս լալով պատմեց թէ յարձակման գիշերը մեծ հայրիկս Ափօ Էկօրն սպաննուած էր հիւրանոցին մէջ, երդիքէն արձակուած Քիւրտերու գնդակներէն. Թէ ծանրապէս վիրաւորուած էին մեր տան կորիճներէն շատերը որոնք դեռ մինչեւ այսօր կը խնամուէին, իսկ հօրեղբօրս կինը Խուտօն (Տատօն) զոր Քիւրտեր ինծի հետ քաշքշած էին մինչեւ մեր դրան առջեւ եւ անխնայ ծեծած՝ չէր մեռած հրաշքով. սակայն անկողինն էր եւ ընդմիշտ կորսնցուցած էր իր աչքերուն լոյսը գլխուն ստացած հարուածներէն: Մայրս կարճ կապելով, ըսաւ.

— «Գուլօ; աղջիկս, եղածն եղած է, մի մտածեր այդ մասին, մենք շատոնց մոռցած մեր մեռելները, գիշեր ցերեկ միայն քու կրակովդ կ'այրուինք, Քիւրտեր սև արատ քսեցին մեր հազարաշէն տան ճակտին. մեր պատիւ ոտնակոխ ըրին, ազգով, տունով ու տեղով կ'աշխատինք Գուլի ազատելու եւ փրկելու մեր տան պատիւը : Գուլօ

խուրպան եղնիմ քըզի, երեք տարի հալալ կաթ եմ տուեր քըզի: Ջիմ ծծկեր մատղաշ երեխէն երեսի վրայ եմ ձգեր ու քըզի համար ընկեր եմ Բաղէշու չոլեր: Գուլօ, կանանչ մեռոնի խաթրի համար, չեղնի ուրանաս զմըզի ու զքու Սուրբ Հաւատ: Մեր տան եւ ազգի պատիւը բարձր պահես, ըսկի չը վախնաս լաօ, ամբողջ հայութիւն ոտքի է ու տէր կեցած է քըզի»:

Ցած ձայնով ըսի.— «Մայրիկ, մի վախնար ես մինչեւ մեռնիմ Հայ եմ. մինակ զիս անտէր չձգէք: Լաւ իմացէք թէ որ օրը, որ ժամուն զիս պիտի տանին դատարան, որ ինձի հասնիք օգնութեան: Գիտեմ երբ Հայ ըլլալս իմանան Թիւրքեր զիս կը սպաննեն: Ա՜խ, մայրիկ, խուրպան եղնիմ քըզի, եթէ զիս ողջ չգտնէք, մեռած տարէք մեր գեղ ու թաղեցէք Ափոյի կողքին»:

Խեղճ մօրս աչքերէն արցունքները կը հոսէին յորդառատ. սիրտս կը ճմլուէր, ուժերս կը սպառէին: Պատուհանէն մեզ դիտող Թուրքերուն գլուխներն ալ երթալով կը շատնային: Անխոհեմութիւն եւ վտանգաւոր էր աւելի երկարել մեր տեսակցութիւնը, ուստի մօրմէս խնդրեցի ժամ առաջ մեկնիլ այս անիծեալ տունէն եւ Թուրքերը խաբելու համար, բաժնուած ատեն զիս անիծել:

Ոտքի ելայ եւ առանց ողջագուրելու մայրս՝ անտարբեր ուղղուեցայ դէպի դուռ. մայրս հետեւեցաւ ինձի: Երբ դուրս ելանք, սկսաւ նախ աղաչել եւ պաղատել, յետոյ անիծելով զիս ելաւ դուռնէն դուրս:

ԴԱՏԱՐԱՆ

Անցան երեք օրեր, որոնք տարիներու չափ երկար թուեցան ինծի. ոչ մէկ խօսք զիս դատարան տանելու։ Համբերութիւնս կը հատնէր, զզուած էի տան կիներէն որոնք շունչ առնել չէին տար ու գիշեր ցերեկ թափած գլխուս՝ զիս կը խրատէին, սիրտս կը խոցոտէին, մօրս եւ Հայերու հասցէին ուղղուած իրենց գարշելի հայհոյութիւններով։ Չորրորդ օրը Հինգշաբթի մը (Գրիգոր Լուսաւորչի Հինգշաբթին) եկան ինձ ըսելու, որ պատրաստուիմ Հաճի Թայիպի հետ երթալու դատարան։

Տան կիները սկսան զիս հագուեցնել ու զարդարել։ Իրիկուան մօտ հեծած մեր ձիերը ճամբայ ելանք Հաճի Թայիպի հետ։ Մեզի կ՚ընկերանային քանի մը շէյխեր։ Անցանք շուկայէն և կանգ առինք մեծ շէնքի մը առջեւ։ Վար իջանք ձիերէն եւ բարձրացանք վեր։ Մեզի առաջնորդեցին դատական սրահը որուն դրան առջեւ կը սպասէին զինուած ոստիկաններ։

Յառաջացայ շրջապատուած շէյխերով։ Մեղմ ձայնով մէկը կը հրաւիրէր զիս նստելու։ Շուրջս տեսնելու համար կիսովին վերցուցի թանձր քողերս։ Դիմացս թիկնաթոռի մը մէջ նստած էր Պիթլիսի Վալի Խոհէմ փաշան որուն դէմքին վրայ կը ցոլար կեղծ եւ խորամանկ ժպիտ մը։ Իր մօտ կարգով նստած էին Թուրք պաշտօնատարներ։ Սարսափով տեսայ որ Հայ մը չկար սրահին մէջ։ Տէր Աստուած, ո՞ւր է մայրս, ո՞ւր են ազգին մեծերը, ինչո՞ւ չեն եկած։ Գոնէ մէկ հատիկ Հայ գտնուէր հոս՝ լսելու համար զիս, հոգ չէ թէ վերջը

զիս սպաննէին: Արդեօք Ազգս եւ մայրս լքեցի՞ն զիս: Որոշեցի չպատասխանել ինծի ուղղուած հարցումներուն առանց Հայու մը ներկայութեան:

Անցաւ քանի մը րոպէ. խոր լռութիւն կը տիրէր, լսուեցաւ Վալիին ձայնը:

— «Աղջիկս, քեզ հոս բերած ենք Սուլթանին հրամանով. մի՛ քաշուիր ու համարձակ պատասխանէ հարցումներուս: Մուսա Բէկ քեզ բռնի՞ տարաւ թէ քու կամքովդ գացիր իր տուն»:

Չպատասխանեցի. գլուխս կախ կը սպասէի Հայերուն գալուն, կը լսէի միայն սրտիս ու պատէն կախ ժամացոյցին թիքթաքը: Վալին շարունակեց.

— «Աղջիկս, ինչո՞ւ չես պատասխաներ, ըսէ տեսնեմ, քեզ ինչպէ՞ս տարաւ Մուսա Բէկ»:

Ինչ ընէի, Տէր Աստուած, յուսահատ ու ճարահատ վեր առի գլուխս եւ ցած ձայնով ըսի.

— «Վալի էֆէնտի, դուք ալ գիտէք, Աստուած ալ գիտէ որ Մուսա Բէկ գիշերանց 150 Քիւրտերով յարձակեցաւ հօրս տան վրայ, սպաննեց ծնողքս, կողոպտեց մեր տունը, զիս առեւանգելով բռնի տարաւ Խներ»:

Հազիւ արտասանած այս խօսքերը, նոյնէս լսեցի՝ Հաճի Թայիպի եւ չէյխերու զարմացած բացագանչութիւնները: Հաճի Թայիպ միջամտեց.

— «Վալի փաշա, այս աղջիկը շփոթեցաւ, խելքը չի հասնիր, սխալեցաւ»:

Լքուած բոլորէն, անտէր անտիրական, ինքզինքս կորսուած կը համարէի. հազիւ կը զսպէի հեծկլտուքս, ու աչքերէս հոսող արցունքները: Յուսահատ վերջին ակնարկ մը նետեցի դէպի դուռ, որուն առջեւ տեսայ արձանի նման կանգնած երկու զինուած պահակները. ետեւս

սպառնագին նստած էր Հաճի Թայիպ, իսկ առջեւս Վալին, որուն դէմքէն անհետացած էր քիչ մը առաջուան քաղցր ժպիտը: Տուած պատասխանս անհաճոյ թուած էր կաշառակեր Վալիին որ դէմքը խոժոռած ծռեցաւ դէպի քարտուղարը եւ փսփսաց քանի մը խօսք :

Վալին դառնալով ինծի կրկին հարցուց մեղմօրէն.

— «Հիմակ ըսէ տեսնեմ, աղջիկս, Հա՞յ ես թէ Թուրք» :

Մահն աչքս առած պատասխանեցի :

— «Վալի էֆէնտի, Հայերն են իմ դժբախտութեանս պատճառը, մինչեւ որ Հայ մը չբերէք, ես չեմ պատասխաներ» :

Վալին զարմացած ըսաւ.

— «Աղջիկս, այստեղ օրէնքի եւ արդարութեան տունն է, Հայն ալ ես եմ, Թուրքն ալ, մի՛ վախնար, խօսէ, Հա՞յ ես թէ Թուրք» :

Հետզհետէ տիրող մթութեան մէջ սարսափս երթալով կ'աւելնար. կը զգայի չորս կողմէն զիս լափող դիւային նայուածքները. գիտէի որ շատ ծանր պիտի նստէր իմ տուած պատասխանս «Ես մեռնիմ քըզի եօթն անուն Սուրբ Կարապետ, դու օղնական ու պահապան ըլլաս, դու հասնիս ինձի» :

Վալիին համբերութիւնը սպառած էր, ձայնը բարձրացնելով ըսաւ.

— «Վերջին անգամ ըլլալով կը հարցնեմ, աղջիկս, ատենը ուշ է, շուտ ըսէ, դուն ի՞նչ ես, Հա՞յ թէ Թուրք» :

Դողն ու շողը բռնեց ամբողջ մարմինս, մահուան քրտինքներու մէջ կը լողայի, ականջներուս մէջ կը խժժար Վալիին ձայնը. «Հա՞յ ես թէ Թուրք» : Մթնեց

աչքերս, ամէն յոյս կորած էր, ստիպուած էի պատաս-խանել. «Վալի էֆէնտի, ես........

Մնացի քարացած. դուրսէն բարձրացաւ աղմուկ ա-ղաղակ, որոշապէս լսեցի մօրս աղիողորմ ձայնը. ան կուլար եւ կ'աղաչէր զինքը արգիլող ոստիկաններուն. «քօռնամ իմ աչքեր, զիմ աղջիկ բերեր զօրովէն կը տաճ-կցնեն. Թագաւորի գլխու սատաղէն, թողէք վեր ելլեմ»:

Մօրս ձայնը զիս կեանքի բերաւ, գերմարդկային ճիգ մը թափեցի, ինքզինքս աթոռին վրայ բռնելու ուշա-թափ վար չգլտորելու համար ու դառնալով Վալիին ըսի.

— «Այս լացող կինը իմ մայրս է. ինչո՞ւ չէք ձգեր որ հոս գայ, Հայ ըլլամ թէ Թուրք, այդ կինը իմ մայրս է, չէյխի տունը զիս տեսնելու եկաւ, ի՞նչ ըրաւ ինծի, կ'աղաչեմ, Վալի էֆէնտի, հրաման տուէք որ վեր գայ»:

Վայրկեան մը տիրեց խոր լռութիւն, միայն մօրս լալագին ձայնը կ'արձագանգէր սրահին մէջ «Թագաւորի գլխու սատաղէն, թողէք վեր ելլեմ» :

Վերջապէս Վալին հրամայեց որ թոյլ տան մօրս վեր գալու:

Իւղը հատած մարող կանթեղի նման կը դողդղայի, աչքերս յառած դէպի դուռ: Երբ մայրս ներս մտաւ սրահէն, սրտապատառ պոռացի.

— «Եամա՛ն, մայրիկ, ես Հայ եմ եւ Հայ կը մեռ-նիմ», ու վազելով դէպի մայրս, ուշակորոյս ինկայ իր թեւերուն մէջ:

Մայրս զիս գրկած կ'իյնայ Վալիին ոտքերը աղա-չելով. «Փաշա էֆէնտի, Թագաւորի գլխու սատաղէն, ազատէ զիմ աղջիկ»:

Վալին տեսնելով որ Հայ եմ, խուսափելու համար

պատասխանատուութենէ, կը խոստանայ զիս յանձնել մօրս ։

Երբ սթափեցայ, մայրս զիս գրկած կը համբուրէր՝ լալով ըսաւ. «Գուլօ, խուրպան, մի վախնար, ազատեցար»։ Թուրք գրագիրը գլխուս ջուր կը լեցնէր, իսկ Վալին շուարած կը պտտէր սրահին լայնքին ու երկայնքին։

Մօրս օգնութեամբ հանեցի վրայէս մէկ կողմ նետեցի քրտական հագուստներս ու զարդեղէններս եւ մնացի մէկ շապիկով եւ ըսի. «Ինչպէս որ Քիւրտեր զիս հանեցին հօրս տունէն, կ՚ուզեմ այնպէս ալ վերադառնալ»։

Այդ միջոցին շնչասպառ ներս մտաւ հօրեղբայրս, Ռէս Միրօն, որ Մուշէն Պիթլիս հասնելով, կ՚իմանայ դատարան բերուիլս, զիս տեսնելով կիսամերկ եւ ուժասպառ մօրս գրկին մէջ, յուզուած հարցուց մօրս.

— «Հարս, ի՞նչ եղաւ աղջիկ»։ Մայրս պատասխանեց.- «Աչքդ լոյս, աղջիկ ազատեցաւ, գնա լուր տուր առաջնորդին, որ գայ օգնութեան»։

Միրօն մեկնեցաւ աճապարանքով։ Շատ չանցած եկաւ Պիթլիսի Հայոց առաջնորդը, շրջապատուած քաղքին հայ երեւելիներով։ Մայրս ուրախութենէն պոռաց.

— «Սրբազան, Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց, աղջիկս ազատեցաւ։ Գաղտնի դատարան բերած են, մարդ լուր չունէր, եթէ քիչ մըն ալ ուշանայի, աղջիկս ձեռքէ պիտի ելլէր»։

Վալին սիրալիր հրաւիրեց Առաջնորդը որ նստի։ Բայց այս վերջինը ըսաւ. «Վալի փաշա, դուք գաղտնի պահեցիք դատավարութիւնը, չեմ ուզեր նստիլ»։

Վալին խնդալով աւելցուց. «Ձեր աղջիկը այնքան

խելացի վարուեցաւ որ ինքզինքը ազատեց, պէտք չունեցաւ ոչ ինծի ոչ ալ ձեզի»:

Սրահը լեցուեցաւ Հայերով: Վալին գրաւեց իր աթոռը եւ գիս կանչեց: Մօրս օգնութեամբ յառաջացայ եւ կեցայ սրահին մէջտեղը: Վալին վերստին հարցուց.

— «Աղջիկս, մի վախնար, ըսէ տեսնենք Հա՞յ ես թէ Թուրք»: Պատասխանեցի.

— «Վալի փաշա, ես Հայ եմ. կ'աղաչեմ տուէք գիս իմ մօրս: Ես հայ աղքատ հօտաղ մը կ'առնեմ, չեմ ուզեր հարուստ բէկի կին ըլլալ»:

— «Լաւ, աղջիկս, հոգ մի՛ ըներ, քանի որ Հայ ես, քեզ կը յանձնեմ քու մօրդ»:

Մանրամասն պատմեցի առեւանգումս եւ երեք ամսուան քաշած տառապանքներս Մուսա Բէկի տան մէջ: Քարտուղարը կը գրէր: Երբ հարցաքննութիւնս աւարտեցաւ, Առաջնորդը, ազգայինները եւ ես ստորագրեցինք: Դատավարութիւնը վերջացած էր: Վալին Առաջնորդին ըսաւ. «Աղջիկը ազատ է, կրնաք տանիլ միասին»:

Այդ միջոցին միայն սրահէն կատղած դուրս ելաւ Հաճի Թայիպ, որուն բերնէն փրփուր կը թափէր: Հաւաքելով քրտական հագուստներս ու զարդեղէնները, մեկնելէ առաջ ըսաւ ինծի սպառնագին. «Աղջիկս, դուն գիս խաբեցիր, առնելիքդ ըլլայ: 200 Փախի ունիմ, ուր որ ալ երթաս, ձեռքէս չես ազատիր» եւ դուրս ելաւ սրահէն:

Լայն շունչ մը առի: Իմ առեւանգումս եւ Մուսա Բէկի խժդժութիւնները արձագանգ գտած էին ոչ միայն Մուշի, Պիթլիսի եւ շրջաններու մէջ, այլ եւ մինչեւ Պոլիս: Մուշի առաջնորդարանը մանրամասն տեղեկա-

գրով հաղորդած էր իմ առեւանգումս եւ եղած սպանութիւնները:

Եւրոպական հիւպատոսներն ալ տեղեկացուցած էին Պոլսոյ իրենց դեսպաններուն, որոնք ազդու դիմումներ կատարած էին Սուլթանին եւ պահանջած էին Մուսա Բէկի պատժուիլը: Պատրիարքարանն ալ կատարած էր հարկ եղած դիմումները :

Կառավարութիւնը ստիպուած հրամայած էր որ տեղի ունենայ դատավարութիւնս Պիթլիսի մէջ: Ծէյխի տունը գտնուած միջոցիս, տեղւոյն ազգայինները ժողով կը գումարեն: Պիթլիսի Հայոց առաջնորդարանը կը դիմէ Վալիին եւ կը պահանջէ որ գոնէ երեք օր գիս ձգեն առաջնորդարանին մէջ նախքան դատավարութիւնը: Առաջնորդը կ'առարկէ թէ երեք ամիս մնացած ըլլալով Քիւրտերու մօտ, այժմ կը գտնուիմ անոնց սպառնալիքներուն ներքեւ, եւ այս պատճառաւ ալ համարձակութիւնը պիտի չունենամ ըսելու ճշմարտութիւնը, հետեւաբար, օրինական է եւ անհրաժեշտ երեք օրուան ժամանակամիջոց մը հայկական շրջանակի մէջ, բռնի առեւանգուած աղջկան մը համար, որպէսզի գտնէ իր հոգեկան հանդարտութիւնը:

Սակայն Վալին ընթացք չի տար: Առաջնորդը կը հեռագրէ պատրիարքարան, խնդրելով անյապաղ ձեռք բերել կառավարութենէն թոյլտուութեան հրամանը:

Վալին կաշառուած ըլլալով Հաճի Թայիպէն եւ Քիւրտերէն, կարգադրած էր որ դատավարութիւնը տեղի ունենայ Հայերէն գաղտնի:

Շնորհիւ մօրս ջանքերուն, և գիշեր ցերեկ աշալուրջ հսկողութեան, կարելի եղաւ ի դերեւ հանել Վալիի եւ Հաճի Թայիպի դաւադրութիւնը : Մայրս տեղեկացած

Ըլլալով որ գիս դատարան պիտի տանին, կը վազէ առաջնորդարան եւ կ՚ըսէ. «Աղջիկս տարան դատարան, տէր կեցէք, զիմ աղջիկ բռնի կը թրքացնեն»: Իրեն կ՚ըսեն թէ Վալին մերժած է իրենց յանձնել աղջիկը եւ այդ պատճառաւ հեռագրած են Պոլիս, կը սպասեն պատասխանի, եւ չեն ուզեր դատարան ներկայանալ, նախ քան աղջիկը իրենց մօտ գալը: Մայրս կը պատասխանէ. «Իմ աղջիկ Հայ է, պէտք է չկայ համոզելու, միայն շուտ հասէք դատարան, մի ձգէք զինք առանձին, Թիւրքերը կը սպաննին»: Տեսնելով որ ոչ ոք տեղէն կը շարժի, բարկացած կը հայհոյէ բոլորին եւ կը վազէ դատարան:

ԹԱԳՈՒՐ ԱՂԱՄԸՆ

Մութը շատոնց կոխած էր: Կը մտածէինք թէ ի՞նչպէս կրնանք մեկնիլ անվտանգ: Հօրեղբայրս՝ Միրօն վար իջաւ ակնարկ մը նետելու դուրսը: Շուտով վերադարձաւ մտահոգ: Թուրքերը լսելով դատավարութեան արդիւնքը, եկած խռնուած էին դատարանին դրան առջեւ և շրջակաները և կը սպառնային քարկոծել մեզ: Կատղած խուժանը կը պոռար. «կէպէրսին կեավուր ԳԸԳԸ»: Հակառակ Վալիին մեզի տրամադրած ոստիկաններուն, խոհեմութիւն սեպեցինք սպասել մինչեւ ամբոխին ցրուիլը:

Սակայն դրան առջեւ հաւաքուած Թուրք բազմութիւնը հետզհետէ կը շատնար:

Միրօ հօրեղբայրս որոշեց երթալ գտնել Պիթլիս բնակող իր երեսուն տարուան մէկ բարեկամը, Թուրք զինուորական Թապուր Աղասին, զիս ապահով դուրս հանելու համար:

Շատ չանցած հօրեղբայրս վերադարձաւ Թապուր Աղասիին հետ:

Պատկառելի եւ յաղթանդամ արտաքինով այս զինուորականը վստահութիւն ներշնչեց բոլորիս. ժպտելով ըսաւ ինծի. «Աղջիկս, մի՛ վախնար, այնքան պզտիկ ես որ քեզ կը պահեմ այս խափունճիիս տակը»: Ինծի հագուեցուցին այր մարդու բաճկոն մը եւ գլխուս դրին ֆէս մը: Թապուր Աղասին իր թեւին տակն առաւ զիս, մայրս, Միրօն, Առաջնորդն եւ Հայերը չրջապատուած ոստիկաններով դուրս ելանք դատարանէն:

Մեզ տեսնելով Թուրք խուժանը գոռաց. «Էօլտիւրըն, հընզըր քեաֆիր քըզը» եւ չորս կողմէն սկսաւ քարերու տարափ մը տեղալ մեր գլխուն: Ազնիւ Թապուր Աղասին զիս ծածկած իր երկար խափունճիին տակ, վազելով անցաւ փողոցէն: Ան բարկացած կը սաստէր Թուրքերը. «Եահու, չէ՞ք ամչնար, ինչո՞ւ իրար անցեր էք պզտիկ աղջկան մը համար, որ իր հաւատքը չուրացաւ»:

Ոստիկանները դժուարութեամբ կը զսպէին կատղած Թուրքերը: Հազիւ կրցանք անվտանգ նետուիլ Հայոց թաղն ու ապաստանիլ «Կարմրակ» Հայոց եկեղեցին: Ոստիկանները դուրսը կը հսկէին մեր վրայ:

Երեք օր մօրս և հօրեղբօրս հետ փակուած մնացինք եկեղեցիին մէջ: Թուրք խուժանը ցրուած հայկական թաղերուն և շուկային մէջ՝ կը սպառնար ջարդել բոլոր Հայերը: Ընդհանուր սարսափ տիրած էր քաղաքին մէջ.

Գոցուեցան դպրոցներն ու խանութները: Հայերը ապաստանած իրենց տուները՝ չէին համարձակեր դուրս ելլել:

Տեղի ունեցան քանի մը դէպքեր: Կացութիւնը օրէ օր կը ծանրանար: Առաջնորդը հեռագրով տեղեկացուց Պոլսոյ պատրիարքարան, ստեղծուած ծանր կացութիւնը: Շուտով հասաւ Սուլթանին ֆէրմանը, անմիջապէս վերահաստատելու անդորրութիւնը եւ խստօրէն պատժելու խռովարարները :

Հայերը շունչ առին, բնականոն կեանքը վերսկսաւ քաղքին մէջ, մենք միշտ փակուած կը մնայինք Կարմրակ եկեղեցին :

Առաջին կիրակին տօնական օր մըն էր, եկեղեցին լեցուեցաւ խուռներամ բազմութեամբ: Պատարագէն վերջ զիս վերստին մկրտեցին եւ անունս փոխելով դրին Հռիփսիմէ (երեք չարչարուած կոյսերէն մէկուն անունը, Գայեանէ, Հռիփսիմէ, Շողակաթ):

Պատարագէն վերջ զիս խառնելով ինձ տարեկից եւ ինձ նման հաւաքուած բազմաթիւ աղջիկներու հետ, անվտանգ տարին Պիթլիսի երեւելիներէն կառավարական պաշտօնեայ, Մուխսի Խաչմանուկի Աւետիս էֆէնտիի տունը, ուր մօրս հետ մնացինք տասը օր:

Պիթլիսի ամբողջ հայութիւնը ոգեւորուած տօնեց իմ ազատումս: Ամէնուն զուրգուրանքին եւ հիացումին առարկան դարձած էի, հերոս եւ սուրբ կը կոչէին զիս:

Մոռցած քաշած բոլոր տառապանքներս, երջանկութեան մէջ կը լողայի: Ազատուած էի Քիւրտերու ձեռքէն եւ հաւատքս չէի ուրացած, մեր նահապետական տան պատիւը փրկուած էր:

Պատրիարքարանէն հրահանգ եկաւ որ, Սուլթանին հրամանաւ, ապահով եւ խիստ հսկողութեան ներքեւ

պէտք է փոխադրուիմ Պոլիս, ուր տեղի պիտի ունենար նոր եւ մեծ դատավարութիւն մը Մուսա Բէկի դէմ։

Շուտով Պիթլիս հաւաքուեցան, շրջաններէն և մինչեւ հեռաւոր Տիգրանակերտէն, Մուսա Բէկի դէմ 66 հայ եւ Թուրք բողոքողներ, ինծի հետ Պոլիս մեկնելու համար։

Բողոքողներուն մէջն էին Աղաւանդ գեղի Ռէս Օհանի կինը՝ Շողիկը, որ իր ամուսնոյն ածխացած ձեռքերը միասին բերած էր Պոլիս տանելու համար, Տափավանքի Յակոբի կինը՝ Գուլօն, որուն ամուսինը եւ զաւակը Մուսա Բէկ սպաննած էր իր աչքին առջեւ։

Քանի կը մօտենար Պոլիս մեկնելու օրը, այնքան աւելի բուռն փափաքը կը զգայի անգամ մը տեսնելու հայրենի գիւղս եւ հարազատներս, անհուն կարօտս առնելու համար։ Մայրս եւ հօրեղբայրս ընդդիմացան, առարկելով որ անխոհեմութիւն էր եւ վտանգաւոր իմ գիւղ երթալս։

Սակայն չէի կրնար դիմանալ զիս այրող կարօտին. Առաջնորդը ընդառաջ երթալով աղաչանքիս եւ պաղատանքիս, դիմեց Վալիին, որ թոյլատրեց մեկնելու մեր գիւղը։

Կառավարութեան կարգադրութեամբ 150 ձիաւոր ոստիկաններ պիտի ընկերանային մեզի ։

Հօրեղբօրս խնդրանքով՝ Թապուր Աղասին ալ զիս պաշտպանելու համար հետն առած 50 ձիաւոր՝ պիտի միանար մեր խումբին։

Վարդավառի շաբաթ օրը առաւօտ կանուխ ճամբայ ելանք։

Կ'անցնէինք բաց դաշտին մէջէն։ Կալ ու կուտի ժամանակ էր։ Խեղճ հայ գիւղացիները, երեք ամառուան

նախաւէն յետոյ լծուած էին դաշտային աշխատանքի:

Զորս կողմէն կը լսուէին «հոռովէլ հօ» ու «ջան մարալները»:

Ազնիւ Թաթուր Աղային չէր հեռանար քովէս եւ կատակներով կը զուարճացնէր զիս:

— «Աղջիկս, քեզի այնքան պատիւ պիտի ընեն հօրդտունը, որ վախնամ ես անօթի վերադառնամ ետ»:

Իրիկուան մօտ հասանք Մուշախչէն գիւղը. իջանք մեր խնամի Գրոյի տունը, կէս ժամ հանգստանալու եւ ձիերուն կեր տալու: Ամբողջ գիւղը իրար անցաւ, երբ իմացան իմ գալս: Հաւաքուած Գրոյի տան բակը կ'ուզէին զիս տեսնել: Քիչ մը հանգստանալէ եւ մէկ մէկ անմահական պաղ թանջուր խմելէ վերջ, հեծանք մեր ձիերն եւ հրաժեշտ առնելով գեղջէն ու գեղացիէն, շարունակեցինք մեր ճամբան:

Կ'աճապարէինք մութը չկոխած հասնիլ մեր գիւղը:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՀԱՅՐԵՆԻ ԳԻՒՂՍ

Քանի կը մօտենայի հայրենի գեղիս, յուզումս կ'աւելնար եւ սիրտս կը տրոփէր: Հեռուն ոսկի դաշտերուն մէջէն օձի նման սողոսկելով կ'անցնէր Մեղրագետը: Յիշեցի առեւանգման գիշերը, երբ Քիւրտերը մինչեւ կոկորդնին թաղուած ջրի մէջ՝ քաշքշելով զիս կը տանէին դէպի իմ սեւ ճակատագիրը: Տխուր յիշատակներ արթնցան մէջս:

Հետզհետէ սկսան երեւնալ Սուրբ Բարսանի աւերակներն ու մեր գիւղի գերեզմանատունը:

Կանանչ ուռիներու եւ բարտիներու մէջէն, վերջապէս երեւցաւ մեր գիւղը:

Վերջալոյսի արեւը զարկեր էր մեր ժամուն կոչնակին ու ռնկցուցեր ամբողջ գիւղը: Սպիտակ արագիլներ կեցած ցուիքներու եզրին թափ կուտային իրենց թեւերը ու լակ լակ կանչելով բարի գալուստ կը մաղթէին ինծի:

Տէր Աստուած, ի՜նչ գեղեցիկ էր մեր գիւղը. աչքերս լայն բացած կը նայէի, կը նայէի ու չէի կշտանար:

Նախիրին եւ բերուրին հետ հասանք մեր գիւղին ծայր գտնուող Մեծ Իրիցանց տունը: Գիւղը ամբողջ ոտքի ելած էր զիս դիմաւորելու: Երջանկութիւնս չափ ու սահման չունէր. կը վախնայի որ ուրախութենէս սիրտս պայթէր:

Գիւղացիները խռնուած մեր ձիերուն չուրջ՝ կը գոչէին. «Գուլօ ղուրպան, Գուլօ հէյրան».

«Օրհնեալ է Աստուած, Գուլօն ազատեցաւ»:

Դժուարաւ կը յառաջանայինք. կիներ կախուած ձիուս սանձէն, լալով կը համբուրէին ոտքերս ու փէշերս:

Երբ հասանք մեր դարպասը ու չէն տան դրան առջեւ, մեծով ու պզտիկով դուրս խուժեցին տնեցիները եւ գոռում գոչումով թափեցան վրաս, վար առին զիս ձիէն, կիները իրարու ձեռքէ կը խլէին զիս, կը պատռէին հագուստներս ու կը համբուրէին երեսներս: Ծերերը կուլային, իսկ երեխաները անտեղեակ կը ճչային: Իրարանցումը այնքան մեծ էր որ ակամայ յիշեցի առեւանգման գիշերը:

Ի տես Հայրենի տունիս եւ հարազատներուս՝ մատնուեցայ ծայրայեղ յուզումի. սիրտս փլաւ, հեկեկալով ծունկի եկայ եւ սրբազան երկիւղածութեամբ քանի մը

անգամ համբուրեցի մեր օրհնուած տան չէմը եւ դետնի սեւ հողերը ։

Ինծի ընկերացող կառավարական զօրքը տեղաւորուեցաւ դրացի Վարդենիս եւ Արտօնք գիւղերը, մէկ մասն ալ մնաց մեր գեղը, գիս պաշտպանելու համար ։ Իսկ Թապուր Աղասին վրան զարկաւ մեր տան տանիքին եւ իր մարդոցմով գիշեր ցերեկ կը հսկէր վրաս։

Յաջորդ օրը Վարդավառի կիրակին մեր գեղի եկեղեցին բերնէ բերան լեցուն էր։ Հանդիսաւոր պատարագ կը մատուցանէր հօրեղբայրս՝ Տէր Յարութիւն։ Շրջապատուած տնեցիներով գացի կուշտ ու կուռ աղօթելու, հաղորդուելու եւ ունկնդրելու մեր անուշ մեղեդիները։

Պատարագէն վերջ այցելեցի մեր գերեզմանատունը եւ ժամերով լացի առեւանգման գիշեր նահատակուած Ափօ էկօբի եւ միւս կտրիճներու թարմ հողակոյտերուն վրայ։

Երեք օր երեք գիշեր մնացի մեր գիւղը, որ ուրախութեան մէջ կը լողար, կարծես հարսնիք կար։ Ազատ համարձակ պտտեցայ, կարօտս առնելով մեր գեղի աղջիկներէն ու հարսներէն, համբարձման երգերէն ու պարերէն, պաղ աղբիւրներէն, կալէն ու կուտէն, դաշտէն ու մաքիէն։

Չորրորդ օրը, ցրուած զինուորները հաւաքուեցան, հրաման տրուեցաւ մեկնելու ։

Ես, մայրս եւ հօրեղբայրս Միրօն, լալով հրաժեշտ առինք տնեցիներէն եւ ամբողջ գեղէն, մեկնելու համար դէպի Պոլիս։

Բազմաթիւ գիւղացիներ մեզ ճամբու դնելու եկան մինչեւ Ցրօնք գիւղը, ուր գիշերը հիւրասիրուեցանք մեծահարուստ Ալոյի տունը։

Յաջորդ օրը շարունակեցինք մեր ճամբան դէպի Խնուս: Լուր առինք որ Ջեզահիր Բէկ գլուխն անցած իր աշիրէթին եւ բազմաթիւ Քիւրտերու մտադրած է մեր վրայ յարձակիլ եւ զիս փախցնել: Վախէս կուլայի: Թապուր Աղասին բաւական թիւով զօրք ղրկեց Կինճ, Ջեզահիրի ճամբան կտրելու, իսկ մեզ ալ տարբեր ճանապարհով անվտանգ հասցուց Խնուս, ուր միանալով օգնական զօրքերուն, երեք օրէն հասանք Էրզրում եւ իջեւանեցանք Հայոց առաջնորդարանը:

Թապուր Աղասին եւ զօրքերը վերադարձան Մուշ:

Էրզրումի անգլիական հիւպատոսը անձամբ եկաւ զիս տեսնելու առաջնորդարան, պատմել տուաւ եւ գրի առաւ առեւանգմանս մանրամասնութիւնները. շնորհաւորեց զիս որ չէի ուրացած հաւատքս եւ երեսս համբուրելով ոսկի խաչ մը նուիրեց ինծի:

Էրզրումի առաջնորդարանին մէջ ութ օր մնալէ յետոյ, կառավարութեան ծախքով եւ հսկողութեամբ մեկնեցանք Տրապիզոն: Չորս օր ալ հոն մնալէ վերջ նըստանք շոգենաւ եւ ինը օրէն հասանք Պոլիս:

ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

Կիրակի օր մըն էր. Պոլսոյ քարափին վրայ կը սպասէին հայ և Թուրք պաշտօնական անձնաւորութիւններ: Զիս առաջնորդեցին Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին, ուր կը պատարագէր Պոլսոյ պատրիարք Աշըքեան արքեպիսկոպոս: Մօրս հետ հաղորդութիւն առինք:

Պատարագէն վերջ ներկայացանք պատրիարքին որ լսելէ վերջ իմ տուած տեղեկութիւններս, շնորհաւորեց

ԳԻՒԼԻՋԱՐ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

եւ օրհնեց զիս, պատուիրեց պաշտօնէութեան որ մեզ տեղաւորեն վստահելի հայ ընտանիքի մը մէջ։ Քանի մը օր Ղալաթիա մնալէ ետքը, մեզ տեղափոխեցին Գում Գափուի պատրիարքարանին մօտ, Սեբաստացի Գրիգոր աղայի տունը, ուր մնացինք երեք տարի չարունակ(*)։

Մեզի ընկերացող Մուսա Բէկի դէմ բողոքող 66 հայրենակիցները տեղաւորուեցան Վեզիր Խանին մէջ։

1899 Յունիս 26ին Մուսա Բէկ շողենաւով կը հասնի Պոլիս։ Իր ուղեւորութեան միջոցին, ամէն տեղ, մեծարանքով կը հիւրասիրուի կառավարական բարձրաստիճան պաշտօնեաներու կողմէ։ Սուլթանը շողոմակոյկով ընդառաջ կը ղրկէ Հասան և Պահրի փաշաները, որոնք Մուսա Բէկը կ'առաջնորդեն պալատ։ Մուսա Բէկ կ'իջեւանի Պահրի փաշայի մօտ, որ իր հօրեղբայրն էր, իսկ հօրեղբօր աղջիկն ալ Սուլթանին սիրելագոյն մէկ հարճը։ Մուսա Բէկ ազատօրէն կը շրջագայէր Պոլսոյ մէջ, վայելելով նաեւ իր աշխականին՝ Պոլսոյ ոստիկա-

---

(*) Գրիգոր աղայի տունը դարձած էր ժամադրավայրը տեղացի բոլոր ազգասէր Հայերուն եւ ծանօթ մշեցի հայրենակիցներու, որոնցմէ զարգացած եւ վառվռուն երիտասարդ մը, Պ. Սարգիս Բոէեան միշտ կ'այցելէր մեզի և կ'աջակցէր մեր խեղճ հայրենակիցներուն։ Սարգիս Բոէեան մեր փեսան էր. ամուսնացած էր հօրեղբօրս Ռէս Միրոյի աղջկան Բերսոյի հետ։

Բոէեան ընտանիքը (բնիկ Խասգիւղէն) Մուշի ամէնէն նահապետական եւ հարուստ ընտանիքներէն մէկն էր. անոնց բնակարանը իր յարակից աղբիւրով կը գտնուէր Մշոյ Ջորու թաղի վերեւը։ Ամբողջ քաղաքին մէջ ծանօթ էր «Բոէենց աղբիւրը» իր պաղ ջրով։

նական տեսուչ Քեամիլ պէյի լայն հովանաւորութիւնը:

Պոլիս հասնելէս երկու ամիս ետքը սկսաւ իմ եւ Մուսա Բէկի դատավարութիւնը որուն ներկայ կ՚ըլլային, ոչ միայն բազմաթիւ Հայեր, այլ նաեւ Պոլսոյ եւրոպական պետութեանց ներկայացուցիչները:

Դատը անձնական հանգամանքէ դուրս ելած էր եւ ստացած էր ազգային հանգամանք: Թուրք կառավարութիւնը կ՚աշխատէր արդարացնել Մուսա Բէկը, ցոյց տալու համար եւրոպական պետութեանց ներկայացուցիչներուն որ Հայերը զրպարտիչներ են:

Երբ դատարանին մէջ երես երեսի եկայ Մուսա Բէկին հետ, անվախ թուեցի իր կատարած ոճրագործութիւնները եւ զիս բռնի թրքացնելու փորձերը: Մուսա ուրացաւ իմ ամբաստանութիւններս:

Դատավարութեան ընթացքին դատախազին վերաբերմունքը շատ խիստ էր հանդէպ անգրագէտ հայ գիւղացիներուն, որոնք վկայութեան եկած էին: Դատախազը ամէն ճիգ գործ կը դնէր զիրենք շփոթեցնելու եւ ցոյց տալու որ զրպարտիչներ են: 1899 Նոյեմբեր 28ի նիստին ընդհանուր դատախազը պահանջեց Մուսա Բէկի ազատ արձակումը, յայտնելով որ վկայութիւնները հակասական էին եւ օրինական փաստեր չկային: Մէկ շաբաթ վերջ, Դեկտեմբեր 5ին դատարանին նախագահը կարդաց դատական վճիռը, որով Մուսա Բէկ ազատ կ՚արձակուէր:

Այս անարդար որոշումին վրայ, Հայերու պաշտպան փաստաբանը՝ Պ. Թընկըր Սիմոն բողոքեց եւ պահանջեց դատին վերաքննութիւնը:

Պալատական Պահրի փաշան, որ Մուսա Բէկին մօտիկ ազգականն էր, ձգձգել կուտար դատավարութիւ-

նը, որ տեւեց մօտաւորապէս երեք տարի: Ի վերջոյ կառավարութիւնը առ երեսս Մեքքէ աքսորի դատապարտեց Մուսա Բէկը, գոհացում տալու համար եւրոպական պետութեանց:

Շնորհիւ Պահրի փաշայի, մէկ տարի աքսորավայրի մէջ մնալէ ետքը, Մուսա Բէկ ազատօրէն վերադարձաւ Մուշ: Գալով Ջեզահիրին, ան երկու տարի առաջ մեռած էր Մուշի բանտին մէջ, Թուրքերուն կողմէ թունաւորուելով:

Պոլիս մնացած միջոցիս, հոն կը գտնուէր Խրիմեան Հայրիկ, որ ջերմ պաշտպանը եղաւ ինծի եւ իմ դատիս: Հայրիկ իր անձնական ծախքով զիս դպրոց դրաւ զոր դժբախտաբար աչքերուս տկարութեանը պատճառաւ չկրցայ շարունակել: Դարձեալ Խրիմեան Հայրիկի յանձնարարութեամբ Տոքթ. Նամէրեան քննեց աչքերս. մէկ հատին լոյսը գրեթէ խպառ կորսուած էր, թէեւ արտաքնապէս յայտնի չէր. իսկ միւս աչքս շնորհիւ իր խնամքներուն փրկուեցաւ:

Պոլսոյ մէջ հայկական տարազով իմ եւ մօրս լուսանկարները կը ծախուէին մէկ արծաթ մեճիտի, որոնց հասոյթը կը յատկացուէր Վեզիր Խանի մէջ բնակող Մշեցի բողոքող հայրենակիցներուն:

Պոլսոյ մէջ շատեր ուզեցին հետս ամուսնանալ, բայց ես մերժեցի, ուխտած էի վերադառնալ հայրենիք:

Երեք տարի Պոլիս մնալէ ետքը, մօրս եւ հօրեղբօրս հետ ճամբայ ելայ դէպի Մուշ:

Երբ հասանք Էրզրում, խնդրեցի մօրմէս նախ քան հայրենի գիւղ վերադառնալը, ուխտի երթալ Մշոյ Ս. Կարապետի վանքը:

Զորս օրուան հոգեպարար եւ կազդուրիչ ճամբորդութենէ մը ետք, կտրելով Պինկէօլն ու Վարդովը, հասանք Ս. Կարապետի վանքը, ուր մնացինք երեք օր, վայելելով վանահայր Ներսէս վարդապետ Խարախանեանի ջերմ հիւրընկալութիւնը եւ հոգածութիւնը:

Վանք գտնուած միջոցիս Խեպեան գիւղի Տ. Կարապետ քահանան եկաւ ձեռքս խնդրելու իր տղուն Մշոյ առաջնորդարանի քարտուղար Գեղամի կողմէ:

Ծերունի քահանան ըսաւ. «Աղջիկս, դուն ազգին համար չարչարուեցար, իմ տղաս ալ ազգին ցաւերը գրողն է. դուք վայել էք իրարու»: Իրեն ըսի որ չեմ ուզեր ամուսնանալ: Գիտէի որ ծնողքիս նպատակն էր զիս տանիլ Պիթլիս եւ հոն ամուսնացնել: Մայրս բնիկ Պիթլիսցի, չէր մոռցած այնտեղի հայութեան քաշած նեղութիւնները եւ անկեղծ ու ջերմ վերաբերմունքը ինծի եւ դատիս հանդէպ:

Ս. Կարապետի վանքէն մեկնեցանք դէպի Ջիարէթ գիւղը եւ իջանք գեղին մեծահարուստներէն մեր խնամի Թադէոս էֆէնտի Նորատունկեանի (Նորտկանց) տունը, ուր հարս բերուած էր հօրեղբօրս աղջիկ Նիկարը: Մեր խնամիներուն մօտ մնացինք 15 օր:

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆՍ ԳԵՂԱՄԻ ՀԵՏ

Խեպեան գեղը հազիւ մէկ ժամ հեռու էր Զիարէթէն։ Տ. Կարապետ քահանան ամէն օր կուգար ինծի ուզնկան (ձեռք խնդրելու)։ Գեղամի երեսը տեսած չէի, սակայն լսած էի իր անունը։ Չէի կրնար որոշում տալ։ Մայրս, հօրեղբայրս, մանաւանդ Թադէոս էֆ. համամիտ էին այս ամուսնութեան։ Առանց իմ վերջնական հաւանութեանս, Թադէոս էֆ. Մուշէն պաշտնի բերել տուաւ Գեղամը։ Քանի մը օր վերջ Տ. Բարսեղ քահանայ Նորատունկեան մեզ պսակեց Զիարէթ գեղի փոքրիկ եկեղեցիին մէջ, կնքահայրութեամբ Թադէոս էֆէնտի Նորատունկեանի։

Մեր ամուսնութենէն ետքը փոխադրուեցանք Խեպեան, Գեղամի հօր տունը։ Մայրս եւ հօրեղբայրս Ռէս Միրօն ժամանակ մը մեր մօտ մնալէ ետքը մեկնեցան իրենց գիւղը Խարս։

Քանի մը ամիս վերջ հօրեղբայրս Ռէս Միրօն այցի կ՚երթայ Արտոնք գիւղը, Խաչի Սահակի տունը, ուր հարս տարուած էր իր մէկ աղջիկը։ Վերադարձին կը հանդիպի Մուսա Բէկի հօրաքրոջ տղուն, Ճէմիլ Բէկի, որ զինքը բարեւելէ վերջ կ՚ըսէ.

— «Միրօ, գացիր Ստամպօլ, Մուսա Բէկը աքսորել տուիր ու եկար»։

Հօրեղբայրս չի պատասխաներ, ձին կը քշէ առաջ. հազիւ քիչ մը հեռացած, Ճէմիլ կը կրակէ իր հրացանով եւ խեղճ հօրեղբայրս կ՚իյնայ գետին կռնակէն ծանրապէս վիրաւորուած։ Հազիւ փոխադրուած Արտոնք՝ կը

հաղորդուի եւ կը մեռնի: Ճէմիլ Բէկ կը ձերբակալուի ու կը բանտարկուի Մուշի բանտը, ուր եւ կը մեռնի:

Միրոյի անակնկալ սպանութիւնը շատ ծանր ազդեց իմ եւ Գեղամի վրայ: Արդէն շատ ապահով չէինք զգար մեզ Խնդրեանի մէջ: Տեղւոյն Քիւրտերէն Մէհմէտ Ալի Բէկ քանիցս սպառնացած էր սպաննել Գեղամը: Այս ծանր պայմաններուն տակ կարելի չէր աւելի երկար մնալ Մուշի շրջանը: Ուստի գիշեր մը գաղտնօրէն մեկնեցանք դէպի Տիգրանակերտ մեր նորածին երեխային՝ Հայկանուշի հետ:

Տիգրանակերտի մէջ Գեղամ եղաւ առաջնորդարանի քարտուղարը: Հազիւ հաստատուած էինք քաղաքին մէջ, սկսաւ քոլերայի համաճարակ: Ժամանակ մը ապաստանեցանք մօտակայ Մակարայեցւոց վանքը:

1895 ին հազիւ կրցանք ազատիլ Տիգրանակերտի կոտորածէն: Այդ արհաւիրքի օրերուն ունեցայ մանչ զաւակ մը, Լեւոն, որ ինը օր վերջ մեռաւ իր կանխահաս ծննդեան պատճառաւ:

Տիգրանակերտէն փոխադրուեցանք Այնթապ, յետոյ Ուրֆա ուր Գեղամ վարեց ուսուցչական եւ առաջնորդարանի քարտուղարութեան պաշտօններ:

Չորս տարի հայրենիքէն հեռու զանազան քաղաքներ թափառելէ վերջ, վերադարձանք Մուշ, ուր Գեղամ շտապողաբար կանչուած էր ստանձնելու համար առաջնորդարանի քարտուղարութիւնը: Մուշի մէջ ունեցայ մանչ զաւակ մը՝ Արամ եւ աղջիկ մը՝ Արմենուհի:

Մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը, Գեղամ եղաւ Տարօնի շրջանի Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան գործօն անդամներէն մէկը, մեր տունը դարձաւ Տարօնի շրջանի յեղափոխականներու ժամադրավայ-

րերէն մին։ Գեղամ մատնուելով երեք ամիս բանտարկուեցաւ Մուշի բանտին մէջ։ Թադէոս էֆ. Նորատունկեանի (որ կառավարութեան մէջ պաշտօն ունէր) միջամտութեամբ եւ կաշառքով կարելի եղաւ զինքը ազատել բանտէն։

1908 ին Գեղամ ընտրուեցաւ Օսմ. Խորհրդարանի երեսփոխան եւ անմիջապէս մեկնեցաւ Պոլիս։

1909 ին Մուշի մէջ խորունկ կսկիծով թաղեցի Անդրանիկ զաւակս Հայկանուշը որ նոր ամուսնացած էր։ Այս մեծ դժբախտութենէն վերջ Գեղամ մեզ փոխադրեց Պոլիս իր քով, սակայն աղջկանս կսկիծին եւ հարազատներուս կարօտին չդիմանալով, մէկ տարի վերջ փոքր աղջկանս Արմենուհիի հետ մեկնեցանք Երուսաղէմ ուխտըս կատարելու եւ անկէ ալ անցնելու համար Մուշ։ Մեզի կ՚ընկերանային Գեղամ եւ հայրենակից Մխիթար Շեխիկեան։ Երբ Պէյրութ հասանք, Գեղամ հեռագրով Պոլիս կանչուեցաւ մասնակցելու համար Օսմ. Խորհըրդարանի բացառիկ նիստին։

Երկու ամիսի չափ մնացի Երուսաղէմ Ս. Յակոբի վանքը։ Գեղամի կարգադրութեամբ՝ Մուշէն Երուսաղէմ եկաւ իր փոքր եղբայրը, Եղիշէն, մեզ փոխադրելու համար հայրենիք։ Եղիշէ հայ ձայնագրութեան ուսուցիչ էր Մշոյ կեդրոնական վարժարանին մէջ։

Ան հմուտ էր եկեղեցական երգեցողութեանց եւ տօնական օրերուն կը վարէր Ս. Կարապետ վանքին երգչախումբը։ Ինքն ալ օժտուած էր հրաշալի ձայնով մը։

Երուսաղէմէն մեկնեցանք Հալէպ, ուր ամիս մը հիւրասիրուեցանք մեր ազնիւ բարեկամ Պօյաճեան էֆէնտիին տունը։ Երբ հասանք Տիգրանակերտ, աննախընթաց ցուրտերը սկսած էին. դժուար էր ճանա-

պարհը շարունակել։ Եղիշէ ստիպուեցաւ մեզ ձգել եւ մեկնիլ Մուշ իր ուսուցչական պաշտօնին պատճառաւ։

Վեց ամիս մնացի Տիգրանակերտ, Աղեքսանդր էֆ. Ճէնազեանի տունը։

Ճէնազեանները նահապետական մեծահարուստ եւ բազմանդամ ընտանիք մըն էին, զիրենք ճանչցած էի առաջին անգամ Տիգրանակերտ գալուս եւ ընտանեկան սերտ բարեկամութիւն ունէինք։ (Այս ազնուական ընտանիքն ալ յետագային բռնեց աքսորի ճամբան։ Հրաշքով ազատուողները այժմ կը գտնուին Ամերիկա)։

Գարնան յատկապէս Մուշէն Տիգրանակերտ եկաւ մեր ազգականներէն Սասունցի Մուշեղը (Կորիւնի աջ բազուկը), մեզ առհով փոխադրելու համար հայրենիք։

Ճամբայ ելանք Տիգրանակերտէն։ Երբ հասանք Պիթլիս, իջեւանեցանք հօրեղբօրս աղջկան (Ռէս Միրօյի) Անգինի տունը որ հարս բերուած էր Պիթլիս։

Քսան երկու տարի յետոյ վերստին կը գտնուէի Պիթլիս։ Յուզումով վերյիշեցի ապրած ծանր օրերս, դատավարութիւնս, Թուրք կատղած ամբոխին սպառնալիքները և ի վերջոյ ազատագրումս Քիւրտերու ձեռքէն։

Մուշ երթալու համար պէտք էր անցնէինք Ջուխուր Պուլանըքի դաշտէն եւ իմ հայրենի Խարս գիւղէն։

Մուսա Բէկ ազատ արձակուելով Պոլսոյ դղրդադին և ցուցական դատավարութենէն վերջ, կը շարունակէր սարսափի մէջ պահել այդ շրջանի բնակչութիւնը։ Այդ օրերուն դարձեալ ճամբորդներ սպաննած եւ թալանած էր, Խնէր տանող ճամբուն վրայ։

Առ ի զգուշութիւն հեռագրեցի Պոլիս Գեղամին որ իր կարգին հեռագրեց Պիթլիսի Վալիին որ երաշխաւորութիւն տուաւ մեզ ապահով հասցնելու Մուշ։

Հօրս տունէն կտրիճ եղբայրներս եւ հօրեղբօրս տղաքը Պիթլիս եկած էին մեզ դիմաւորելու. բոլորն ալ զինուած էին: Պիթլիսէն ճամբայ ելանք շրջապատուած ազգականներով, բարեկամներով եւ ոստիկաններով: Երբ հասանք ամէնէն վտանգաւոր վայրը եւ մօտեցանք Մուսա Բէկի գեղին՝ Խուների, Մուշեղ հրամայեց մեր տղոց որ երգեն հայերէն. ինքն ալ տասնոց ատրճանակը քաշելով սկսաւ կրակել օդին: Բազմաթիւ ձիերու խրխինջը խառնուած մեր ուրախութեան կանչերուն եւ ատրճանակի թրխկոցներուն՝ լեցուցին դաշտն ու դուրանը: Մեծ ոգեւորութեամբ եւ յաղթական հասանք հայրենի գիւղ, փառք տալով Աստուծոյ եւ հայ կտրիճներուն:

Ութ օր վերջ մեկնեցանք մեր գեղէն դարձեալ շրջապատուած ոստիկաններով, հայ կտրիճներով եւ անվըտանգ հասանք Մուշ:

Ամէն տարի խորհրդարանի արձակուրդի շրջանին Գեղամ կուգար Մուշ ոչ թէ հանգստանալու եւ կազդուրուելու հայրենի օդով և ջուրով, այլ անձամբ լսելու իր հայրենակիցներուն տրտունջները եւ ցաւերը, որոնց համար կը հալէր ու կը մաշէր գիշեր եւ ցերեկ:

1914ին աշնան Գեղամ իր Թուրք պաշտօնակից Հոճա Իլիասի հետ աճապարանօք մեկնեցաւ Պոլիս: Թրքական կառավարութիւնը ընդհանուր զօրաշարժ հրատարակած էր, Գեղամ հեռագրեց որ անմիջապէս մեկնինք Պոլիս: Արցունքով հրաժեշտ առի սիրելիներէս եւ հայրենի յիշատակարաններէն, որոնք բոլորն ալ զոհ դացին մէկ տարի վերջ Թրքական եաթաղանին եւ բարբարոսութեան:

Երբ Էրզրում հասանք, հռչակուեցաւ ռուս եւ Թրքական պատերազմը և Տրապիզոնէն Պոլիս ճանապարհը

գոցուեցաւ։ Ստիպուեցանք ամբողջ ձմեռը մնալ Երզրում։ Այդ միջոցին մէկ ամիս հիւրասիրուեցանք ծանօթ առեւտրական բնիկ Մշեցի Ստեփան էֆէնտի Մէսրիկեանի (հայր եւ որդիներ) տունը։

Պատերազմի արհաւիրքը կը ծանրանար օր ըստ օրէ, բծաւոր ժանտատենդը մեծ աւերներ կը գործէր ժողովուրդին մէջ։ Գարնան հազար դժուարութիւններով եւրոպացի ընտանիքի մը պաշտպանութեամբ ճամբայ ելանք Երզրումէն դէպի Պոլիս, Երզնկայ, Սըվազ, Գոնիա ցամաքային ճանապարհով։ Մեր մեկնելէն քանի մը օր վերջ տեղի ունեցաւ Երզրումի հայ ժողովուրդին տեղահանութիւնը։ Շնորհիւ եւրոպացի ընտանիքին մազապուրծ ազատեցանք Երզնկայի ջարդարար Թուրքերու ձեռքէն։

Երբ հասանք Սեբաստիոյ շրջանը, ականատես եղանք հայ գիւղերու հրկիզումներուն։ Աննման հերոս Մուրատ դեռ նոր փախած էր։ Կառավարութիւնը զայն կը փնտռէր եւ կատաղօրէն վրէժ կը լուծէր հայ գիւղերէն։

Սեբաստիոյ մէջ մնացինք 15 օր տեղւոյն երեւելիներէն Տոքթ. Քոզմոսի տունը։ Առաջնորդ Գալէմքեարեան Սրբազան եւ քաղաքին ազգայինները իրար անցած էին։ Պարզելով տիրող ծանր կացութիւնը, կարգ մը յանձնարարութիւններ տուին հաղորդելու համար Պատրիարքարանին։

Շուտով ճամբայ ելանք։ Երբ Կեսարիա հասանք, գացի Թալաս (մօտակայ հայ արուարձանը) տեսնելու անզուգական յեղափոխական Գարմէնը եւ իր կինը՝ Տիկ. Իսկուհին, որոնք քանի մը ամիս առաջ Մուշէն մեկնած էին Թալաս, ստանձնելու համար տեղւոյն կեդրոնական վարժարանի տեսչութիւնը։ Մէկ գիշեր մնացի իրենց

մօտ: Շատ ծանր էր կացութիւնը Կեսարիոյ շրջանին մէջ: Քանի մը օր առաջ Թուրքերը սպաննած էին Կեսարիոյ առաջնորդը մօտակայ ձորի մը մէջ: Բոլորը կը նախըզգային հայութեան սպառնացող վտանգը, սակայն փրկութեան ոչ մէկ հնարաւորութիւն ունէին: Գաւառի առաջնորդարաններու հաղորդակցութիւնները խզուած էին Պոլսոյ Պատրիարքարանին հետ: Հոս ալ յանձնարարութիւններ ստացայ տիրող կացութեան մասին տեղեկութիւններ հաղորդելու Պատրիարքարանին:

Յուզումով կը յիշեմ մեր մեկնումի ժամը Թալասէն: Երբեք չեմ կրնար մոռնալ քաղքին բարձունքէն Գարմէնի պարթեւ հասակը, լայն ճակատը, մազերը ցրիւ տուած հովին, դրկած իր գեղեցիկ եւ սիրասուն զաւակը Վահագնը, բարի ճանապարհ կը մաղթէր մեզի: Ափսո՜ս, յետագային աքսորի ճամբուն վրայ ան կորսնցուց իր աչքի լոյս Վահագնը, ինքն ալ Հալէպի մէջ ճանչցուելով Մշեցի արիւնարբու Թուրքերէն՝ կը ձերբակալուի եւ կը սպաննուի Ուրֆայի մօտերը (Քարա Քէօփրիւ): Գարմէնի մանչը, Վահագնը, մեր սանիկն էր, մկրտուած Ս. Կարապետի վանքին մէջ կնքահայրութեամբ զաւկիս՝ Արամի: Այդ դժբախտ եւ սեւ օրերուն Գարմէնի կինը ծնունդ տուաւ երկրորդ զաւկին Վիգէնի:

Կեսարիայէն շարունակեցինք մեր ճամբան եւ հասանք Գոնիա: Հոս առաջնորդարանէն իմացանք Պոլսոյ հայ մտաւորականներու ձերբակալութիւնները: Քանի մը անգամ հեռագրեցինք Պոլիս, Գեղամին, գիտնալու համար իր Պոլիս գտնուիլը, ոչ մէկ պատասխան ստացանք:

- Երբ Հայտար Փաշա հասանք մեր հայրենակից եւ բարեկամ Մկրտիչ էֆէնտի Տիրացուեան (Տոքթ. Տիրա-

ցին հայրը) դիմաւորեց մեզ: Իրմէ իմացանք որ Գեղամ ծանրապէս հիւանդ անկողինն է:

1915 Մայիս 24ին Թուրք ոստիկաններ կառքով ճկած են զէնքը տանելու իր տարաբախտ ընկերներուն մօտ: Տանտիրուհին եւ ամուսինը ցոյց կուտան Գեղամը որ մահամերձ պառկած էր: Ոստիկանները կ'ըսեն թէ հրաման ունին զէնքը տանելու ամէն գնով: «Հանըմ էֆէնտի, կառքը վարը կը սպասէ, պառկած կը տանինք», կ'ըսեն: Ծարպիկ եւ Թրքախօս տանտիրուհին հազար դժուարութիւններով եւ խոստումներով կը համոզէ ոստիկանները որ ձգեն հիւանդը մինչեւ իր ապաքինումը: Ամուսինն ալ, Լեւոն էֆէնտի Քըրըքճեան երաշխաւոր կ'ըլլայ Գեղամը յանձնելու իրենց երբ որ ապէկնայ: Ոստիկանները վերջապէս կը մեկնին: Գեղամ հրաշքով կ'ապէկնայ. կ'անցնի երկու ամիս, և տեսնելով որ ոչ ոք կուգայ զէնքը փնտռելու, անձամբ կ'երթայ տեսնելու Երեսփոխանական Ժողովին նախագահը եւ կը խնդրէ որ զինքն ալ աքսորեն իր սիրելի ընկերներուն մօտ: Նախագահը տեսնելով իր հիւանդագին վիճակը, կ'ըսէ.

— «Գնա եւ հանգիստ ըրէ»:

Գեղամ փրկուեցաւ իր ծանր հիւանդութեան պատճառաւ, բայց իր ընկերներուն, հարազատներուն եւ Մուշի հայ ժողովուրդի աննախընթաց կոտորածը իր հոգին դառնութեամբ լեցուցին:

Ան տառապեցաւ չորս տարի գիշեր և ցերեկ, մանաւանդ որ ստիպուած էր շարունակել իր պաշտօնը իբրև «աւերակ» Մուշի հայ երեսփոխան եւ լսել Մուշի Թուրք երեսփոխան Հոճա Իլիասի անպատկառ եւ հրէշային խոստովանութիւնները իր սիրելիներուն եւ ամբողջ Տա-

րօնի ընաջնջման մասին: «Եթէ դուն հոն ըլլայիր, առաջին գնդակը քեզի կ՚արձակէի», ըսած է այս մարդակերպ հրէշը Գեղամին, երբ օր մը Գեղամի տունը հրաւիրուած կը ճաշէին միասին: (Հոճա Իլիաս 1915ին վերադառնալով Մուշ, անձամբ կազմակերպած էր Մուշի եւ շրջանի աննախընթաց կոտորածը):

Զկարողանալով հանդուրժել Օսմանեան խորհրդարանի մէկ նիստին Թուրք երեսփոխաններու եւ Հայ Պօշկէզէնեան երեսփոխանին այն ամբաստանութեանց թէ Հայերը մեղաւոր էին և արժանի ջարդուելու իրենց դիմադրութեան պատճառաւ, Գեղամ խորապէս յուզուած, իր մահէն մէկ շաբաթ առաջ հիւանդի դողդոջ մատներով Թագրիր մը գրեց ուղղուած Օսմ. Խորհրդարանին, որուն մէջ ան փաստերով կ՚ապացուցանէր Հայ ժողովուրդին բացարձակ անմեղութիւնը եւ կը հերքէր ամբաստանութիւնները: Տեղական թերթերը գրեցին Գեղամի տուած Թագրիրի մասին:

Այսպէս Գեղամ չկարենալով տոկալ իր հոգեկան ծանր ցաւերուն, օր ըստ օրէ հիւծելով մեռաւ Պոլսոյ մէջ 1918 Նոյեմբեր 28ին, վերջին անգամ ոգեկոչելով իր ջարդուած հարազատներն ու սիրական Տարօնը, որուն հողին եւ ջուրին այնքան կապուած էր հոգիով եւ սրտով:

Յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ մեծ շուքով Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցին: Իր դագաղը ծածկուեցաւ հայկական եռագոյնով եւ Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան դրօշով (Պոլսոյ մէջ առաջին անգամ ազատ եւ անկախ Հայաստանի դրօշը ծածկած է Գեղամի դագաղը):

Իր կեանքի վերջին օրերուն Գեղամի համար ուրախ անակնկալ մը եղաւ Մուշի իր սիրելի ընկերներէն յայտնի Մ.ի Պոլիս ժամանումը (որուն մասին կարդալ Ռուբէն Տէր Մինասեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսաթերթի մէջ)։

Մ.ի ամէնօրեայ այցելութիւնը, հայրենակից Վարդան Տէր-Ներսէսեանի եւ Մխիթար Շեխիկեանի հետ, իր վերջին սփոփանքը եղաւ։

Գեղամ մեռաւ օտար հողի վրայ հայրենիքի կարօտով, իսկ ես դեռ կ'ապրիմ անմխիթար։ Հրաշքներու կը հաւատամ, պիտի տոկամ մինչեւ որ գայ այն օրը, երբ Գեղամի նշխարները առած մեկնիմ դէպի հայրենիք, անոր սրբազան հողին մէջ թաղուելու համար միասին։

Գիւլիզարի այս նկարը, Մ․ Տամատեանի «ողբ»ովը շրջանակուած, կը ծախուէր Պոլսոյ մէջ, բողոքողներու ի նպաստ։

ՈՂԲ ԱՌԵԽԱՆԳԵԱԼ ԱՂՋԿԱՆ ՄՕՐ

(Գիւլիզարի առեւանգումը Մուսա Բէկի կողմէ)

Դեռ երեկ շէն էր եւ ուրախ մըր տուն,
Իմ խեչ միամիտ նստուկ ժըղլէր դուն,
Էսօր սուգի մէջ մըր բոլոր քուլփաթ,
Քու ապուլ հաղջէ, կը քաշէ հասրաթ,
Վայս իմ խորոտիկ մէկ հատիկ Գուլօ
Քոռցան իմ աչքեր տարաւ զքի Ջազօ:

Տասնուչորս տարու տեսքդ խորոտիկ,
Թշերդ Արտամերտու մանին խնձորիկ,
Ծորոր կաքւու պէս քեյես մանտրտիկ,
Շէկիկ ձն ծամերդ դուն մըր տան ծաղիկ,
Իսկ մըկայ ո՞ւր ես, ո՞ւր ես, իմ Գուլօ,
Վա՜յ իմ արեւուն տարաւ զքի Ջազօ:

Վըր սպիտակ ճակտիդ փէլկտար գազաթ,
Ծըղերըն էր սըրմա, օրթէն էր արծաթ,
Հալաւ ու քէմէր քըզի կէր հազար,
Ապրջան ու շարք· գինթ, նխշուն մեզար,
Խըլեց զքի օտար իմ պէպալխտ Գուլօ,
Փըրցուց զիմ ճիկար, տարաւ զքի Ջազօ:

Խարսայ Չըլխուրայ ըմէն պատանի,
Սավտաքար դառնայ, դրկէ մատանի,
Ըտրանց մէկլէ չէ քըզի արժանի,
Զքի վարդենցքին հարս պիտի տանի,

Բայց ախ կը խեղդիմ, իմ պէպախտ Գուլօ,
Էկեր կը տանի, գէրգի քուրտ Զազօ:

Հաւա՛ր, Աղանան, հաւա՛ր, ռէս Միրօ,
Արի՛ նորընծայ, ե՛լ ըշտապ Աբօ,
Հանդէ քուրտ եկաւ, կը տանի աւար
Թալնէ զմեր տուն, շուտ հասէք հաւար,
Հանդէ կը տանին զիմ աղջիկ Գուլօն,
Զիմ աղջիկ տանի էդ գազան Զազօն:

Զարկէ՛ք, տօ եղժեր, զէդ անիրաւ քուրտ,
Զարկէք զէդ շըներ, ըրէք ջարդ ու բուրդ
Առէք կեռ, կոքալ, բիր, վարոց, խարզան,
Թի, փէտատ, եոկան, խանչալ, թուր, հրացան,
Հասէք աղբրտանք, տանին զիմ Գուլօն,
Սանամ ծգի խուրքան, զարկէք զէդ Զազօն:

Զարկինք ու զարկուանք բայց շանց թիւ շատ էր,
Աղեօն ու Միրօն վրր միջաց պառէր,
Աբօն ուր արնի մէջ կը թափըլտկէր,
Տէրտէր լէ շիւար, հաւար կը կանչէր,
Թափան դրկիցներ, բայց գքի Գուլօ,
Զկրցան յետ խլել ու տարաւ Զազօ:

Լըսի ես գքում յետի նիզ վհատ,
Լնիր հալպաթ դու զիմ յետքի խրատ,
Եաման, իմ աղջիկ, խկլի չեղնիս վատ,
Չեղնի ուրանաս, թօրկես լուս հաւատ,
Չեղնի մերկանաս նակտիդ Սուրբ Մեռօն,
Լաւ է դուն մեռնիս քանց սիրես զԶազօն:

Հըմլա կասէնք ու խելռած կերթէնք դէմ,
Պալքիմ զիմ աղջիկ քրտից ազատեմ,
Կամ պարի մեռնիմ իմ աղջկայ ուղրուն,
Անկուման շրջայ ընկայ վըր հողուն,
Կորցրեր եմ զիմ ուշք, իսկ զքի Գուլօ,
Քաշկըռտէ տանի էդ գազան Ջազօ:

Տարան վավելէ՛ր, զիմ աղջիկ տարան,
Ջիմ ճրագ ընցուցին, զիմ տուն ըրին վերան,
Տարան զծերուկ լէ, տարան տապնատուն,
Տալնի վրէն գրեցին «Գուլօի ուղրուն»,
Տարան զիմ ջուխտակ աչից լոյս Գուլօն,
Մըթնի քու ջուխտակ աչից լոյս, Ջազօ:

Վայլըմըն Գուլօ, զիս թողիր պէզար,
Կիլամ զքու սեւ բախտ, քաշեմ ախ ու զար,
Խօզի չէր ծնէր, խօզի մեռնէր դուն,
Քանց էղնէր գերի անիրաւ քրտուն,
Խօզի չէր խօրոտ, իմ պէպախտ Գուլօ,
Պալքիմ չէր տանի զքի շուն Ջազօն:

Էրկինք, իմա՞լ իշեցիր զէդ գործ,
Իմա՞լ մօր ու աղջկայ սիրուն ըրիր փորձ,
Ցօրի՞ չիջուցիր կէծակ ու քըկուրտ,
Էրել ու ջնջել, զէդ գազան ազգ քուրտ,
Էրկիր թէ չուզիր կուլ տալ զՋազօն,
Պարի կուլ տայիր զիմ աղջիկ Գուլօն:

Մ. ՏԱՄԱՏԵԱՆ

Գիւլիզարի առեւանգման դէպքին առթիւ քրդերէն բազմաթիւ ժողովրդական երգեր շինուած են, որոնցմէ մեր ձեռքը հասած է հետեւեալը.—

ԳԻՒԼԻԶԱՐԻ ԵՐԳ ՔԻՒՐՏԵՐԷՆ

Մալայ Միրոյ քօշքայ մըզըն,
Հաթընը Կուլամ տը խուազըն,
Հըկըր տան, տան, հըկըր նը տան,
Ըզէ պըզուժըմ Մալխոյէ մալայ մըզըն:
Մուսայ պկոյ պըսլէմըտը ըզ կունըմը,
Ըզ աղչիկայ պայֆըլըմը, ժը հըրտու տինայ
Հեսիրայ տինէ խոմը:

Հըմ կոլըմ, հըմ նեբկիզըմ,
Տաքի ռըհանայ խըլըմսըզըմ,
Նաւ տիւանայ Աղան ու Աղալըրան
Տիսան ըզըմ: Մուսայ պըկոյ պըսլէմըտը ըզ կունըմը,
Ըզ աղչիկայ պայֆըլըմը, ժը հըրտու տինայ հեսիրայ
տինէ խոմը:

Նը թիմը, նը պըռչիմը, պըր տըրէ Գարմրակէ
Տաուաչիմը, հըյանի Ըստընպօլէ (Պօլիս) պը քօբըք
Պավռայ տաուաչ'իմը:
Կրկնութիւն.— Մուսայ պըկոյ պըս լէմըտը ըզ կունըմը
եւն....

Խըվներայ Ուերան պըրէ ավէ (*ջուր*),
Խըվներայ քանդայխ պըրէ ավէ,
Մուսայ պըկ Մուսո խուարք պը սըրէ պավէ,

Կուլայ մըն բըջուքը — նըզանը ըզէ պըշինըմ
Մալայ պավէ: Մուսայ պըկոյ պըս լէ մըտը··· *կրկն·*

Խաչայ Ռըշ չըխայ խոշը, քըշիշէ Միրան աղայ
Ժը տըրտէ խիզայ Աղանան փըռ նըխուըշը, Մուսա... *կրկ·*

Իրոյ ինի Սըպը լատը, խոտէ տըրէ փատիշայ
սատը, Ջըռւայ աղջիկայ փըլը ժը մըռայ նատը:
Մուսայ պըկոյ պիս լէ մը տը···· *կրկնութիւն:*

ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Միրոյի տուն մեծ քօշքն է(*),
Եկած են զիմ Գուլօն կ'ուզեն,
Եթէ տուփին-տուփին, եթէ չը տան, էս պիտի ըսպանեմ
տունին ամենամեծը:

Մուսայ պէկ, հերիք է զիս ծեծես,
Ես խեղճ մըն եմ, ես Հայու աղջիկ եմ,
Էրկու կրօնքից էս կրօնքիս մեռածն եմ:

Թէ վարդ եմ, թէ ներկիզ եմ,
Ճիւղ մը ռէհան եմ առանց ոստի եմ, ...
Ալայ-Աղաներու տիւաններու մէջ դարձեալ ես եմ:
Մուսա պէկ, հերիք զիս ծեծես, ես խեղճ մըն եմ... *կրկ·*

Ո՛չ ծառա եմ, ո՛չ անօթի եմ, Կարմրրակ Եկեղեցոյ
(Պիթլիզի եկեղեցին) դուռի առջեւ աղօթող մըն եմ,
Մինչեւ Պոլիս Շուն-Շան որդու հետ (*չէմ*)
Բողոքող եմ: *կրկն·* Մուսա պէկ, հերիք զիս ծեծես···

(*) Երկիր քօշք կ'ըսէին տուներուն:

Աւերակ խըրճներ ջուրի (գետի) առջեւ,
Քանդակ խըրճներ ջուրի առջեւ,
Մուսա պէկ երդում ըրած է իւր հօր գլխու վրայ,
Որ Գուլօն փոքր է — չգիտցող մըն է, պիտի
վերադարձնեմ իւր հօր տուն:
Կրկ. Մուսա պէկ, ներիք ծեծես...:

Սեւ խաչը որչա՜փ անուշ է, Տէրտէրեան Միհրան Աղայ,
Աղաճանի աղջըկայ - Գուլոյի սիրուն համար շատ
հիւանդ է: Մուսա պէկ, ներիք ծեծես...:

Այսօր ուրբաթ, վաղն ալ կիրակի,
Աստուած, թագաւորի դուռը գոցէ,
Ինչպէ՞ս Հայու աղջիկ ինձի չի տար:
Մուսա պէկ, ներիք զիս ծեծես, էս խեղճուկ մըն եմ,
Էս Հայի աղջիկ եմ. Էրկու կրօնքից իմ կրօնքին մեռածն
եմ (*սիրողն եմ*) *եւն*:

ՎԵՐՋ ԳՈՒԼԻՋԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԻՆՉՊԷՍ ԿԸ ՏՕՆԷԻՆ ՎԱՐԴԱՎԱՌԸ

1913 Վարդավառի կիրակի օրն էր։

Աղօթրանը նոր էր բացուեր, երբ մեր գեղի ուխտաւորներու կարաւանը հասաւ «Հաւատամքի» լերան գագաթը։ Հեռուն ծառերուն մէջէն կ'երեւան Ս. Կարապետի վանքին գմբէթներն ու խաչերը։ «Ես մեռնիմ քեզի եօթնանուն Մ'շու Սուլթան Սբպ Կարապետ, դու տաս զմեր մուրատ» կը գոչեն ջերմեռանդ ուխտաւորները խաչակնքելով երեսնին։ Ձիաւորները վար կ'իջնեն իրենց ձիերէն եւ կամաց կամաց կ'ուղուինք դէպի վանք։

Կոյր աշուղներ նստած վանքին պատերուն տակ կը զարնեն թամպուրէն եւ սրտաբուխ կ'երգեն գովքը Ս. Կարապետի.

Սուրբ Կարապետ բանձրիկ բոլոր
Ճամբան ունի ոլոր մոլոր
Ուր դուն կ'երթայ շատ ըխտաւոր
Որ ձիաւոր, որ ոտնաւոր,
Ձիաւորին ջուղապ կուտայ,
Ոտնաւորին մուրատ կուտայ
Մուրատատուր Սուրբ Կարապետ։
Սուրբ Կարապետ մըջ պուրակին
Ջուխտակ աղբուր մըջ ուր բակին
Մատաղ կ'էնէր լուս կիրակին
Մուրատատուր Սուրբ Կարապետ։

Ուխտաւորներու անհամար կարաւաններ հասած են

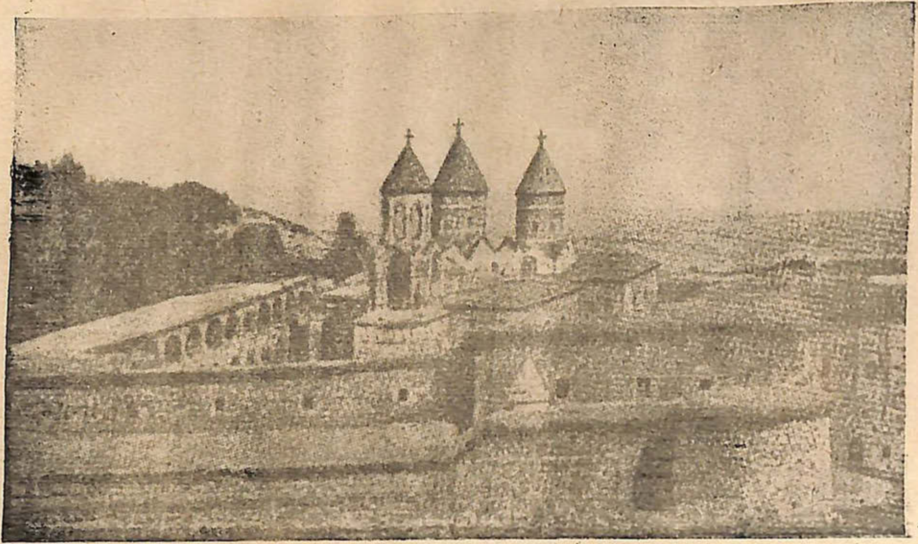

ՄՇՈՅ ՍՈՒԼԹԱՆ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ

օրերէ ի վեր Տարօնի բոլոր գիւղերէն, Բիթլիսէն, Վանէն, Կարինէն, Տիգրանակերտէն, Կովկասէն եւ հեռաւոր վայրերէ:

Վանքին բակերը, տաճարը եւ շրջակաները ասեղ ձգելու տեղ չկայ: Աննախընթաց խանդավառութեամբ լեցուած են ամէնքը: Վանահայր Վարդան Վարդապետ ժպիտը երեսէն կը դիմաւորէ նոր հասած հայ ժողովուրդին մեծ ուխտաւորները՝ Ռոստոմ, Զաւարեան, Վռամեան, Գարմէն, Գեղամ Տէր-Կարապետեան (հայրս), Գոմսայ Իսօն (Կորիւնը), Ռուբէնը եւ ուրիշներ որոնց անունը չեմ յիշեր: Պատարագը սկսած է, տաճարը լեցուած է հարիւրաւոր ուխտաւորներու ախովն ու վախովը եւ ընկնաւորներու դելքովը: Հաւատացեալները ծնրադիր, ահով ու դողով կը յառաջանան դէպի դասին աջ կողմի մատուռը, ուր կը գտնուի Ս. Կարապետի մարմար գերեզմանը (Յովհ. Մկրտիչի գլուխը), որուն մուտքը արգիլուած է կիներու (ըստ աւանդութեան ներս մտնող կինը կը խելագարի):

Պատարագէն վերջ եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու Թափօրը տաճարէն դուրս կ'ելլէ խաչերով, խաչվառներով եւ շրջանը կ'ընէ բակին: Թափօրին կը հետեւին օրուան մեծ հիւրերը որոնք ժողովուրդին ծափերուն եւ կանչերուն մէջ կը խօսին հայրենաշունչ ճառեր: Ոգեւորուած ժողովուրդը կը ցրուի վանքին ետեւի բակերուն և քովընտի անտառին մէջ: Ուխտաւորները շարան շարան կը բարձրանան դէպի «Լուսաղբիւր», ջուխտակ ակերէ գլգլացող հրաշագործ ջուրը խմելու, լուացուելու եւ լուալու ընկնաւորները: Կը լսուին խժոցն ու խժվըժոցը երեխաներուն, որոնք իրարու վրայ ջուր կը հոսեցկեն: Անոնք վարդավառը կը տօնեն:

Խարոյկները կը վառէին ամէն կողմ, մատաղցու գառներն ու ոչխարները կը շամփրեն, բացօթեայ թոնիրներէ կը տարածուէին թազա հացի, խոսրով-փուռնիկի եւ գաթայի անուշ հոտերը: Վանքին բակերուն մէջ կը ծախուէին բուջ, արախճի, եաղմա, ճըթիկ սոլ, լոշտակ, ձուլթ, գաղպա, խաւրծիլ, խանիկ, ալուճ եւն:

Կերուխումը կը սկսի վանքին մէջ եւ դուրսը Լուսաղբրկայ կամարին եւ ընկուզենիներու շուքին տակ: Առատ մատաղ եւ լօլիկ (միաբանութեան կերած հացը) կը բաժնեն անկար մուրացիկներուն եւ կոյր աշուղներուն :

Կերուխումէն վերջ կը լսուի տըհոլ զուռնի դըմբ դըմբոցը, որ պարի հրաւէր կը կարդայ ուխտաւորներուն. ոտքի են ամէնքը. ծեր ու ջահել, հարս ու աղջիկ: Յառաջ կը նետուին պարագլուխները գոյնզգոյն թաշկինակներ խաղցնելով օդին մէջ: Շուտով կը կազմուին շրջանակներ պարողներու, թեւանցուկ ու ճկնթանց:

Կանանչ, կարմիր ու ժանգառի խութնի ու կեազի էնթարիներու, շիլա շապիկներու, նխշուն արախճիներու, սեւ փուշիկներու, դեղին շըվարներու ծովը կ'երերայ ու կը շորորայ նազով ու տուզով: Արեւու ցոլքին տակ կը փելկտան Տարօնի խորոտիկ հարսներու եւ աղջիկներու ոսկի շարքերն ու ապրջանները, արծաթ գագաթներն ու ճիւղ ճիւղ ծամերէ կախ ծամկոթի սըրմա թելերը:

Պարերը կը սկսին նախ ծանր ու աղից, կը քաշուին (պարեն) «Գովընտ»ն ու «Եարըմ Գօրանի»ն, «Դերիկօ նիննա»ն ու «Հոյնար»ը: Հետզհետէ կ'ոգեւորուին պարողներն ու կը տաքնան պարերը:

Կը սկսին «Լուրդէ լուրդէ»ն, «Փափուռէ»ն, «Թամզարէ»ն ու ծափերով «Եարխուշտէ»ն: Հա կը թռնին ու կը ժչխըւին, հա՛ կը կզին ու կը պարզին, ոսկիները կը չխրտան, տըհոլ զուռնէն կը դըրմփայ, կը բռնկին սիրահար սրտերն ու կըթնդայ սիրավառ երգը Տարօն աշխարհի.

Տը լօյլօ, տը լէյլէ, տը լօյլօ,
Սարգիս ճիւղ ոչխար վերեւ սեւ սարուն,
Ցուչիկն էր փըռեր վըր մարմար քարուն
Ջուղապ տարեցէք ըդ սեւաւորուն,
Թղի գայ դեղ մ'էնէ ըդ բրինտարուն,

Նարիմօ, նարիմօ, մըր դուռ ձըր դուռ մօտիկ մօտիկ,
Նարիմօ, նարիմօ, երթամ բերիմ հորթուն խոտիկ,
Նարիմօ, նարիմօ, բերիմ դընիմ մըրի մօտիկ,
Նարիմօ, նարիմօ, սընճանք վիր նարն էր խորոտիկ:

Նարիմօ, նարիմօ, մըր դուռ ձըր դուռ նանա նանա
Նարիմօ, նարիմօ, քամին զարկէ զծոցեր բանայ,
Նարիմօ, նարիմօ, հըմլէմ բանայ մարդ չիմանայ,
Նարիմօ, նարիմօ, պագիկ մը տաս չըմ դիմանայ:

Գացեր եմ շուկէն առեր եմ ասեղ,
Ջէն տղէն կ'առնիմ անունն էր Բարսեղ,
Բարսեղ ջան, Բարսեղ ծառ չինար էղնիս,
Թուփ սալվար էղնիս,
Որ թէ զիս չառնիս պէմուրատ մեռնիս:

Իրիկուան վանքին մեծ բակին մէջ կը սկսի Ջրէդը:

Տարօնի քաջերը նստած դէհէլ ձիերու վրայ կը թռչին մէկ ծայրէն միւսը. կտրիճներուն կտրիճն է Գոմսայ Իսօն, աննման Կորիւնը, որ վազքի առեն ձիուն փորին տակէն ճնճղու նման կը թռչի ու գետնէն դանակ կը թռցնէ արժանանալով բոլորի հիացմունքին։ Ջրիդին կը յաջորդէ «փահլիվան»ը, որ կը բարձրանայ լարի վրայ, կը թափէ հազար ու մէկ հունարներ, Ս. Կարապետի զօրութեամբ ու ապխտակ երես վար կ՚իջնէ լարէն։

Պարերը կը վերսկսին աւելի խանդավառ, երգերն աւելի սրտաղեղ, դըմբ ու դըմբոցն աւելի ուժգին եւ այսպէս գիշեր ու ցերեկ 15 օր շարունակ, կը տօնուի Վարդավառը Տարօն աշխարհի։

Երեսուն տարի է անցեր այդ օրէն, մեռած է ամբողջ Տարօն աշխարհը, Վարդավառի մը նախօրեակին հայ մամիկին հէքեաթներուն եօթգլխանի դեւն է անցեր այդ երկրի վրայէն։ Անոնք որ հոն ծնան, ապրեցան ու մանուանդ տեսան Վարդավառը Ս. Կարապետի, դեռ մինչեւ այսօր չեն կրցած հասկնալ թէ ինչպէ՞ս դարաւոր պաշտպան եօթնանուն Տէր Ս. Կարապետը չթափեց կրակ ու կեծակ եւ չայրեց եօթգլխանի հրէշը որ աւերեց Տարօնի աշխարհը։

ՀԱՐՍԱՆԻՔ ՄԸ

Երազի պէս կը յիշեմ մեծ քրոջս Հայկանոյշին հարսնիքը. կարծեմ Զատկի մը յաջորդ կանանչ կիրակի օրն էր։

Մուշի մեր տունը անսովոր իրարանցումի մէջ էր։ Քանի մը օր առաջ, Խեպեանէն եկեր էին հօրեղբայրներս եւ հօրաքոյրներս իրենց քոմուքոչով։ Իսկ հարսնիքին նախորդ գիշերն ալ մօրս գեղէն հասեր էին քեռիներս՝ բարձած եզներով, ուլերով, գառներով եւ անջուր գաթաներով։

Նոյնպէս հազար դժուարութիւններով, գեղէն քաղաք փոխադրեր էին մեծ մայրս՝ երեցկին Սալվարը, որ տարիներէ ի վեր գամուած մեր գեղի տան թոնրան չըթին, փափաք յայտնած էր տեսնել Հայկանոյշին հարսնիքը։

Տանը մէջ կը տիրէր ընդհանուր ուրախութիւն, խինդ ու ծիծաղ, երեխաներու ճըլվըլոց։ Մեր ներսնտան բարկ թոնիրէն կը բուրէր խորովածներու, խաշի, աւանդական հերիսայի եւ բունպարի (երշիկ) անուշ հոտերը, դրդռելով ախորժակը երշիկի սիրահար կատակախօս Սեդրակ հօրեղբօրս որ կը պոռար տան հասներուն, ակնարկելով երշիկին.

Երկնքով սղկո՛ւկ է,
Մատով քպսուք է՛,
Ծէր լէ խայիմ թելով ժրուկ է,
Աղջի՛, եամաճ ես մեռայ,
Շուտ բերէք ուտիմ։

Սալվար մամիկս, գլուխը հաւաքած տան ջահիլները սկսած էր քակել իր հէքեաթներուն կծիկը, «կ՚եղնի ու չեղնի»ներու անհատնում շարանով:

Այս ընդհանուր զուարթութեան չէին մասնակցեր սակայն մեր ընտանիքին գլխաւոր անդամները:

Մայրս, տան անկիւնները քաշուած, գաղտնի կու լար անդադար: Խեղճ քոյրս, որուն դէմքէն տխրութիւն եւ աչքէն արցունք էր կախուած, հարս պիտի երթար իրեն անծանօթ մարդու եւ միջավայրի մօտ, ըստ տեղական սովորութեան: Հայրս մեղրամոմի պէս տժգոյն, չէր կրնար լալ, սակայն դէմքին վրայ կը կարդացուէր մեծ մտահոգութիւն, պատասխանատուութիւն հանդէպ իր աչքի լոյս առջինեկ զաւկին, որուն պաշտամունքին առարկան էր ինք եւ որուն ճակատագիրը մէկ երկու րոպէի մէջ խօսուած ու վճռուած էր, երբ քաղքին Առաջնորդն ու մեծամեծները եկեր էին աղջկանը ձեռքը խնդրելու, չէր կրցած մերժել: Աւա՛ղ, գաւառի սովորութիւնը կը պահանջէր կարգել 14էն 15 տարեկան աղջիկները, ապա թէ ոչ իբրեւ պառաւ աղջիկ կը դատապարտուէին տունը մնալու եւ դառնալու արատ մը ընտանեկան պատուին:

Զորրորդ դժգոհը Զաքար հօրեղբայրս էր որ շաբաթ մը առաջ գնումներ ընելու պատրուակով գացեր էր շուկան եւ տեսեր փեսացուն:

Տարիներ վերջ միայն երբ եղայ չափահաս, մայրս ինծի կը պատմէր թէ քրոջս՝ Հայկանոյշին վաղահաս ամուսնութեան ու մահուան պատճառը իր գեղեցկութիւնն ու գաւառի բարքերն էին եղած:

Հազիւ 12 տարեկան, արդէն մեր տան դուռը ափ առած էին Մշեցի երեւելի աղաներ իրեն ուզելու եւ

մերժուած. զայն փախցնելու սպառնալիքներ երիտասարդներու կողմէ միշտ մեր պատուհաններէն եւ երդիքէն վար կը նետուէին: Ճարահատ հայրս կը ստիպուի նշանել Հայկանոյշը 12 տարեկանին Ս. Մարինէի Թաղէն համեստ բայց զարգացած երիտասարդի մը հետ: Սակայն, նշանտուքի գիշերն իսկ հայրս տեսնելով աղջկան մատղաշ տարիքը կը զղջայ եւ անմիջապէս կ'որոշէ ետ դարձնել նշանը, զոր միջնորդ քահանան կը տանի տղուն տունը: Անոնք կը մերժեն ըսելով՝ «մենք զաղջիկ կ'ուզենք» ու երկու օր վերջ եազմային մէջ ծրարուած նշանի մատանին դարձեալ կը բերեն եւ մեր Թոնրատան երդիքէն վար կը նետեն սպառնալիքներով: Վերջապէս մատանին քանի մը անգամ տղուն եւ աղջկան տունը երթալ գալէ յետոյ կը հանդչի իր տիրոջ տունը: Հայկանոյշ կ'ազատի եւ երկու-երեք տարի շունչ կը քաշէ, դպրոցին մէջ շարունակելով իր ուսումը:

Սակայն դժբախտ օր մը դարձեալ հայրս այցելութիւնը կ'ընդունի Մշոյ Առաջնորդ Սրբազանին, որուն կ'ընկերանար Մուշի երեւելիներէն մեծահարուստ Նազարէթ էֆէնտի Քէշիշեանը որ կուգար Հայկանոյշի ձեռքը խնդրելու իր քրոջ տղուն, Տիրան Բարսեղեանի համար: Հայրս քանիցս կը մերժէ, առարկելով աղջկան փոքր տարիքը, սակայն հիւրերը պատկառելի են, կը պնդեն եւ առանց համաձայնութիւն առնելու չեն ուզեր մեկնիլ: Հայրս կը թուլնայ, կը համոզուի եւ կուտայ իր համաձայնութիւնը:

Դառնանք հարսանիքին:

Մեր հիւրանոցին ու Թոնրատան մէջ հարսնեւորները ըկտան կերուխումի: Վառ մոմերով շրջապատուած հինայի ամանին շուրջ, ծափերով ու դափերով, խաղերն

ու տաղերը տեւեցին մինչեւ իրիկուն: Հինադրոնքը տեղի ունեցած էր նախորդ գիշերը. հարսն ու հարսնեւորները հինայով նախշած էին իրենց ձեռքերը, իսկ տղամարդիկ ըստ սովորութեան միայն իրենց ճկոյթ մատը թաթխած էին հինայի մէջ:

Մութը կոխեց, ճրագները սկսան վառուիլ: Տանը մէջ յուզումն ու իրարանցումը սկսան շատնալ: Պսակի արարողութիւնը տեղի պիտի ունենար կէս գիշերին Ջորու Թաղի Շէկ Աւետրան եկեղեցիին մէջ, ուր փեսան իր թափօրով պիտի սպասէր հարսին եւ հարսնեւորներուն:

Ուստի երբ կերուխումը լմնցաւ եւ օժիտի սնտուկը գոցուեցաւ, քովընտի սենեակին մէջ սկսան կամաց կամաց հագուեցնել Հայկանուշը:

Շուշանի պէս գեղեցիկ եւ անբիծ էր Հայկանուշը: Բարակ մէջք, սլացիկ հասակ, խաժուամաժ աչքեր, վարդ մեխակ բերան, աղբրանց արուն այտեր եւ խուրձ մը ոսկի ծամեր, որոնք երկճիւղ կ՚երկարէին ու կը կախուէին մէջքէն վար: Երբ սկսան հագուեցնել վառ կարմիր թաֆթա փիստանն ու ոսկեհիւս գօտին կապեցին մէջքին, լսուեցաւ հօրաքրոջս Արեգնազի անուշ ու ղնգղնգան ձայնը որ հիացած հարսը կը գովէր.

Ջուխտ մը քօղօլիկ, նոր հարս
Կը շրօրէն հըտ իրաց,
Իջան սարէն եկան ցած,
Մէկի ձեռք հինայ դրած,
Մէկին էր կապուտ նխշած:
Բարակ մէջկունք, թուլ գօտի
Հերիք կայնիս դու յոտի:

Մշու Դաշտ կ'ըսեն խորոտկի տեղ էր
Քու թուխ թուխ աչքեր ժամտան կանթեղ էր,
Քու մէյտան ճակատ պագնելու տեղ էր,
Երկուս մէկ շապիկ փողպտիկ նեղ էր,
Քու շունչ որ չնչէր խնցերու դեղ էր:
Բարակ մէջկունք թուլ գօտի,
Հէրիք կայնիս դու յոտի:

Ոտքերուն անցուցին սեւ փայլուն փոթին կալոշներ, կարմիր պուխերով (ծոպեր), իսկ գլուխն ու երեսը ծածկեցին ոսկի փուլերով զարդարուած կանանչ կարմիր ապրշումէ քօղերով, որոնց տակէն կը փելփլային վզէն, ճակտէն ու քունքերէն կախ ոսկի եւ մարգրիտէ շարքերն ու վզնոցները:

Հօրաքրոջս ձայնը երթալով կը յուզուէր ու կը յուզէր·

Ջաղջիկ տարան, Թըղ տանին զընգլիկ,
Ջատկին կը բերեն զընգլիկ,
Դեղին սօլերով զընգըլիկ,
Նախշուն բճերով զընգլիկ,
Կանանչ մխսերով զընգլիկ,
Կարմիր խազմայով զընգլիկ:

Արտասովոր յուզում մը սկսաւ ծայր տալ: Մեկնումի ժամը կը մօտենար, Հայկանուշ կը սընքրտար, փաթթուած մօրկանը վզին, կուլար նման գառնուկի մը, որ մորթելու կը տանին: Բաժանումի սրտաճմլիկ պահն էր գաւառի հարսներուն, որոնց կեանքը, գրեթէ շատ քիչ բացառութեամբ, գերութեան հաւասար էր:

Ճնշող, տխուր մթնոլորտը փարատելու համար

ՎԱՂԱՄԵՌԻԿ ՀԱՅԿԱՆՈՅՇ

Հօրեղբայրս Սեդրակ կը սկսի երգել Թռնոցի զուարթ պար մը·

Տօ գնա՛, մի՛ լա, պարտքնտէր իմ
Շապիկ կ'ուզիս, յուստի բերիմ,
Շատ սիրելի դոստի տէր իմ,
Լաչի կ'ուզիս, յուստի բերիմ·
Մածուն կ'ուզեմ, թան կը բերիս,
Թիզ մը բոյբոս, մուկն ի երես·
Կնիկ մ'ունիմ անուն Զոնէ,
Գիշեր ցերեկ զգեղ կը չոնէ,
Փետ կը վերում, զձեռս կը բռնէ,
Մուրթ կախուի, սիրտ կը խառնէ:
Տօ՛, գնա՛, մի լա՛, մի լա՛, մի՛ լա,
Կ'երթամ բերիմ թոպ մը շիլայ,
Էն լէ քըն ըզ խութնին փելայ·
Տօ՛, գնա՛, մի՛ լայ, պարտքն տէր իմ,
Ճուպայ կ'ուզիս յուստի՞ բերիմ:

Կամաց կամաց հարսանեկան Թափօրը կը կազմուի· հարսնեղբայրն է հօրեղբօրս տղայ Մամիկոնը, որ հարսին Թեւը մտած կը սկսի սանդուղներէն վար իջնել· անոր կը հետեւին բոլոր հարսնեւորները:

Այն պահուն երբ Թափօրը մեր տան դռնէն դուրս ելած եւ խռնուած էր փողոցին մէջ, վերը մեր հիւրանոցին վառարանը որ կաս կարմիր կը դմռար, յանկարծ կրակ կ'առնէ եւ զարմանալի Թըխք-Թըրքոցներով կը լեցնէ մեր տունը: Հոն մնացած ծնողքս հազիւ հըրդեհին առաջքը կ'առնեն: Այս պատահարը նախ շատ վատ կ'ազդէ անոնց վրայ: Չարագուշակ կը նկատեն

նման երեւոյթ մը հարսնիքի գիշերով: Սակայն վերջը միայն կ՚իմանան որ Հայկանուշի նախկին ուղողներէն երիտասարդ մը վրէժխնդրութեան համար, մեր տանիքին ծխնելոյզէն ծրար մը վառօդի փոշի կը նետէ վառարանին ծակին մէջ: Դուրսը հարսնեւորները անտեղեակ վերի անցուդարձին, ուրախութեան կանչերով, ծափ ու ծիծաղով կը սկսին երերալ նազով ու տուզով, խուրաքանչիւրն իր ձեռքն ունի մէկ մէկ վառած մոմ: Այդ րոպէին մեր փողոցի դրացի բարեկամ դռները կը բացուին եւ օղիի դաւաթներով ու անուշեղէններով լի քը ափսէներ կը հրամցուին հարսնեւորներուն: Տղամարդիկ կը սկսին խմել կենացներ. գլուխները հետզհետէ կը տաքնան, զոյգ տուփերն ու ծափերը կը չըխկան, ու խորհրդաւոր գիշերուայ մթութեան մէջ մոմերու շարանը հետզհետէ կ՚երկարի դէպի Ջորու Թաղ:

Ճէկ Աւետրան եկեղեցիին զանգակները կը լսուին հեռուէն: Ցանկարծ Թափօրին մէջէն ձայն մը կը բարձրանայ.

Գիշերուայ փանգեր փարկեցին,
Դրամի հանգուրց հարցկեցին,
Զենիգար մամուց կտրեցին,
Օ՛յ, օ՛յ, լըմըն ղարիպ օ՛յ:
Զծամեր մանրիկ հիւսեցին,
Զձեռներ հինայ դրեցին,
Ժամու դունէն ընցուցին,
Օ՛յ օ՛յ, լըմըն ղարիպ օ՛յ:

Թափօրը հասած էր Ս. Մարինէի Թաղը Ջորու Թաղէն բաժնող կամուրջին գլուխը, որուն մէկ ծայրը փեսայէն, իսկ միւս ծայրն ալ կնքահօր՝ Տիգրան Մինոեա-

նի տունն էր։ Այս երկու տուներէն եւս խմիչքներով զարդարուած ափսէներ կը յառաջանան ի պատիւ հարսնեւորներուն։ Կնքահօր եւ փեսայենց տուներէն ուշ մնացողները կը միանան հարսին թափօրին, որ կը շարունակէ իր վերելքը դէպի Շէկ Աւետրան բարձրադիր եկեղեցին։

Շէկ Աւետրանը շինուած է Ջորու Թաղի բլուրին վրայ եւ պահապան հրեշտակի նման կը հսկէ քաղաքին։ Հասնելով գագաթը, զանգակներու կոչերուն հետ կը մտնենք եկեղեցի։

Կանթեղներով լուսավառ խորանին առջեւ մոմերը կը մխան, բուրվառները կը ծխան։ Խաչ ու խաչվառներով զարդարուն, քահանաներ, տիրացուներ եւ փեսան իր համայնքով կը սպասեն հարսին և հարսնեւորներուն։

Խուռներամ բազմութեան մը առջեւ պսակի արարողութիւնը կը սկսի։ Պատարագի երգեցողութիւնը կը վարէ հօրեղբայրս Եղիշէն (ուսուցիչ ձայնագրութեան տեղւոյն Կեդր. վարժարանի), որու «Խորհուրդ Խորին»ը եւ «Ուրախ լեր Սուրբ Եկեղեցի»ն տաճարին կամարները կը թնդացնեն։ Սուրբերը կը ցնծան աստուածային հոլեզմայլ մեղեդիներու գեղգեղէն, պատէ պատ։

Կնքահօր խաչին ներքեւ, լուռ ու խոնարհ, հարս ու փեսան գլուխ գլխի, ձեռք ձեռքի, մատնուած են ամօթի ու երկիւղածութեան, վշտի ու գոհունակութեան զգացումներու, որոնք երկուստեք տաք ու պաղ քրտինք կը հոսեցնեն անոնց ճակտէն։ Այլեւս նարօտի անքակտելի օղակով անոնք յաւիտեան կապուած են իրարու։ Եռ ու զեռ կէս գինով հարսնեւորներու մէջ, որոնք անհամբեր արարողութեան լրանալուն կը սպասեն։

Պսակը վերջացաւ, հարս ու փեսային թափօրները մի-

ացած դուրս կ՚ելլեն եկեղեցիէն։ Ժամու դրան առջեւ խռնուած բազմութիւնը կը սկսի աղաղակել «Աստուած շնորհաւոր ընէ՛, մէկ բարձով ծերանաք»։

Մինչ Թափօրը Զորութաղի բարձունքէն վար կ՚իջնէր, քաւոր Տիգրան, որ մտած է հարսին թեւը, հարսնեղբայր Մամիկոնի հետ կը սկսին երգել գովքը հարսին ու փեսին։

Էնի ո՞րն էր իջաւ սարէն,
Քառսուն աղբիւր բխեց քարէն,
Աստուածախօս Սուրբ Մարգարէն
Օրհնէ՛ զթագւոր, զթագուհին։

Էնի ո՞րն էր ձգեցին հոր,
Վրան լցցին որդն եւ բոր,
Լուսաւորիչ հայր Սուրբ Գրիգոր,
Օրհնէ՛ զթագւոր, կոյս թագուհին։

Էնի ո՞րն էր նստաւ կեամին,
Իր հետն առաւ զհացն ու զինին.
Նոյ Նահապետ եւ իր որդին
Օրհնէ՛ զթագւոր, զթագուհին։

Հարսնեւորներուն աղաղակներն ու երգերուն արձագանգը բռնած է ամբողջ քաղաքը, կ՚երգուին կրօնական, ազգային, յեղափոխական եւ ժողովրդական երգեր, փոխն ի փոխ կը լսուի «Առաւօտ Լուսոյ, արեգակն արդար»ը, «Լուսին չկար, մութ գիշեր էր», «Աղջի Հայկօ, Հայկօ»ն, իսկ ծայրայեղ գինովներն հայհոյելով կ՚երգեն.

Տօ՛ տղայ, տղայ, շան որդի,
Իսկի ժամտուն չըս գացի,
Իսկի կանթեղ չըս տեսի,
Իմ աչուին ընտուր նման է:

Տօ՛ տղա՛յ տղայ, շան որդի,
Իսկի պոսթան չըս գացի,
Իսկի շամամ չըս տեսի,
Իմ ծծուին (ծոցվին) ընտուր նմանէ:

Վո՛ւյ, վո՛ւյ, կը վկլեն,
Մուկն ու կատուն կը ճլվեն
Հարսն ու փեսէն կը խլվեն,
Պիրիսի ճանըմ իչուն,
Պիրիսի թոնտրայ խիչուն:

Վավելե՛ր ես զքու մամու պապու օսկրներ...
տօք... մեռելի տղայ ռախի մը տուր ես մեռայ:

Թափօրը միշտ մոմերով զարդարուած, խաղերով ու տաղերով կը հասնի կնքահօր Սինօեաններու տան առջեւ: Դուռը կը բացուի եւ կիներ գինիով եւ օղիով լեցուն ափսէներ բռնած, թեփղաղ խաղալով դուրս կ'ելլեն փողոցին մէջ դարձեալ հիւրասիրելու եւ մեծարելու հարսնեւորները: Կնքահայրը առաջ կը նետուի թաշկինակը օդին մէջ խաղցնելով, աննման կը պարէ եւ պարի հրաւէր կը կարդայ փեսային պոռալով.—

— «Տիրան, ղուլպան, էս ի՛նչ օր է. Հայկանուշ, ես մեռնիմ քու արեւուն»:

Ոգեւորութիւնը հասած է իր գագաթնակէտին, տուփերն ու պարողները օդին մէջ կը թռչին: Այսպէս,

հարսնեւորները ծափերով, հայհոյելով ու դոռում-գոչումներով կ'ուղղուին դէպի կամուրջ ու զայն կտրելով կը կենան փեսայի հօր, Բարսեղ աղային բնակարանին առջեւ: Բազմութեան մէջէն կ'աղաղակեն.

Բացէք դռներն դարկեահին,
Հանէք զնուռ, նունուփար·
Բաշխեցէք մեր հարս ու փեսին:

Դիմացէն կը պատասխանեն.

Փեսայ բարով, հազար բարով,
Դու վարդ ես կանանչ տերեւով·
էն ճամբով որ դու կ'իգէր,
Քար քաղած, աւազն էր մաղած,
էն կարմունջ որ դու կ'ընցնէր,
Գետ գինի, կարմունջ մարգրտի:

— Գացէք բերէք զթագաւորամէր, կը պոռայ քաւոր Տիգրան, ու քաշելով քաշքշելով տնէն դուրս կը հանեն փեսայի մայրը:

«Ալեր խաթուն, Ալեր խաթուն, քէ հօր քփրող ենք բերի, քէ ծամ պենճող ինք բերի, Աստուած շնորհաւոր էնէ»:

Ու հարսն ու փեսան շրջապատուած հարսնեւորներով կը մտնեն ներս:

Մեր փեսայի տան մէջ հարսնիքը տեւեց երեք օր, երեք գիշեր, մեծահարուստի տան վայել ճոխութեամբ ու չտեսնուած ոգեւորութեամբ:

Անցաւ մէկ տարի։

Հայրս իբր Նորընտիր Օսմ. Երեսփոխան մեկնեցաւ Պոլիս։

Եկաւ Զատիկը, ուրախութեան եւ հրճուանքի տօնը բոլոր գաւառացի հարսներուն, որոնք ըստ տեղական սովորութեան անպայման դարձի պիտի գային իրենց հէրանց տները։ Մենք ալ անհամբեր Հայկանուշին գալուն կը սպասէինք։

Երբ ծառային հետ դռնէն ներս մտաւ, խեղճ քոյրս շտապով բացաւ երեսը ու քաշելով գլխէն եազման, ուշաթափ ինկաւ գետին։

Խելակորոյս մայրս իզուր փորձեց հասկնալ ողբերգութիւնը գաւառի մատղաշ հարսներուն։ Քանի՜ քանի՜ ծիլ-ծաղիկներու արեւը խամրած էր դեռ չբոլորած։

Գաւառացի աղջիկը ամուսնական յարկէն ներս կորսնցնելով ամէն ազատութիւն, կը դառնար կատարեալ ստրուկ մը։

Խուլ-համրերու նման, ան դատապարտուած էր տարիներով չխօսելու ընտանիքին անդամներուն հետ։

Ամառ թէ ձմեռ, գիշեր թէ ցերեկ, անոր երեսը ծածկուած էր կարմիր եազմայով մը, յաճախ խափանելով անոր շնչառութիւնը, մանաւանդ ամառուայ տօթերուն։

Նոր հարսը պարտաւոր էր բարեւ բռնած ոտքի կենալ, մինչեւ որ կեսուրը կամ ընտանիքին տարէց անդամները հրաման տային նստելու։ Պարտաւոր էր անկողին մտնել միայն այն ժամանակ, երբ տան բոլոր անդամները քնացած ըլլային։ Դուրս ելլելու, բացօդեայ

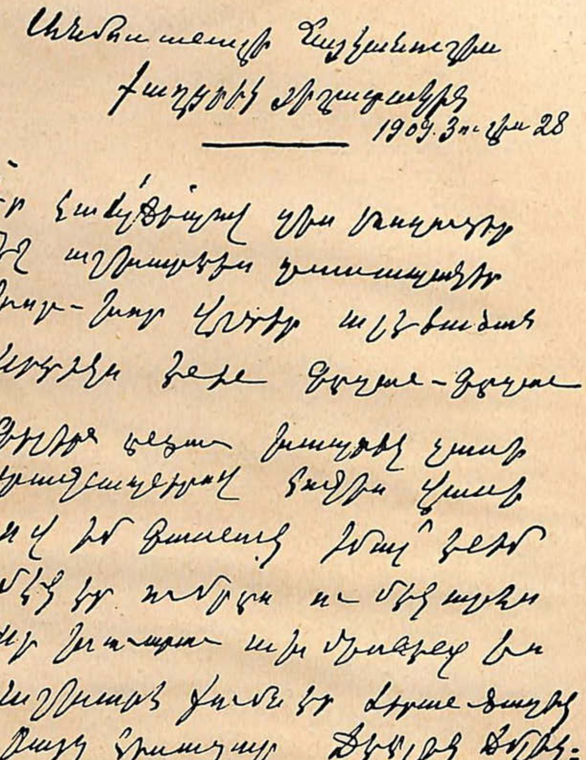

ՆՄՈՅՇ ԳԵՂԱՄԻ ՁԵՌԱԳՐԻՆ

պատելու ոչ առիթ, ոչ ալ սովորութիւն ունէին, բացի ամառուայ երկու-երեք ամսուայ այգեգնացութենէն: (Այս տեսակէտէն աւելի բախտաւոր էին գիւղի հարսները, որոնք լծուած ըլլալով դաշտային աշխատանքի, զրկուած չէին արեւի տեսքէն ու ազատ շնչելու իրաւունքէն):

Ասոնց վրայ աւելցուցէք առհասարակ դաժան կեսրոջ մը կամ նախանձոտ տալոջ մը խիստ եւ անարդար վերաբերմունքը այս խեղճ, անխօս էակներու հանդէպ: Ահա թէ ինչո՛ւ անոնք կարօտով եւ անհամբերութեամբ կը սպասէին հայրենի տուն վերադարձի երջանիկ օրւան, մէկ երկու շաբաթ ազատ շնչելու եւ խօսելու արդար իրաւունքին համար:

Ազատատենչ ու բարձրաթռիչ Հայկանոյշ չէր կրցած տոկալ իր վանդակին սեղմ պատերուն: Խորտակուած էր: Ինկաւ անկողին, բարակ ցաւ է ըսին ու բերին տեղւոյն ամենազօր բժիշկները, փորձեցին տնական բոլոր դեղերը· ճար չգտան: Հաւար հասաւ Պոլիս իր ղարիպ հէրկան, որ անճրկած եւ յուսահատ, սկսաւ ծովի ափերէն, Ստամպոլէն մինչեւ հեռաւոր գաւառի խորերը, դեղ ու դարման հասցնել իր գառնուկին: Անօգուտ· Հայկանոյշ օրէ օր կը հալէր ու կը մաշէր: Հօրը կարօտն ալ գիշեր ցերեկ իր հոգին կը կրծէր: Աչքը դուռը մնաց: Գրեթէ մահամերձ էր երբ, հօրս փոխարէն, իրեն այցելութեան եկան Կովկասէն նոր հասած երկու ճամբորդներ՝ մէկը Սեբաստացի Մուրատն էր, իսկ միւսը Վանի Գարմէնը, որոնք զինքը համբուրելէ եւ շոյելէ վերջ, համոզեցին թէ հայրիկը շուտով պիտի գայ....:

Ի զո՛ւր անցան դժբախտ մօրս եւ հօրեղբօրս դայն

փրկելու բոլոր ջանքերը: Հայկանոյշ իր սեւ պսակէն տարի մը վերջ, այն սենեակին մէջ, ուր իր կանանչ-կարմիրը կապած էին, հոգին աւանդեց՝ ղարիպ հէրկայ կարօտը սրտին:

Երկու ամիս առաջ ալ Առաքելոց վանքին մէջ, ձի-արշաւի մը պահուն, ձիէն վար կ'իյնար ու կը մեռնէր հօրեղբօրս տղայ Մամիկոնը, որ Հայկանոյշին հարսնեղբայրն էր եղած:

Այսպէս երկու ամսուայ ընթացքին, հարսն ու հարսնեղբայրը — երկու անմեղ եւ մատղաշ հոգիներ — կ'երթային իրարու միանալու դրախտի ծոցին մէջ:

ՆՇԽԱՐՆԵՐ ԳԵՂԱՄԷՆ

Հետեւեալը քաղուած է Գեղամ Տէր Կարապետեանի «ՄՈՎ ՑԱՒԵՐ» ձեռագիր հատորէն որ հայկական բնաջնջման եւ զայն կանխող դաւերուն մասին փաստացի մանրամասնութիւններ կը պարունակէ։

Յաջորդ էջերուն մէջ կուտանք նաեւ նմոյշներ Գեղամի զանազան գործերէն առնուած հէքեաթի, ժողովրդական երգերու, առակներու եւ առածներու։

Ան թողած է Տարօնի բարբառին բառարանը, վանքերու պատմութիւնը եւ բազմաթիւ ձեռագիրներ՝ գրական ու բանասիրական, որոնք, աւա՜ղ, կը մնան անտիպ։

Տարօնի Հայրենակցական Միութեան Ամերիկայի Կեդր. Վարչութիւնը վստահ եմ որ, պիտի ձեռնարկէ հրատարակելու Գեղամի ամբողջական գործերը որոնք պիտի վերապրեցնեն ու յաւերժացնեն Տարօնի աշխարհին պատմական ու ազգագրական այնքան թանկագին նշխարները։

ԳԵՂԱՄ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

ՏԱՐՕՆՈՅ

ՍՐՏԱՊԱՏԱՌ ՈՒ ԱՆՀԱՄԵՄԱՏԵԼԻ ԱՂԷՏԸ
ՀԱՐԻՒՐ ՀԱԶԱՐԱՒՈՐ ԱՆՄԵՂ ԶՈՀԵՐ
ԽԵԼԱՑՆՈՐ ԽԺԴԺՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Տարօնոյ մեծ ողբերգութեան՝ Խորենացի Մովսէսը պէտք էր, որ իր աննման գրիչով վեր հանէր այս մեծ վէրքին խորութիւնն ու ծանրութիւնը, ու Տարօնի յաջորդ սերունդներուն, որոնք տար աշխարհ ապրգած, մնացած են, ու ազգին թողուր՝ մարդկային խիղճը բռնաբարող այդ աննախընթաց սեւ աղէտին սեւ յիշատակարանը — ժողովրդի քէնը, անարգանքը, ատելավառ զայրոյթը արձանացնող բարոյական կոթող...:

Աւա՜ղ, որ անպաշտպանելի կերպով մեռան այդ հազարաւորներ ու բիւրաւորներ, այդ անմեղ ողջակէզները՝ Իթթիհատական Թուրքերու հակամարդկային, գազանային խժդժութեան եւ զոհերը ստորին, վատ նենգութեան ու դաւաճանութեան, զոր խորամանկ ու վայրագ միջոցներով ի գործ դրին՝ իրենց աչքին փուշն եղող՝ միջին Հայաստանի բազմահայ դրախտին, ամենահին հայութեան նշխարքն պահող՝ Տարօն - Սասունի դէմ:

Խո՜ւնկ՝ մարտիրոսաց հոգիներուն, համբոյր՝ մաքուր ոսկորներուն բոլոր ազգային մատաղներուն.....

Արդե՞օք, պիտի գայ մի օր, որ ազգը կարենար հաւաքել իր ողջակէզ սրտահատորներու ոսկորոտին,

ինչպէս ըրած էր ժամանակին Նփրկերտի (Ֆարղինի) նշանաւոր հոլլիւը՝ Մարութայ Եպիսկոպոսը, 240.000 քրիստոնեայ նահատակներու ոսկորները հաւաքած, Նփրկերտի մէջ, մասնաւոր դամբարաններու մէջ ամփոփած եւ քաղաքն անուանել էր Մարտիրոսաց քաղաք:

Այդ մարտիրոսներու մեծագոյն մասը Հայեր էին: Ֆարղինի հրապարակին վրայ կը մնար դեռ Աստուածատուր հայ զօրավարի չքնաղ դամբարանը:

Իւրաքանչիւր նահանգի մէջ կանգնէին կոթողներ՝ ինչպէս ըրեր էին եւ հայրենասէր Յոյներ, անցեալին մէջ, սա մակագրութեամբ՝ «Անցորդ, գնա՛, ըսէ որ հայրենեաց համար մեռան»:

Այո՛, Հայրենիքը սիրեցին, զայն պաշտեցին, անորմէ չհեռացան, անոր համար մեռան...:

Էրզրումի նման, Տարօնին էլ ընաջնջման սեւ թակարդը կանուխէն սկսեր էին լարել: Ներքին գործոց նախարարի երկու վատ օժանդակները՝ Պիթլիսի կուսակալ Ապտիւլ-Հալիք եւ Մշու կառավարիչ Սէրվէթ՝ հոն էին: Հոն կը հասնէին 1914ի Սեպտեմբերի վերջերը, Մշու մէպուս՝ Խօճա-Իլիաս, Կէնչի մէպուս Մէհմէտ, որոնք Թալաթ պէկի մտերիմներն էին եւ արդէն Էրզրումի մէջ Պէհատին Շաքիրէն ընդուներ էին հայաջինջ չէթէներու հրահանգները, իրենց չար սրտին շատ մօտիկ, իրենց փնտռուած ու չգտած սեւ միջոցը:

Տարօնի հայութիւնը չարչարանքի երկունքը կ՚անցունէ արդէն 1914ի աշնան: Տուներ, գիւղեր, քաղաք, գաւառ, լեռ ու ձոր՝ գրեթէ հրդեհի մէջ էին, ոչ մէկ հայ տուն հանգիստ կար, ոչ մէկ հայ հոգի խաղաղ էր: Մինչ մէկ կողմէ հազարաւոր ճահիլ տղաք զինուոր կը տարուէին Թուրք սուիններուն զոհ ըլլալու, անոնց ծնող-

քըն, կամ կինն ու զաւակները ժանտարմաներու, Չէթէներու, խումբ-խումբ եկող անցնող զինուորներու տւայտանքին տակ կը հեծէին...:

Ժողովուրդը ամէն բան տուած էր ի նպաստ պատերազմի կամ ամէն բան խլուեր էր իրմէ: Ու չէր ազատուեր: Ինչպէս ազատուէր, երբ թշնամին վատ առիթը կը փնտռէր զայն փողոտելու, ինչպէս առածը կը պատմէ գայլի եւ այծին պատահումը: Ա՛յծ, կ'ասէր գայլը, ջուրս ինչո՞ւ պղտորեցիր:

Հենց աշունէն գաղտնի բանակցութիւններ կային Սասունին ու Դաշտը տեղահան ընելու ու զարնելու, բայց երեւի կը վախնային այդ կողմի հոծ հայութենէն, ու մեծ ուժերու պէտք կը տեսնէին:

Պատրուակ կը փնտռէին, այո՛:

Սեպտ. 17ին դաշտի Ալիճան գիւղէն մի ճահէլ տղայ կը բռնեն, վրան ռեվոլվէր կրելուն համար, կը ձերբակալեն, կը ղրկեն, բայց ճամբան ժանտարմայի ձեռքէն կը փախի...

Սասուն՝ Կելիկուզանի հեռաւոր լեռներու մէջ երեք ժանտարմաներ (երկուքը քիւրտ, իսկ մէկը հայ) կը հանդիպին 5—6 Կելեցի հայ երիտասարդներու, զորոնք իբր փախստական զինուորներու կը հետապնդեն ու իրար կը բախին, որի հետեւանք կը լինի երեք ժանտարմներու սպաննուիլը...

Օ՛հ, էլ կուսակալն ու կառավարիչը իրենց փնտռածը կըգտնեն: Կը հեռագրեն չորս կողմ թէ Մուշ-Սասուն ապստամբեցին...:

Գիշերով Ապտիւլ-Հալիք Բաղէշէն Մուշ կը հասնի: Կառավարիչ Սէրվէթ արդէն շտապով 20—30 ձիաւոր ժանտարմներ Ալիճան ղրկեր եւ փախած տղուն ու ղրա-

ցիներու տասը տուներ այրեր, ողեպահիկներ գրաւեր էր... 2-300 ժանտարմներ էլ Կելիկուզան զրկեր, 20-30 տուներ այրեր եւ Սասունի լեռներէն՝ աչքի զարնող 50-60 Հայեր ձերբակալեր Մուշ բերեր էր:

—Կարնոյ ընդհ. հրամանատարէն պատուէր էր տըրուեր, որ Տիարպէքիրէն եկող եօթն վաշտ զինուորներ Սասուն ելնեն, բոլոր տղամարդիկ բռնեն և ժողովուրդն տեղահան անեն:

— Ամէն կողմ կատաղութիւն կը ժայթքէր: Գլխաւոր պաշտօնէութիւնը կ՚ամբաստանէր Տարօն-Սասունի ամբողջ հայութիւնը թէ՝ ամէնքն էլ խորհրդակցաբար ապստամբութիւն կը հանեն...

Այս մասին կը գործակցէին անոնց Խօճա-Իլիաս, իր աւարառու ազգատոհմէն Կէնձի մէպուսը, յետոյ Իթթիհատի տեղական մասնաճիւղը:

Իրողութիւնը այն էր, որ երկու դէպքերն էլ պարզ անհատական բաներ էին. ոչ մէկ խելք գլուխ Հայ կամ ժողովուրդ կրնար մասնակից ըլլալ:

Հայոց առաջնորդը — Վարդան Վարդապետը, Դաշնակցութեան Մշոյ ներկայացուցիչներ Պ. Ռուբէն եւ ուրիշներ, երեսփոխան Գեղամը եւ այլ կարեւոր անձինք ամէն հաւաստիք տուին կուսակալին ու կառավարչին, որ երբեք դիտումնաւոր բան չկայ. ո՛չ Դաշտի, ո՛չ Սասնոյ խեղճ հայ ժողովուրդը կրնայ մտքէն անցունել այդպիսի բան: Ժողովուրդը իր հողեվարքի տանջանքը կը կրէ, ինչ սեւ ապստամբութի՜ւն... Անկարելի էր համոզել, մինչեւ իսկ Սասունի դեր-կառավարիչն ալ վկայեց թէ անհատական դէպք է եւ թէ տեղացի ժողովուրդը այդ սպաննուած ոստիկաններու հետ բախող վեց Հայերն ձերբակալելով իրեն յանձնած է: Ապտիւլ-Հալիք

այդ վեց տղաքը Մուշ բերել տալէ վերջ Պիթլիս տարաւ եւ կախել տուաւ:

Արդէն ձմեռը հասած ըլլալով, տեղահանութեան գործը յետաձգուեցաւ: Բայց Իթթիհատի կառավարութիւնը վաղ չանցաւ իր ծրագրէն եւ իբր կասկածելի, բազմաթիւ հայ երիտասարդներու ձերբակալութեան ձեռնարկուեցաւ:

Անոնք ալ տեսնելով որ, հակառակ Կելեցի վեց տղոց մասին տուած խոստումին՝ թէ մահուան չպիտի դատապարտեն, ու սպաննեցին, իրենց կեանքը ազատելու համար փախան: Կառավարութիւնը ուզեց ձերբակալել դաշնակցական Ռուբէնն ու Վանի երեսփոխան Փափազեանը, որ այն ատեն Մուշ կը գտնուէր. անոնք ալ ըստիպուեցան պահուիլ:

Իթթիհատական չէթէներու մէկ խումբ յարձակեր էր Գոմս գիւղի Կորիւնին վրայ յայտնի ոճրագործ Մէհմէտ Շէրիֆի ձեռքով (որ նախապէս Կորիւնի ազգականներէն վեց հոգի սպաններ էր): Բայց Կորիւն ճարպիկ կը փրթի, Մէհմէտ Շէրիֆի դաշոյնը դեռ իրեն չհասած, Կորիւն զայն կը սպաննէ, հալածական կը դառնայ ու գեղը կ'աւերուի:

Կառավարութիւնը ձմրան կը զարնէ Առաքելոց վանքը, Ցրօնքը եւն: Իրարանցումն ընդհանուր կը լինի. այսպէս մինչեւ գարուն — Մայիս Յունիս ամիսները:

Յունիսի սեւ ամիսը երթար ու չգար:

Հայկական նահանգներու պարպումն ու ջարդերը սկսեր էին: Կարգը եկած էր Տարօն - Սասունի:

Յունիս 27ին, Սէրվէթ ու Իթթիհատականներ կը կանչեն Վարդան Վարդապետն ու քաղքին հայ երեւելիներն ու մեպուս Իլիասի բերնով երեք ժամու միջոց կու

Գոմաեցի Կորկիւն (*Իսօ*) որ թուրք չէթէներու դէմ երկար դիմադրութենէ յետոյ հերոսաբար ինկած է: Թուրքերը անոր գլուխը կտրելով ցիցի վրայ անցուցած եւ Մուշի մէջ պտտցուցած են՝ խուժանը ուրախացնելու համար:

տան, որ ամբողջ քաղաքին Հայերը ելնեն ու մեկնին իրենց տուներէն:

Երե՛ք ժամ: Ճիւաղի խաղ... խեղճ Վարդան Վարդապետ ի զուր կ'աղաչէ, թէ երեք ժամէն ինչպէ՞ս կարելի է պարպել: Մինակ քաղաքացին չէ. Մանազկերտէն, Պուլանըքէն, Խնուսէն, Վարդոյէն տասնեակ հազարներով Հայերու ընտանիքներ ալ աւելի առաջ բերեր ու Մուշի մէջ զետեղեր էին... Գազանները անդրդուելի կը մնան:

Բայց նախ քան այդ, չմոռնանք ըսելու, որ կառավարութիւնն արդէն Մուշի դաշտն լեցուցեր էր Պուլանըղի, Մանազկերտի, Ալճավազի, Թութաղի քիւրտ աշիրէթներով (Հասնանցի, Հայտարանցի, եւն.). ասոնց վրայ աւելցուցէք Վանէն եկողներ, որոնց թիւը 60,000ի կը հասցնեն՝ ցրուած մեծատարած դաշտում:

Խարբերդէն բերուեր էր 20 վաշտ զինուոր, ութ վաշտ զինուոր Պուլանըղի Թուրք բանակատեղէն ուղարկեր էր հրամանատար Խալիլ պէյ՝ հազարապետ Քեազիմ պէյի հրամանատարութեամբ: Կային եւ 2000ի չափ չէթէներ:

Երբ տեղահանութեան հրաման կը տրուէր, Մուշի Հայոց թաղերը արդէն, իրենց շրջակայ չորս բլուրներէն պաշարուեր էին եւ ութ վաշտ զինուորի թնդանօթներ ու հրացաններ ուղղուեր էին անոնց վրայ:

Վարդան Վարդապետին կրկին կ'ուղարկեն որ ճամբու հանէ ժողովուրդը: Խեղճ ծերունին դառնալով՝ դոնէ մինչեւ «հետեւեալ առաւօտ» ժամանակ կը խնդրէ. զինքն ու շատերը կը բանտարկեն եւ յետոյ ամէնն ալ բանտին մօտերը կը հանեն կը սպաննեն: Կ'ըսեն թէ ողբացեալ Վարդան Վարդապետ քարիւղով այրեր են...:

Խարախանեան Ներսէս եպիսկոպոս առաջուց Թի-
ֆուսէն վախճաներ էր արդէն։

Նոյն օր մի մաս ընտանիքներ կը մեկնին ու քաղ-
քին մօտեր կը ջարդուին։ Ժողովուրդը չելներ· մեր
տուները կը մեռնինք, քան թէ Թուրք թաղերու փողոց-
ները...

Նոյն գիշերը կ'անցնի։ Թուրք զինուորներ մինչեւ
լոյս հրացանաձգութիւն կ'անեն։

Հայեր լուռ են, իբր մահուան դատապարտուածներ
կը զգուշանան ճիկ մ'անգամ հանելէ, գիտեն որ պատ-
րուակ կը փնտռեն։

Այդ գիշեր Թուրք թաղերուն մէջ կառավարութիւնը
մունետիկով կը պատուիրէ, որ բոլոր այն Իսլամները,
որոնք զինուոր կամ չէթէ չեն, թող մտնեն իրենց տու-
ները, վաղը դուրս չելնեն տուներէն, ու զգուշանան
իրենց տուներու մէջ ոեւէ Հայ պահելու...։

Յետոյ՝ ճիհատ կը քարոզուի զինուորներուն ու չէ-
թէներուն եւ քաղաքի այն Թուրք սրիկաներուն, որ ջար-
դին կը մասնակցին։

Հետեւեալ օր լուսաբացին, Յունիս 28ին՝ Հայոց
թաղերը, չորս կողմէ թնդանօթի կը բռնուին· բոլոր
ժողովուրդը ներսը փակուած։

Թնդանօթաձգութեան հետ միասնաբար ութ-տաս
հազար հրացաններ կ'որոտան անմեղ, անզէն ու անհա-
բեկ ժողովուրդին վրայ, տուներ կը հրդեհուին, տու-
ներ կը փլին, աղէխարշ վայնասուն ու աղաղակներ քա-
ղաքը կը լեցնեն ու թնդանօթներ կ'որոտան...։

Երբ ահաւոր ռմբակոծութիւնը արդէն կատարեր էր
իր աւերը, հազարաւոր դիակներ ինկեր էին տուներու
կամ փողոցներու մէջ, հրդեհը խեղդամահ կ'ընէր հըր-

կիղեալները, հրաման տրուեց որ զինուորներն ու չէթէները յարձակին հայ թաղերու վրայ: Ու խուժեցին ամէն կողմէ գրեթէ անյարիր եղած գիւղերու վրայ: Նշանաբանն էր՝ սպաննել, բռնաբարել, թալանել...:

Աննկարագրելի էր տեսարանը: Տասնեակ հազարներով էր թիւը դատապարտուածներու:

Կը կոտորէին, կը կոտորէին, ու վերջը չէր գար:

Կը պատմեն որ Մարինէ թաղին մէջ Ս. Գէորգ մատուռին դրացի, Գաղանճեաններու հարսերէն մէկը տեսնելով որ տունը մնացած կամ անձնատուր եղած Հայերը անխտիր կը կոտորուին, իր երեխաներու հետ վերի յարկը կ'ելնէ, կրակ կը տայ իր տան ու տունը պաշարող խուժամ ոճրագործներուն կը բացագանչէ պատուհանէն եւ կը նախատէ հայհուչներով.— Սրիկանե՛ր, ահա ես կը լինեմ դահիճն իմ եւ զաւակներուս, կը մեռնինք յօժար, բայց չպիտի յանձնեմ ձեզ ոչ իմ անձն, ոչ երեխէքս, ոչ գոյքերս: Ձեր պիղծ ձեռքերը չպիտի հասնին մեզի... Ու բոցերու մէջ կը մեռնին երեքն ալ...:

Նմանօրինակ դէպքեր պատահեր են նաեւ Մշոյ Ջորու եւ Վերին Թաղերու մէջ էլ, ուր յուսահատ ջահէլ հարսեր եւ մայրեր բարբարոսներու ձեռքը չիյնալու համար, գրկած իրենց երեխէք վար նետուած են տան պատուհաններէն կամ նախապէս իրենց տունը կրակի տուած ու ամբողջ ընտանեօք ողջակէզ եղած են:

Զարդարարները քաղաքը գրկած ատեն, արդէն գումարտակներ էին ղրկեր Դաշտի ամէն կողմն — չէթէներու առաջնորդութեամբ ու խորամանկ ձեւերով, գիւղեր՝ պաշարելով տղամարդիկն զատեր՝ գնդակահարեր էին, իսկ կիներ-երեխաներ՝ յետոյ ջարդեր են:

Քաղաքի զարկուելէն մէկ օր վերջ՝ դուրսի ժողո-

վուրդը կ՚իմանայ թէ ընդհանուր ջարդը սկսեր է։ Առջի օր՝ Խըլըլխաչ Ս. Յովհաննէս, Զիարէթ ու Ս. Կարապետի վանք, նաեւ Խէյպեան, Մեղտի զոհ կը դնան արդէն՝ ահագին թուով իրենց վրայ ինկող ջարդարարներուն՝ ամբողջական կոտորածի ենթարկուելով։

Ս. Կարապետի վանք անակնկալօրէն կը մտնեն Զեարէթի միւտիրը 7-8000 չէթէներով ու զինուորներով — բոլոր վարդապետներ, որբեր, պատսպարեալներ, մօտիկ գիւղերուց հոն դիմող Հայերը բռներ, վանքի ձորն իջեցուցեր, ջարդեր, վանքը թալներ, յիշատակարաններ քարուքանդ արել. կ՚ըսուի որ յետոյ բոլոր շէնքերն ու գեղեցիկ դարաւոր տաճարն էլ քանդեր են։

Բայց երբ դաշտեցիներ կ՚իմանան որ արդէն կը կոտորեն իրենց, 4-5-6 գիւղեր կը խմբուին իրար մօտ, միասին մեռնելու, ու կ՚ենթարկուին ամէնքն էլ կազմակերպուած յարձակումներու ու թնդանօթահարութեան։

Ռմբակոծումէ վերջ գրոհ կուտան գիւղերու վրայ, ու ձեռք անցածները հարիւրներով նոյն իսկ հազարներով մարագներու մէջ կը լեցնեն, կը վառեն։ Աստուած իմ, ինչ փորձանք թշուառ ազգին, ինչ սադայէլական վատութիւն։

Այսպիսի ողջակիզումներ կատարուեր են Մուշի Աւրան, Ախճան, Ալիճան, Զեարէթ-Խէյպեան-Ցրօնք, Նորշէն, Էրիշտէր, Գառնի, Բերդակ, Խասգիւղ, Առաղ, Ունան, Քրդագոմ եւ. եւն. գիւղեր։

Ցրօնք, Երիշտէր, Ախճան՝ միայն այս երեք գիւղերու մէջ ողջակէզներու թիւը 13-15,000 կը հաշուեն։

Այս չի նշանակեր թէ ամբողջ ողջակէզներ այդքան են. այլ թերեւս տասնապատիկ մնացեալներ՝ յօշոտուեր

են, ջրերու մէջ խեղդեր. հազարաւոր մանուկներ հաւաքեր ու Սուլուխի կամրջից հրուեր են գետը...:

Սասնոյ լեռը, Կինճի գաւառը նոյնպէս կոտորեր են. Սասունցիներու մի մասը որ Անտոք էր ապաստաներ, 1915ի Սեպտեմբերին Տիարպէքիրի, Կինճի եւ այլ քիւրտ աշիրէթներու հազարաւոր խմբակներէ կը պաշարուին՝ որոնց վերին ղեկավարներն էին Կինճի մեպուս Մէհմէտ, Տիարպէքիրի մեպուս Ֆէյզի եւն: Կինճի մեպուսը մինչեւ 1918ին չէթէպաշիութիւն ըրեր, ծակէ ծակ փնտռել տուեր ու ջարդեր էր Կինճի ու Սասունի դժբախտ մնացորդները:

Մուշի մեպուս՝ խորամանկ ու հայատեաց Խոճա-Իլիասը արդէն իր ազգակիցներն բոլորն էլ չէթէ արել էր. նա մասնակից էր Մշոյ քաղաքի սարսափելի ջարդին ու Բերդի թաղի մէջ, ուր բանակատեղին էր Թուրքերուն ու թնդանօթները կը քանդէին հայ տուները՝ նա ոճրագործ Բեսլիմ հրամանատարի հետ կը դիտէր աւերը, Հայուն հոընդիւնը ու միջոցներ ձեռք կ'առնէր ընդհանուր աւարից իրեն բաժին հանելու խայտառակ ու լիրբ Սէրվէթ անուն կառավարիչին հետ:

— Նա ոչ մի Հայ չէ' ազատած, չէ միջնորդած. ինչ որ իր պարտքն էր, ընդհակառակն նա խուժանը գրգռեր ու բորբոքեցուցեր էր: Առածը կ'ասէ.—

«Գայլը մշուշոտ օր կը փնտռէ...:

ՄՈՒՇ - ՏԱՐՕՆ - ՊԻԹԼԻՍ - ԿԻՆՃ
ՋԱՐԴԱՐԱՆԵՐ

Կուսակալ՝ Ապտիւլ Հալիք Պէկ,

Կառավարիչ Մշու՝ Սէրվէթ Պէկ,

Ախլաթ Պուլանըղի բանակի հրամանատար Խալիլ Պէկ,

Անոր օգնական Քեազիմ Պէկ,

Մշու մէպուս՝ Խոճա Իլիաս,

Անոր ազգականներէն՝ Իթթիհատի քլիքն կազմող Քալամազ, Հաճի Մուսայ Ռէշիտ, Տայիպ-Աղա, Կէնճի մէպուս՝ Մէհմէտ Էֆէնտի, անոր չէթէճի տղան՝ Պիթլիսի Իթթիհատի անդամ՝ Թահիր Պէկ,

Ծանօթ Մուսա Պէկ եւ իր ամբողջ քլիքը:

Նոյն միջոցին Մուշ գտնուող Վանի կուսակալ Ճէվտէթ որ Վանի չէթէներու հետ հոն հասնելով, Վանի վրէժը կը լուծէ Բաղէշէն ու Մուշէն:

25 վաշտ զօրք, չէթէ, աշիրէթի Քիւրտեր գործածուեր են այդ շրջանի հայութիւնը պաշարելու ու ջարդելու:

Բ.ական ջարդարարներու մէջ սոսկալի խժդժութիւններ գործողներն եղած են, ինչպէս եւ Ս. Կարապետի վանքին պատսպարեալներն ջարդող, Թալանող Ջեարէթի միւտիր Խոճա-Իլիասի հօրեղբօր Իզզեթի կատաղի լակոտը, Խէյպտանլի քիւրտ Սնճօ եւն:

Ջարդերը սկսեր են Յունիս 27ին Մուշ, Բաղէշ Յունիս 24ին:

Մուշ - Բաղէշ զոհերու թիւը 200.000 Հայեր:

ԳԻԼԻՋԱՐԻ ՈՂԲԸ

րգեց՝ Տիկ. ԳԵՒՈՆԵԱՆ

Գրի առաւ եւ մշակեց Ա. Գ. ՄԵՍՈՒՄԵՆՑ

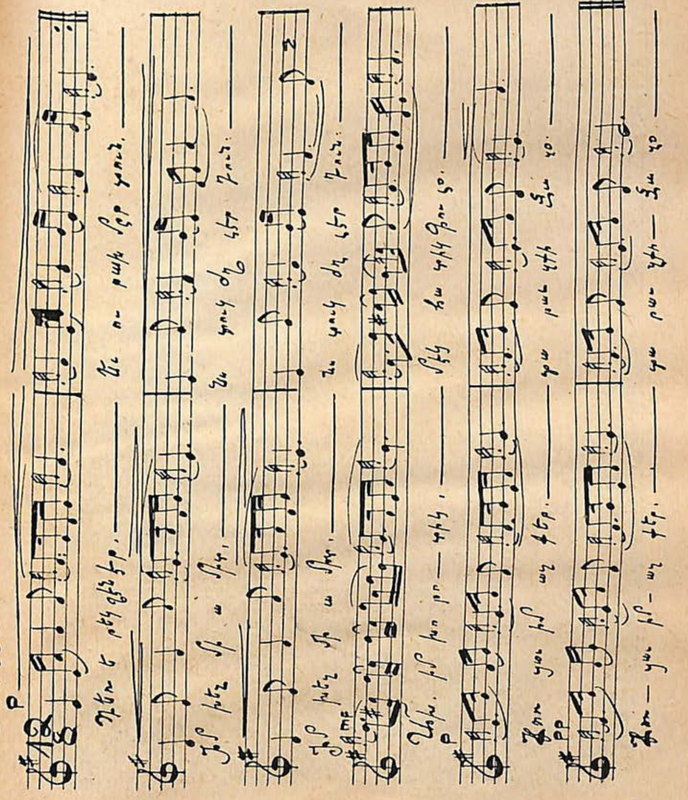

հէքեաթախօս — երգախօս կը մրցէին հետ իրար, իսկ հոնակ էլ՝ տներու մէջ՝ դուլ-տներու չուրթն՝ ճժե-րու, հարսներու, ու կիներու նախիրներ՝ բոլորակ մը կը կազմէին աւագ-Ջոջիկին չորս դին:

Ամէնքն էլ՝ ուշքը ժողված, միտքը սրած անհամ-բերս կ՚սպասէին էնոր քաղցրիկ ժըղըուլներուն, որոնք մանուկ մտքերուն վրայ անջինջ տպաւորութիւններ կը թողուին եւ թեւաթուիկ կը տանէին զանոնք դէպ առաս-պելային, այլ հեռաքըքըրական կեանքն, դէպ ի դեւե-րու, ճիներու, հուրնի-հրեղէններու, ուշապներու, հրե-ղէն եղըրնիկներու, ոսկեհօսիկ աղբիւրներու, անմահա-կան պարտէզներու ու հազարանց պլպուլներու... երե-ւակայական աշխարհը...:

Շատ խօսողներ կային, ոչ ոք սակայն ունէր Շիրո-յի կենդանի, սրսուր ու մեղրածորան լեզուն: Նա՝ ակընջդրողները կը զմայլեցնէր, կը մոգէր...:

Ձմեռ երեկոներու էն անսպառ ժամերը ո՛րքան շուտ ու թրաթափ կ՚անցնէին: Ջոջիկը՝ էն ժմիկ կը լռէր՝ երբ տղամարդիկ էլ՝ կը սկսէին ժըղըլտուներէն ետ դառնալ:

Է՛ն պահուն աննկարագրելի էր ամէնուս յուզումը՝ ինչ որ վշտամած՝ կը տխրէինք, ու կը մորմռայինք՝ ինչպէս անցնել քան մը ժամեր, ա՛խ, հեղ մ՚էլ, ինչ-պէս լեզու հանել անուշիկ Ջոջիկը:

Մանկական բազմազան խաղերը՝ շուտով կը հաս-ցնէին մեզ յաջորդ ցանկալի իրիկունին: Դարձեալ կը կազմուէր ունկնդիրի շրջանակը:

Նկատեր էինք, քանի ունկնդիրներ շատուոր եղնէին Ջոջիկը էնքան զուարթ ու թափով կը ցփնէր իր մարդ-

րխտները: Էնոր համար՝ ամէն դիր՝ Նախիր, Նախիր կ'երթայինք:

Շատ հեղ սակայն Ջոջիկը կը փակէր բերանը, կ'ասըռուէր ու կը մնար...:

— Էսօր, հէքեաթ-մէքեաթ չկայ, գլուխս կը ցաւի, մժէժս փախեր է, դե՛հ, կորէ՛ք, գացէք...

Թահո՛ւ, կարելի՞ էր տա՛ս, քա՛ն մերժումով վազ անցնէինք:

— Եամա՛ն Ջոջիկ, հէյրան Ջոջիկ, քու հոգին դրախտի լուսու մէջ թաթխուի, արդարու դասը դասուիս, Աստուած զքու մէկ թոռնիկն պահէ՛:

— Կորէ՛ք, կորէք — կը ճւար նա:

— Էսօր մինակ, ղուրպան Ջոջիկ՝ վազ էլ չենք դար...

Եթէ դարձեալ անդրդուելի մնար, ամէն կողմէ խժխժոց կը փրթէր: Քառասուն խնդիրք մէկ բերնով, մէկ խնդիրք քառասուն բերնով՝ Ջոջիկի հանդը կը կըտրէինք: Ոմանք ձեռքերը կը պլուլուէին, կիսաս մը վիզէն կը կախուէին, ուրիշներ կը համբուրէին՝ իսկ շատ պզտիկները կը սկսէին լալ, ոնգռտալ...

Ճար չկար: Ջոջիկը լեզու կ'ելնէր:

Տասնումէկ տարեկան էի: Վերջինեկ ձմեռը՝ որմէ ետք Ջոջիկին հէքեաթը է՛լ չլսեցի: Իրիկուն մը թմբուկով, աղմուկով տունը լեցուանք:

— Ջոջիկ, անուշ հէքեաթ մը մէկիկկիդ արեւուն եղնի (մէկ ողդու մէր էր):

— Ջոջիկ, կրկնեցինք հմալ հէքեաթ մը, որ անուշն ու անկուն չկաթեր է մեր ականջ:

Էնոր հեղմ մ'էլ՝ նազ ելաւ, քարավէժ սարերուց կը թալէր գինքիկ, կալ-մէջ չէր գար (չհամակերպիլ):

Պահ մը ուզեց ճչռօքով մը պրծնալ:

Զընդունեցինք: Թակեց կծիկը շատ մը հէքեաթնե-րու, անուընեց Հոլիկը, Կարմիր Դեւը, Սեւ Դեւը, Հազարանց Պլպուլը, Ջրահատ Ցուշապը, Ոսկի Ծամերը, Թուր ու թամբը, Ակն ոսկի - ճանկն ոսկին, Իրան Թուրանը, Դարբին Ներսօն, Վիճկրար Դավրէշը, Զարխը փէլէկը··· եւն եւն:

Չէ՛, չէ՛, չէ՛, Ջոջիկ, զէտոնց մէկն էլ չենք ուզեր: Ու մատը ակնջին կը դնէինք: Ուրի՛շ, Ջոջիկ, ուրիշ, քոյ բաղդըն ենք ընկեր: Ջոջիկը յաղթուեցաւ:

— Դե՛հ, շներ, ճնթկոց չհանէք՝ մեռնիմ իր ան-ուան, մէկ մէկ ճրագ ձէթ բերէք, որ Սըբ Կարապետին ճրագլուս դնեմ, որ Աստուածախառ Ս. Յովհաննէս բարեխօս եղնի իմ ջուխթկեկ մէկիկներուն ու ձըր ամե-նուդ կանաչ արեւուն:

Ամէնքս էլ սրտանց հաւանեցանք:

Չեմ կրնար նկարագրել այն անզուսպ ու լարուած հետաքրքրութիւնն, որով համակուած էինք ամէնքս էլ:

Նա խաչակնքեց գինքը, բացեց Թովիչ լեզուն, լուռ էինք: Ամենեւին ճնթկոց չէր ելնար:

Ու կցմտեց հետեւեալ հէքեաթը:

ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒՄԸ

(ՀԱՏՈՒԱԾ ՄԸ)

Քընց հազար-հազարանց տարի առաջ՝ որ իսկի գիր նշանց չի տար, գետինք չկար, երկինք չէր երեւար, ո՛չ արեւ ի վերեւ, ո՛չ անձրեւ ի տերեւ. հաւատամ-խոստո-վանիմ Աստուածն անահռւն, լուսով փաթըթուած, մէկ ոտքն կէծակին վայ, մէկէլը՝ փեյակին, նստաւ-ի կառքն

հրեղէն, մէկ ձեռքը դմբուխտ դաւազան, մէկէլ ձեռքը ոսկի կուրզը, շուռ գալու ելաւ, երկնուց կամարն ի վեր։ Ու ոլորտաւ, շատ ու քիչ՝ Աստուած ինք գիտէ, ադամորդուն յայտնի չէ, քանի որ հազար հազար Աստծու առջեւէն կընցնայ, ինչ թարթափ աչաց, շուռ եկաւ ու յանկարծ աստուածաբարձ կառքը եկաւ կեցաւ մեր մահու ու մեղաց աշխարհին վերեւ... Աշխա՛րհ մի ըսեր, անդունդ անյատակ, ծովուկ ջրերով, ոչ ինս, ոչ ճինս... մութ ու խաւար ու գնդան գարգընդալից...։

— Էտ ի՞նչ բան է, հարցուց ստեղծողն՝ հերստամանց։

— Մահու մեղաց աշխարհքն է, ձէնք մ'եկաւ յանդընդոց։

— Կենաց ու բարեաց աշխարք թող եղնի, ասաց Աստուած... ու մաղեց վըր անդընդոց բուռ մը աւաղ ու բուռ մը հող...։

Հաւատամ խստովանիմ... ու թրաթափ մէկ աւուր ձունծաղկի նման ծլան ու ծաղկան սարեր ու դաշտեր։ Ու տեսաւ Աստուած որ միսն առանց արիւնի չեղնի, ոչ էլ ցամաքն առանց ջրի, ու հրամայեց ծովն ու ծման եւ լճան կծկոտին ի դուրսն ու կրճան զինչ յանծակ դռում, որ խսկի չժաժան սահմանքն ի վեր աշխարքին...

Ընցաւ մէկ ժում ու ժամանակ մը, ու, Աստուած ամէնաբարին հեղ մ'էլ ելաւ շուռ գալու ու հրեղէն կառքը եկաւ կեցաւ մեր Բիւրականց սարերու վերեւը։ Տէր Աստուածը դադրեր էր, ու հանգստի հեւք մը առնելու տեղ չի կար... Աստուած ասաց․

— Թող Բիւրականց սարերու վրայ երեւայ անմահական դրախտը։

Թափ տուեց ոսկի կուրզն ու անմահական դրախտն

նստաւ Բիւրականց սարերուն անմահական ջրով, անմահական ծառ ու ճղով, անմահական կանաչ-կակաչով։ Ու բուսան ոսկի պատեր՝ ոսկի դարկնահններով, չորս դռներ, չորս հովեր, ու չորս գետեր... Էն տեղ չմնաց գիշեր ու խաւար, աշիկ ու մաշիկ ու ծէգաց արեւը, փէլաց լուսնեակը, շողաց աստղիկն արուսեակ...։ Տէր Աստուած, իր բարի ոտքով իջաւ ու նստաւ մէջ դրախտն՝ կենաց ու բարեաց։

●

Ու տեսաւ Աստուած, որ դրախտը դատարկ, մարդ չկար որ վայելէր.— արեւն առանց լուսի, վարդն առանց հոտի չէղնիր, ու Աստուած առաւ բուռ մը կաւ մեր Բիւրականց աղբրէն, շաղեց ու կազմեց զԱդամն ու Եւան ու օրհնած բերնով ասաց.

— Գացէ՛ք, ապրեցէք ու վայելեցէք քանի որ չէք ընկած ի մեղաց ակնատ։

Էնոնց միսն ու ոսկոր անմահական էր, տարին հեղ մը կը կանչնար, անմահական ծառի նման, մահ ու մեռ չկար, էնոնց ուտելիքն Աստծու շունչն էր ու խմելիքն դրախտի լուսն էր։ Աստուած մէկ պատուիրանք տուեց էնոնց Զարու բարի ծառու պտուղն չուտեն... մեղաց մեղակալ չէղնին։

Օրիկ մը օրերուց, շատ ու քիչ Աստուած գիտէ, յանկարծ Եւան խաբուաւ. առաւ զծառի պտուղ, ու Ադամի սիրտն էլ փումաց, հիտրաց կերան, հիտրաց ընկան ի մեղքն ու մահ...

Աստուած լսեց, հերսոտաւ, ու անիծեց — «Հող էք ու հող դառնաք»... ու դուրս թալեց զէնոնք դրախտէն։

Դրախտի Արեւելուց դուռը կը բացուէր վըր Խնուսայ երկրին, Բիւրականց մօտ: Արեւ պատք էր երբ Ադամ ու Եւան դուրս ընկան դրախտէն ու արեւելոց դրան մօտ ծառի մը տակ նստան ու սկսան լալ ու կոծել: Արեւ գնանց ու խաւարն եկաւ, ու Ադամ-Եւա, զարզընդան ու մռռղան...

— Վա՛յ, ասացին, էդ ինչ սեւ ու մուր էր, ա՛խ, եթէ մէկը մեզի լուս արեւ բերէր:

Խօսքը իրենց բերանն էր ու մէկ էլ չար սատանան կայնաւ իրենց առջեւ.

— Ես, ասաց չար սատանան, ձեզի արեւը պիտի բերեմ, բայց դուք փոխարէն ի՛նչ կ՚իտաք...

— Ինչ կ՚ուզես, ի՛նչ ունինք որ տանք:

— Ինչ որ կընաք, զայն տուէք:

— Շատ աղէկ, ըսին Ադամ - Եւան հիտիրաց:

Աղօթրնից առաջ խորուն մթան ժումն էր. Ադամայ մթան ժում, ու սատանան գնաց... երթալն ու դառնալն մէկ եղաւ. կլոր ու տափալ քար մը ի դիրկ. բերաւ ու Ադամայ առջեւ դրաւ:

— Ահա՛ ինչ որ պիտի տաս ընծի, ասաց սատանան. ձեռքըդ պիտի դնես այս քարին վրայ ու երդնաս՝ որ թէ դուք եւ թէ ձեր սերունդ, յաւիտեանս-յաւիտենից ինձ դերի ըլլաք:

Ու Ադամ զձեռք դրաւ քարի վրան ու երդւընցաւ: Չար սատանան քարն առաւ ու կորաւ:

Բարի լոյսը մօտ էր արդէն ու ահա՝ Արեւելուց սարերէն դուրս ծագեցին արեւու ճառագայթն ու Ադամ Եւան մխիթարուան ու չնորհակալ եղան սատանայէն:

Մէկ ժում մ՚ու ժամանակ մը ընցաւ. Ադամին ու Եւային զաւակներ Աբէլ, Կայէն, Սեթ եւ այլն. Թոռներ

ու Թոռանց Թոռներ ծնան ու Խնուսայ աշխարհք լցուան Ադամայ սերունդով, շինեցին քաղաքներ, գիւղեր, ագարակներ, ու շատցան ծովու աւազի չափ:

Զար - Բարուն հակառակ էր, Կայէն նախանձաւ Աբէլին. կ'ուզէր սպաննել, ու չէր գիտեր սպաննելու եղանակ: Սատանէն մտաւ երկու ագռաւի փոր, օր՝ երբոր Կայէն Աբէլ իրարու մօտ կը վիճէին, ագռաւներ եկան էնոնց առջեւ, մէկ ագռաւ առաւ գդէլխաղն ու մորթեց զիր ընկեր...

Դեռ մարդ ու անասունի արուն չէր կաթեցեր ի յաշխարհ, խէրն ու բարին լցուկ էր չորս դին, մէկն հազար կը դառնէր, ամէն մէկ բոյս քըն զբարտի ծառ կ'երկնէր, դեռ ցաւ ու չոռ չէր ընկած յաշխարհք:

Կայէն, դուն վատ մի կենար, վազեց առաւ գդէլ-խաղն ու մորթեց զիր եղբայր Աբէլ:

Երկինք գետինք ձէնք տուին իրարու, ձէնք հասաւ յԱստըծոյ ականջ ու կռահեց որ մարդու արուն է թափուեր, ու հերսոտաւ, ուղարկեց զԳաբրիէլ, անիծեց զԿայէն ու ջուխտ կոտոշ բուսաւ ի գլխուն, տեսակ տեսակ խոցեր հանեց, որդերով լըցուաւ միսն ու ոսկոր:

Խնուսայ քաղքիկը ինքն էր շիներ. երբ որ անիծուաւ, փախաւ մարդոց միջէն, ի քաղքիկու վերեւ (մինչեւ այսօր քաղքիկի մէջ ծանօթ է այն տեղը, որ կը կոչուի «Կայէնի ծառեր»:) եւ ծառեր տնկեց ու հոն կը շնթրկէր:

Օր մ'էլ առաւ զարջենի փոսթն, հաղաւ ու գնաց դէպ էն սարն, որու վրայ Խամէք բերդ մը շիներ էր ու կ'ապրէր (Ղամուր բերդ Խնուսի վերեւ): Ու Ղամէք, խալտաւ, զարկաւ սպաննեց զԿայէն:

Աշխարհք շէնցաւ, մարդիկ շատցան, շատցան ու

զԱստուած մոռցան ։ Մեղքն ու չարութիւն եղան ի յամպերն հասան ։ Աստծու բարկութիւն շարժաւ. կանչեց զհրեշտակներ, պատուիրեց որ երկնուց թէ գետնոց անդունդներու ջրերուն թումբերուն որ պատրաստ էղնին, երբոր հրամանք էնէ զթումբերն պատռեն ու ջրհեղեղ երթայ լուայ զաշխարհի մեղքն ։

Էն ժամանակ, մէկ արդար մարդ մը կար. Նոյ նահապետ, որ մարդոց մեղքերէն հեռու կը փախնէր ու անով տեղով սուրբ էր···

Արդարի տէրն Աստուած է ։ Ու Աստուած գթաց Նոյի վրայ, ղրկեց զԳաբրիէլ, որ եկաւ հասկցուց Նոյին թէ ջրհեղեղ կ'ելնայ, եթէ չուզէ ինքն էլ խեղդուի թող իրեն համար տապան մը շինէ ։

Ու Նոյ նահապետ ձեռքեց ղտապան շինելու, գահ մը կը շինէր, գահ մը կը քարոզէր, չարոց ու բարոց; թողէք զմեղքեր, ապաշխարեցէք, եթէ ոչ ջրհեղեղ պիտի ելնայ ու բոլորդ պիտի կորիք, ու նոյն ձէնքը դիշեր ու ցորեկ կ'իդար Նոյի ուրագէն ու դրտակէն ։

Զլսեցին Նոյին. անառակութիւններ երթալով շատցան ու ջրհեղեղը պոռթկաց ։

(Ջրհեղեղի նկարագրութենէն վերջ որ շատ երկար է, կը շարունակուի այսպէս ։)

Ու հեղեղը կուլ տուաւ բոլոր աշխարհքը ու կորաւ ամէն ձէն ու ծուն, կորան ամէննայն շունչ կենդանի ։

Մինակ անապական մնանց դրախտն Եդեմին, զոր հրեշտակներ ոսկի շղթաներով քաշեցին ու կախեցին եօթներորդ երկինքէն, որ ջրհեղեղին կոխան չեղնէր ։

●

Ու հաւք մը մինակ պրծեր էր, Թեւանի թէ հեւանի ։

Հա՞ւ էր թէ նաւ էր: Ու Գաբրիէլ իջաւ երկնուց, տեսնելու թէ ի՞նչ էր: Ու դարձաւ առ Աստուած.

— Արդարին տնակն էր — Նոյի տապանը, պատասխանեց: Ու տապանը ոլորտաւ ոլորտաւ. ո՞ւր երթար, տեղ չկար... ամէն դին — անսահման հեղեղ ու անդունդ:

Ալիքն զարկեց, քշեց ի Մարաթուկ... ու տապանը կանչեց.

— Ա՛յ Մարաթուկ, Մարաթուկ,
կամ խոնախ կամ ճամբախ:
— Գնա ի Գրգուռակն,
որ բանայ քեզ դռնակն:

Տապանը եկաւ ի Գրգուռակն — դրդռալով ու քերելով էնոր գագաթը:

— Գրգուռակ, կամ խոնախ կամ ճամբախ:

էնիկ ճուապեց.

— Գնա՛ Սիսն Սիփնակ,
որ բանայ քեզ դռնակ:

Տապանը գնաց:

— Ա՛յ, Սիփնակ, կամ խոնախ կամ ճամբախ:

էնիկ ճուապեց.

— Գնա՛ ի սարուկն Սիս,
որ տայ քեզ աւետիս:
— Սիս, առ զիս:
— Գնա առ Մասիս,
որ բարձր է քան զիս:

Ու Մասիս գլխուն խոնարհեց, ու տապանն նստաւ, ու ամէնէն առաջ ծիծեռնակ շինեց զիր բնակն Մասիսի եւ տապանի հողերէն:

Ժողովրդական Երգեր

ԳՈՒԹԱՆԻ ՊԱՐ

Գութան գութան Աստուածաբան
Առաւ իջաւ 'մօտ գետափան,
Մկրտեց գգորդն ու խողան,
Առաւ զհօրաւորի մամ ելաւ զողան,
Ձ'քշողին, չ'կանչողին
Մարախանի կէս գութանին
Առաւ ելաւ զխէրն ու բարին,
Առաւ ելա՜ւ... հոռ օյօր, օր:

Գութան ելեր զիր զին կ'ուզէր,
Գութնի պուզէն կռիւ կ'ուզէր·
Ծէկ փոր կռտան զկնճակ կ'ուզէր,
Զողնի' զետին, կուզն ի սամին,
Առաւ ելաւ զխէրն ու բարին,
Խէրն ու բարին մաճկլւորին,
Ձ'քշողին, չկանչողին մարախանի կէս գութանին:

ԳՈՒԹԱՆԻ ԵՐԳ

Առաւ ելաւ, առաւ ելաւ,
Որ ամոլ տուն ոտքն ի մաճին,
Որ մուռտալ տուն մուռտալ բերան,
Աղապ աղջիկ ուժտնւորին,
Որ խնձոր տուն, խնձոր դօտին,
Որ խարզնտուն խարզան ի ձեռք,

Որ փոշետուն, փոշին գլխուն,
Որ մկնտուն, մուկն ի բերան,
Հորաւոր, ճան հօրաւոր,
Կարմիր խնձոր քե համաւոր։

Հիւ ու հիւ հիւական
Բփուէճ գլուխ դիւական,
Առան եղան սար ու սէյրան,
Զգուիք եսեւ երան երան.
Ժողվուան լցուան հորաւորի բերան։

Գուլթան եղաւ վըր սէլին,
Հօրաւորի մամ եկաւ եղին,
Հօտաղ, մաճկալ թռան վզին,
Զ՚կանչողին, չ՚քշողին մարափանի կէս գուլթանին։

Գուլթան, գուլթան,
Հընդկէ տապան,
Ջարկեց խորուն,
Հանեց տորուն,
Բարձաւ ջորուն,
Գնաց հեռուն,
Բերաւ խունկ ու ապրշում.
Խունկ պառաւներուն,
Ապրշում՝ աղջիկներուն,
Գործ հօռօվել,
Մըր բանին կէս գուլթանին։

Արեւն առաւ բէտ բէտ սարին,
Քու սէր թափաւ մըջ իմ լերդին,
Ես քե սիրենք, թըղ գլխ քերթին։

ԻՄ ՄԱՄ ԿԵՐԱՒ

Իմ մամ կերաւ թթու թան,
Ձիս ի բերաւ վթվթան.
Իմ մամ առաւ կերաւ ուռ,
Ձիս ի բերաւ մեծցուց ծուռ,
Իմ մամ առաւ կերաւ նուռ,
Ձիս ի բերաւ ժամու դուռ,
Իմ մամ կերաւ մատուտակ,
Ձիս ի բերաւ պատի տակ.
Իմ մամ կերաւ խաւռծիլ,
Ձիս ի ծնաւ ոսկի ծիլ.
Իմ մամ քաղեց կերաւ ժախ,
Ծնաւ բերեց ղիս ի կաղ.
Իմ մամ կերաւ ձուածեղ,
Զարկեց թոցուց ղքօռ անծեղ:

ՏԱՆՊՈՒՐԷՆ

Իրիկուն չուր է միկայ
Քու տանպուրի ձէն կ'իդայ.
Ընցայ պատով քար թալեցի,
Քու տանպուրի թել կտրեցի,
Տօ ողայ, ողայ, հոդ մ'ուտի,
Հալպու քաղաք պադ եմ տուլի,
Քու տամպուրի թել եմ ճարի.
Թէ մարդ եկաւ կ'ճամբխեմ դայ,
Թէ հաւք եկաւ թեւ կապեմ դայ

ՍԷՅՐՈՅԻ ԽԱՂ

Դուն ելեր ես կ'երթէր էգին,
Դուն ու քու ջուխթակ տէգերկին.
Կայնի սէր էնիմ, քու սէրն ի՞նչ է,
Էդ երեսիդ խալատն ի՞նչ է:

Քաղիր գխաղող, լցեր ղոգին,
Որն որ տեսնէր կ'ելնէր հոգին,
Կայնի սէր էնիմ եւ այլն:

Դուն ելեր էր սէր ու սէյրան,
Դու կը նմանէր չոլի ճէյրան,
Սէֆիլ Մարտօն քըղի հէյրան:
Կայնի եւն:

Դուն ելեր էր կ'երթէր մարագ,
Քու տանելիք մեղր ու կարագ,
Ինչ որ հագնէր, քէ՛ պունպարաք,
Կայնի սէր էնիմ եւն:

Դուն կայներ էր դէմ ամրոցին,
Ոսկի վզնոց սրտանոցին,
Բուրի կ'էնէր գըկանոցին,
Կայնի սէր էնիմ, քու Սէրն ի՞նչ է,
Էդ երեսիդ խալատն ի՞նչ է:

Ելենք երթանք Խընկրվան,
Խորոտիկներ ընտրուան
Լուսնակն էր սարի տալտէն,
Թողիմ կորիմ քու դարտէն:

Օ Ֆ

Օ՜ֆ, ջուրն է պրծէր կ՚իգէր սարէն,
Իգէր թափէր մարմար քարէն,
Էլ չը սախնայ սրտիս եարէն,
Կանչիմ եար արի, ճան արի···

Օֆ, իրիկուն էր ճրագն ի վառ,
Դուն կը նմանէր զոզանի գառ,
Որբեւերցիր արի գլխ առ,
Կանչեմ եար արի, ճան արի:

Նախշուն ջոկիկ մէջ եղին
Զաղջիկ տարան մէջ գեղին,
Աշնան տոտիկ, ճան տոտիկ,
Իջայ կալեր գողտուտիկ,
Տօ եա՛ր, քու կանանչ արեւ,
Ընցար չը տուիր բարեւ,
Պահեցի սրտիկս ի խոր
Զուր ի մէկ տարին բոլոր:

Աղջիկ քու գլխու փուշին,
Զարկիմ զիմ դոշ քու դոշին,
Ինչոր հալվէն մէջ լոշին,
Իմալ իրար կուլմշին:

Մըր դռան ետեւ փուլ մը պնտուկ,
Զըր դռան ետեւ փուլ մը պնտուկ,
Ցորնի խմոր թողեց գնտուկ,
Եարուկն փախաւ մնաւ սնտուկ:

ԱՂՐՈՒԹ - ԶՄՐՈՒԹ

Պօղոս Պետրոս արտ կ՚վարեն,
Աղրութ զմրութ զատ կը տանեն,
Հաստ ու բարակ թել կը մանեն,
Խային մարդու ճան կ՚հանեն։

Ընկեր եմ գետ կը լողամ,
Ելեր եմ ափ կը դողամ,
Քըն զնուան հատ կը չողամ։

Աստուածածին ու խաչին,
Պլպուլ իջաւ մըր էգին,
Քաղեց զխաթուն պարմաղին,
Լցեց ոսկի լանկաւին,
Ճամբեց եարոջ դիարին։

Հապըլպանէ մըն օյ օյ,
Սինամ սարերուն օյ օյ։

Խօշ խօշ քուռակն եմ հեծի,
Արազի մօտ եմ գացի··
Արազ, ինձի ճամբայ տուր,
Ջիմ եարիկն եմ կարօտցի·

Հապըլպանէ մըն օյ օյ,
Սինամ սարերուն օյ օյ։

Մշու դաշտեր մշուշ է,
Ուր հողն ու ջուր անուշ է,
Շօրօր մը քելի փուշ է,
Խորոտկի պաչն անուշ է։

ԳԻՒՂԻ ՀԱՐՍՆԻՔԻ ՏՈՒՆ ԽԱՂԱԼՈՒ ՊԱՐԵՐ

Տօ՛ տղայ լաօ՛ բանդալի,
Շապիկ Թունպան ժանդառի·
Զարկիր, զմէյտան էրիր կէս,
Սրտիդ սիրած եար եմ ես·
Հըր երբ ընցնաս մըր պատով,
Մըր խորոտիկ հարսն ապով·
Երթամ ըսիմ իմ աղբօր,
Իգայ զարկէ հոռ սէլով·
Հանա Նանա եարուկ եար,
Զ'ուտիս ղքու արեւու պար։

ՇՕՐՕՐԱ ՊԱՐՆ

Նարիկս էր պաղճէն ի քուն,
Ձծոցիկ բացեր աստղերուն,
Քներ էր, քրտներ էր,
Վարդ երեսին փռեր էր։

Գիշերս որ ես դուրս ելայ,
Լուսնակին անուշ կը ցոլայ,
Դու ցոլայ Հալուայ սարուն,
Կարօտ եմ խօրոտ եարուն։

Հարաւ քամին մաղեց գլիս,
Քու ծոցի մէջ Թաղեց գլիս,
Սալամ կազաւ երամով
Զիս սպաննիր քու դարտով։

— Հէմ չէ զօզօ էլ Զնարտաթեցիք,

Պօզ ձիաւո՜ր ըդ Խարսեցիք,
Պարկով աղցող ըդ Բերդակցիք,
Շատ փոսթովներ ըդ Ծմլակցիք,
Շատ քփրողներ ըդ Խասգեղցիք,
Գլգլի ուտող Մկրագոմցիք,
Կարճ ու աճուճ Քրդագոմցիք,
Քաշան բերող Իրիզակցիք,
Դեղձուն օրոց ըդ Մշեցիք,
Կուտնի ուտող ըդ Կառնենցիք,
Սրսուր լաչով ըդ Մոկեցիք,
Ժաժկլի չինող Հաւատորկցիք,
Հէմլէ զօղօ Ջերաթցիք,
Ըմնուց խորոտ, ըմնուց ճէյրան,
Իմ եարն էր, ես իրեն հէյրան:

Աղջի եաման եաման եաման,
Տիլպարէ տէլալէ եաման,
Մուշն ու Մոկունք մօտիկ մօտիկ,
Իջնանք պաղճէն քաղինք խոտիկ,
Բերինք դնինք հորթու մօտիկ,
Հորթիկ զարկեց կոտրեց զկոտիկ.

Աղջի մի գայ մըր տուն ծուխ է,
Սպիտակ լաչու բոլոր պուխ է,
[illegible] երես աչուքին թուխ է:

Բաղէշու բոլոր մանր ու բէտ գեղ էր,
Երկուս մէկ շապիկ փողպատիկ նեղ էր,
Հարաւ քամին գիս կը մաղէր,
Մըջ քու ծոցին գիս կը թաղէր։

Լէն թուփ ու կանանչ տերեւիկ,
Պագնեմ զաչիցդ վերեւիկ,
Ջուր պրծեր սարէն կի գայ,
Քու տամպուրի ձէնիկ կիգայ,
Քանի որ զարկիս զուր կիգայ,
Ընքան որ կտրիս՝ քուն կիգայ։

Ինչ էնիմ զթավթայ շապիկ,
Մարդ չկայ քշտէ զաքիք,
Ինչ էնիմ զթավթայ թունպան,
Մարդ չկայ յարձկէ զխունճան։

ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ

Անջուր ջաղաց, անկրակ բաղարջ։ (Մեղր)։

Կոկլիկ վառեկ մէկ ոտաց՝ քառասուն շապիկ հագուցած։ (Կաղամբ)։

Չորս եղբայր մէկ արաղչու տակ — կ'աչքիմ չըմ գտնայ։ (Կովի ծծեր)։

Մէկ սիւն երկու սուն։ (Քիթ)

Նեղ սողան, երկէն փողան՝ սարկէւորգներ մէջ կը ղողան։ (Փեթակ մեղու)

Թիզ մը դեղին՝ մէջ գեղին։ (Գրիչ-մելան)

Քառասուն աչքէն, երկու պոչէն։ (Տրեխ)

Սեւ սըլօն եղաւ սար, հետ բերեց հինգ հազար։ (Ածելի-գլուխ)

Ինք քըն ճըրուն, պաժ քըն սիւն։ (Կանեփ)

Մաէ տանիք մաղէ ցուլիք։ (Աչք ունք)

Ջուլ փոէ տակ, գլգլուն առնէ յակ։ (Երկանք)

Չորս հրեշտակ, մէկ բլի տակ։ (Կովի պտուկներ)

Փտուկ փէտ փորեցին, ղառխէծ մէջ հորեցին։ (Սուր եւ պատեան)

Քար վըր քարին քար չէ, հաւկիթ կ'ածէ հաւ չէ, կանանչ կ'արծէ տաւար չէ։ (Կրիայ)

Ամպն որոտաց հով բերեց՝ եզ ծնաւ, կով բերեց։ (Ադամ - Եւա)

Լապտորակ քար ու վաստակ, քանի վազէ փորը դարտակ։ (Ճախարակ)

Գետն եկաւ արուն արուն, հետ բերեց արգուն – խաթուն։ (Ձուկ)

Կարմիր ուլիկ, կպի կողիկ։ (Գաթայ)

Սեւ հաւ, ճեղքուկ փոր։ (Բուխերիկ)

Ամպն էր ելման, քարւան կրկրան, ամպ, դու ելիր, քարւան դարձիր։ (Ձագառ)

Վերեւ հով, ներքեւ ծով, ծնաւ ջորին բերեց գլով։ (Ադամ – Եւա)

Ինքն ի հող, մօրուքն ի չող։ (Շողգամ)

Անծին անծնին բարձան, անդադարի երթօք ընցան։ (Ջորի, աղ – ջուր – կամուրջ)

Կուզ կզաւ, արապ հեծաւ։ (Պուտուկ, խաչերկաթ)

Մաղ մը հաւկիթ վըր երդիքին, իրկուն տեսայ՝ առտուն չկայ։ (Աստղեր)

Ռաֆատէն կախուկ պատէն։ (Մօրուք)

Քըստ հոնայ, քըստ հոնայ՝ գնաց նստաւ հոնայ։ (Աւել)

Հաւք մ՚իջաւ երկնուց, ոսկի խալամն էր կտուց, հա էրեց, հու էրեց երեք բան չգտաւ աշխարհ։ (Երկնից սիւն, ծովուն հուն, ջորիին ծին)

366 *լաք*, 12 *բուն*, 5 *ճագ*։ (Տարիի օրերը – ամիս – 5 նաւակատիկ)

Թաս կործման՝ չուր ի Վան։ (Լուսնեակ)

Բռնիմ բռով, թողիմ աշխրով։ (Աչքեր)

Ձեռօք ցանիմ, աչօք քաղիմ։ (Գրել-կարդալ)

Հինգ աղբէր՝ իրարու փոս կը փորեն։ (Բնի նաւ-դիր – գուլպայի շիւղեր)։

Կոնկլիկ վառեկ մէկ ոտքէն: (Քալամ-կաղամբ)

Փէտով փորին, մաղթով կարին: (Տրեխ)

Մանտրիկ հետաւոր - խանձրիկ ձէնաւոր՝ բարբառելով ճաշակեն: (Անծեղ ու էշ)

Կ՚երթայ քըն գնետ՝ կանչէ քըն զճետ: (Ատրճանակ)

Անդին դար, ասդին դար, մէջն անդադար: (Գետ)

Գառնուկ փըշբըլիկն եմ կապի,
Գառնուկ գարխթփիկն եմ փաթթի,
Սար ու քուվլի (ոչխար) դու ծծցու,
Հարաւ քամի դու մեծցու:

(Լեռնցի նորհարս ծներ է, ամչնալէն զաւակը թփերու մէջ է պահեր:)

ԱՌԱԿ – ԱՌԱԾ

Օր քըն գօր, երնեկ զէսօր:

Օձի խէթած կը սաղնայ, լեզուի խէթած չսաղնայ:

Քողք վըր հարսին, երնեկ փեսին,
Քողք որ վերցուն, սեւ վըր փեսին:

Քաչալ գլուխ, արծթէ սանդուխ:

Քաչալ դեղ գինէր իր գլխուն կէնէր:

Քեաչալ թըմէն, նստեր ձըմէն,
Ինքն իր քըմէն, կ՚արժէր գմէն:

Զամչիկ հատիկ հատիկ, մեղրիկ մատիկ մատիկ, չոգ մը մեռոն կայ մեր մէջ:

Ջուր աղն հասաւ, մատաղ գնաց։

Ոչ մարդանման, ոչ մարդահաւան։

Որ ծիծղայ վըր նեղածին կամ անկ ու կուրին՝ կ՚իգայ իր յառաջ՝ չեկաւ իր մեծին՝ կ՚իգայ պզտկին։

Շառ ու շուռ երեց, գլիր հոգին ներկեց։

Շուն շուն է, ինչ պալաք, ինչ նախշուն։

Քոմին գեղէն՝ կարգին պտղէն։

Սար ու ձոր, տէրտրու փոր։

Սխտոր ծեծէ որ խաշ ուտես։

Ջուր կուգայ ջաղացք կ՚աղայ,
Ծուռ կ՚ուտէ, կ՚ելնի խաղայ։

Պատաւ գետին, եղաւ յետին։

Չխնդաց շալաւորիկ, կը խնդայ կշտափորիկ։

Չափէ գզու եղ, կանչէ գզու դեղ։

Չգատողը, ձեռք մը եռև, մէկ առջև՝ պըտ ոլորտի։

Նախշուն արաղչին, կը վելէ կտրճին։

Չոնիս ոսկի, չեղնիս իսկի։

Հաց վըր ծընկան, աչք վըր կնկան։

Մը քըշի գճարընկան՝ տես գէնի խղճայ դքըշի։

Մարդն ի հալաւ, էշն ի փալան։

Մէկ մէկու ապով, գէլ գհորթ կերաւ կապով։

Մեռնի կնիկ, աւրի տնիկ։

Մեղք գործեց Կարապետ, պատիժ քաշեց Հայրապետ։

Ճղօր-օրոց, տան ծաղկոց։

Ճիժ մահանայ, մէր կշտանայ։

Ձին ու ջորին կռուան, էշ փեցաւ փողան:

Ճարին գեղէն, կարգին գողէն:

Ձկռունկ կը խեթէ, պոպոճակ կ՚որդնի:

Ձկնիկ ու էրիկ մահ ու փէտատ կը քակէ:

Ընչիկ ունի, ո՛նչիկ ունի, աշխրից խապար չունի (տգէտ է):

Ըղաւ մեծից, գըկուաւ մածնից:

Թէ խելք վըր մուրքին է, էծին մաղ էլ շատ է:

Էշ եօթ լող գինայ, Ջրի քով զմէն կը մոռնայ:

Էծու մազերից մէկը, սատանից է:

Զ՚էգին կը ծախէ, հնձան կը շինէ:

Էն սեւիկ շատ է տեսեր զէն մրիկ:

Զճիժ մամու փորէն կը գողնայ:

Զարկեցի ջորուն, կպաւ լորուն:

Զձեռք սար թալէ, հետ կը բերէ:

Զվար վարեց, զվարոց թալեց:

Անճան վըր երկու ճանին, ջանով վըր անճանին:

Աղքատ տէրտրու քարող չընցնայ:

Աւեր ածլի, խոզան մօրուք:

Արողին գըողին՝ գզիրն է մըջ գեղին:

Աբօ՛, գէլ ղրուն, դրեր է մըր փողոց, ասաց՝ որդի՛, մեր շան աչքբացութենէն է:

Արտ Մրտօին, սերմ Կիկօին, կըռընկներ վըրէն կըռուին:

Առտուան շառ քըն գիրիկուան խէրն աղէկ է:

Աղէկ ճիժ օրոցէն, աղէկ գառ քոչէն կը ճանչցուի:

Աստուած ազատէ բէտ չնէն, մանր ձընէն:

Աստուած գնեղն էլ դրեր է, գդեղն էլ:

Աստուած թել կ'ենէ զմարդ, բայց չը կտրեր:

Աստուած տեսեր է զսար, դրեր է զձուն:

Աղքատի կով յղի թող եղնի, աշնան թող ծնի:

Ամպ օր, պառուուն առաւօտ է:

Ամէն դիր դետ չելնայ, կոճոճիկ բերէ:

Աղօթրնին տտաց ելնող, ղողորմութեան դուռ բաց կը դտնէ:

Աղուէս ղիր պոչ վկայ բերեց:

Արտ խախուտ, մահանէն կարկուտ:

Աղապ աղջիկ, քողքուկ վարդ է:

Առաւ ղխողան, ելաւ ղողան:

Անղէտ տէրտէր միշտ բուրվառին կը վազէ:

Լակլակ ղրուն կը փոխէ, ղընութք չփոխէ:

Լեզուին փակ ու բանլիք չկայ:

Իմ ականջ քու բերանն է:

Ինքն իր մուխը մոլրեր է (շուարիլ):

Իղայ դրսին՝ քշէ ղներսին:

Իտաս բարենաս, առնես չարենաս:

Իմ ու քում եղաւ, տուն կ'աւրուի:

Իծուկ իծուկ (խենդ խելառ) կտրեց ղպուտուկ:

Թէ բարի կնիկ ունիս, հարսնից տուն ինչ բան ունիս,
Թէ չար կնիկ ունիս, մահու տուն ի՞նչ բան ունիս:

Թէ նոր հարս եղնի, խոնջանը գիտէ ո՛ւր կը կապէ։

Թէ պրակ կրակ թալին, չոր ու դալար հիտրաց վառին։

Թուխ էր, Թուխ ամպն էլ վրան եկաւ։

Թէ շան ահէն չեղնէր, գէլ ղմեռել գերեզմանէն կը հանէր։

Թունտիր ընկնայ, չոր հոտ չելնար։

Թիզ ու կէս, գետնի Մովսէս։

Ժաժք որ ելնայ, ջուր կը կենայ։

Առնիմ հոգոց, տամ մեռելոց։

Ամրան Թէ նստիս հովեր,
Ձմրան կը սատկիս կովեր.
Ամրան նստի մէջ հով սրահին,
Ձմրան ուտէ գրուք պորանին։

Բան դրինք փախաւ, հաց դրինք հասաւ։

Բաղշու կտաւ ու չիլան, կշուին զՄուշն ու Վան։

Բոքիկ ոտք՝ կօշկըրի դուռ։

Բու էրիկ, ոչ շահէն բազէն որդի։

Բրդոտ ուչխար խլաւ կ'երեւայ։

Բուռ մը կուտ, կ'աժէ բեռ մը սուտ։

Բուռ բուռ հատիկ, հասուց ղատիկ։

Բաց բերան է, անքամի երան կ'ենէ։

Լէն եղար զնեղն յիշէ, նեղ եղար զլէնն յիշէ։

Հըտ գիտունին քար կրէ, հըտ անգէտին մեղր մ'ուտեր։

Հըտ գիլուն գզառ կ'ուտէ, հըտ տէրուն վավէլէր կանչէ։

Գուլընտ ելնող, թեփխաղ պըտ խաղայ։

Կարգուլի հարսն ու փեսէն, խնտանայ խեն ի գեղէն։

Կատուլին խաղ է, մկան մահ է։

Ծանր քելէ՝ դեւ է, թեթեւ քելէ՝ խեւ է։

Տան փշիկ աղէկ՝ քըն օտըրի նշիկ։

Բերանդ-արուն գուեղ եղնի, օտարի առաջ մի դարտկիր։

Գէլն ասաց շան.— տուր դքու հոտ, տամ զիմ լոյս քըզի։ Շունն ասաց.— տամ զիմ հոտ, որ երթաս զիմ տէրն հանես գերեզմընէ՞ն։

Գիլու գլխուն աւետարան կարդացին, ասաց՝ շուտ էրէք, ոչխար սարէն ընցաւ։

Գողը տնէն եղնի, եզ երդիքէն կը հանեն։

Գիլու ահն ոչխրի փորն է։

Ցուցու զատիկ, տամ քի ծաղիկ։

Ցռան մոզիկ ղնախրի անուն կ'աւրէ։

Տէր իջաւ ի փողան, մշակն ելաւ ի սեղան։

Տուն պոպլոզիկ, մէջ տկլոզիկ։

Սիրտն ի յաթար, աթարն ի պատ։

Պսակն երկուսին, գուսանքն հազարին։

Նեղ ընկաւ աղուէս է, լէն ելաւ օձ է։

Ճիժ ճղօրի մէջ կը թփռի։

Կնկայ մալի տէր, կայնի որդու հէր։

Գողտուկ քնաւ, յայտնի ծնաւ:

Դու քըղի կը քնիս երազ աշխարհին կը տեսնիս:

Գաւռայ դիտուն տիրացու է:

Գէլ մըժ օր կը փնտռէ:

Գեղ գղէ, գաւառ մանէ, անուն խղայ Շուշան խաթուն:

Գիշեր ոչխար կը քերթէ, ցորեկ ճամբայ կը հորթէ:

Զքու գլգլ մը փոխեր էլու գաթայի հետ:

Զողորմութիւն տուր գաղտնի, զփրկութիւն գտնաս յայտնի:

Զօր վըր ճէտին դնեն կ'ածէ:

Զկով տես, զկաթ աղըսայ (աղերսել):

Զխօսք առ ճժուց, ծռուց ու կնկաց:

Երեխի աղօթք մարմարը կը ծակէ:

Ետեւ սարերուն ոչ ներքեւ քարերուն:

Երեսի կաշին լժեր է:

Դատաւ դատող, կերաւ հանգչող:

Դմակ է, դանակ յինքն է:

Դար դատաւ, զրկուկ ելաւ:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱՊԱՇԱՐՈՒՄՆԵՐ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԻՆ-ԲԱՆԵՐՈՒ ՎՐԱՑՕՔ

ԾԱՌԶԱՐԴԱՐ

Ծաղկազարդ կամ Ծառզարդարը տօներու հրճուելին է ժողովրդեան, զի մեծ պահքը իր յետին ողջոյնը կուտայ վերջին շաբաթով: Շաբաթօր կէսօրին յատուկ ժամ կայ, ապաշխարանաց եւ խոստովանութեան, ամէնքն «Հայր մեղայ» կ'երթան ըսելու եւ արձակումն ստանալու:

Կիրակի առաւօտ հանդիսաւոր ժամերգութիւն կայ, ժամը արշալուսէն առաջ կ'սկսի: Կրնամ ձեզ հաւատացնել ամբողջ ժողովուրդն հոն է, մեծ փոքր: Եկեղեցւոյ մէջ տեղը կեցած է խոշոր խուրձ մը ուռի ծառերու ճիւղ, վասնզի այն կողմերը ձիթենի չկայ, որ չըրջապատած կը կենան բոլոր հօտաղներու եւ ճժերու խումբը: Եւ երբ Ղազարու աւետարանը կ'ըսէ. «— Ոստս ի ծառոց բեկանէին», այդ խումբը ամէն կողմէ կը նետուին ծառերու ճիւղերու վրայ եւ կ'սկսին կոտրել: Ճիւղերու ճըթըրտոցը ժամերգութեան ձայնը կը խեղդէ պահ մը մինչեւ որ ժողովուրդն ամէն մէկը օրհնած ծառի ճիւղը կ'ունենայ, եւ անդաստանը կ'սկսի:

Երբ ժողովուրդը կ'սկսի դուրս ելլել, խումբ մը փղայք դուրս կեցած ծառերու ճիւղերով կ'ողջունեն զանոնք կռնակներուն զարնելով, մանաւանդ կարկաչայով, որ երեք տախտակի կտորէ կազմուած գործիք մ'է, ծառզարդարին յատուկ, տեսակ մը ծափահարիչ փոր-

ծիք, որով, աւելի աղապ աղջիկներուն կը զարնեն եր-գելով սոյն յանկերգը.

Փոթորիկ մէկ մէկ օրիկ,
Ծառզարդար զարդէ զատիկ,
Քարքաշան, ճժեր խալան ու մաշան,
Թափինք զթթուն, ուտինք զմածուն:

Կարկաչայ, կարմնաչայ,
Սեւ եզան սեւ սամի թել,
Կարմիր եզան օղ ու կռնակ,
Որ չիտայ զիմ կարկաչէն,
Կ'երթամ ըսիմ պօթ իրիցուն,
Իզայ կոտրէ զձըր ձձում:

Ծաղկազարդի ծառոց ճիւղերու վրայ զանազան նախապաշարումներ կան։ Օր.— անոնցմէ ոլոր կը հի-նեն ձձումներու վրայ կը կախեն որ խուղն ու կաթն շատ ըլլայ, ու վրան լեպ չանցնի։ (Լեպ = կնոջական տե-սակ մը թլխմայ, որ կը նուազեցնէ խուղնեւ կաթն)։

Ծառզարդարի ճիւղէն կնիկ աղջիկ մատնիք կը հի-նեն մատ կը կապեն որ նազար չառնեն։

Կը չորցնեն կ'այրեն, փոքր տղայք որ նորից (լուս-նի հիւանդութիւն) չեղնին, փոշին կը լեցնեն բերանը։

ԱՒԱԳ ՀԻՆԳՇԱԲԹԻ

Հանդիսաւոր է, կիրակի, լուծք եւ այլն չեն եր-թար, ճաշու ժամուն [illegible] բազմութեամբ եկեղեցէ են. ամէն մէկ տան տէր կը տանի իր ցանելիք սեր-մերն, սամի, սամիթեւ (դարի, կորեկ, ցորեն եւ այլն) եւ կը դնեն [illegible] վրայ։ որ [illegible]։ [illegible]

առջեւ դողու թել կապել կուտան: Պատարագի ատեն, կը տանին տէրտէրին տափակ կապարներ կամ արծաթ դրամներ, ու տէրտէր զանոնք մկրատով կը կտրէ, եւ կիսալուսնիկի, մահիկի ձեւ մը կուտայ, որ կախեն ճժերու վզէն, կամ կարեն արաղչիններու վրայ, որ նորից չըլլան: Երեկոյին, ոտնլուային ամէն կին ըստ չափու իւղ պիտի բերէ, օրհնուելու, որ ցրուելէն յետոյ աւելցած բաժինը կը մնայ տէրտէրներուն: Արարողութեան ատեն ամէն մէկուն բթաչափ մը իւղ կը տրուի, զոր կը տանին հետերնին եւ աչքերնին կը սրբեն, որ աչացաւ չունենան, եւ մէկ մէկ փոքրիկ բաժին ալ տան իւղերու հետ կը խառնեն փէր մակարդ, երբ սրբացուցիչ: Սերման օրհնելու հետ, օրհնելու կը տանին նաեւ թթխմորն ու մակարդը, աճեցուն եւ առատ ըլլալու հացն ու կաթնեղէնը: Բոլոր միջահար կանայք այսօր կը հաղորդուին, նաեւ մարդիկ. վասն զի այսօրուան պատարագը ամէնէն նուիրականը կը համարեն:

ԱՒԱԳ ՈՒՐԲԱԹ

Թէեւ կիրակի, բայց Յուդայի աչք փորելու օրն է, ուստի ցանքի կ'երթան, փորելու բան ունենան կը փորեն, կար կը կարեն և մանաւանդ բուճ կը գործեն, ասեղով ու ճաղերով Յուդայի աչքն փորելու համար: Այսօր ամէն տուն թթու կ'եփեն, եւ կ'անուանեն օձի թթու, եւ կ'ուտեն, որպէսզի օձը չկարենայ խայթել, այս թթուն անոր չանթահարիչն է:

Այսօր կ'սկսին հաւկիթներ ներկել: Ներկի համար կը գործածեն, տորոն, աւելուկի արմատ, սոխի կեղեւ, կակաչի թուփ, վարդապետուկ (երկնագոյն կապոյտ) Նաեւ զանազան ներկերով:

ԱՒԱԳ ՇԱԲԱԹ

— Աւագ շաբաթ լրումն է պահոց: Քրիստոս գերեզմանի մէջն է, լուծք կը լծեն, վար վաստակ կ'ընեն մարդիկ դուրսն են (եթէ գարուն է), իսկ կանայք հարիսան պատրաստելու հետն են: Այսօր ալ կայ խոստովանութիւն ժամ, եւ այնուհետեւ ժամկոչը կը կանչէ դուրս ներս եղողները, ամէնքն ալ կը թափին կուգան: Մէկ տարեկանէն մինչեւ քսան տարեկան եւ ալ աւելի տղոց եւ աղջկանց քով կարմիր հաւկիթ կայ, չարաճճի տղայք մինչեւ իսկ ժամի մէջ կը կռուեցնեն իրենց հաւկիթները: Ալ նայեցէք մէկ մը գասէն վար ու վեր, բոլոր ժողովուրդը նորափետուր պարդարուած է, օ՜ֆ, այս ինչ գզգզուն, փալփլուն հալաւ, պահունի բոլոր շորերը դուրս են հաներ, աղջկանց եւ հարսներու ապարանջանները, գինդերը, մատնիքը, քթի օղերը, շառաֆները, ինչպէս կ'ըսէ պարերգ մը:—

«Շառաֆով թուխ փուշով աղջիկ, մոլորեր ես ճամբան հանտէ, տարվէ կ'երթաս բոլորերես»:

Վզնոցները, մաշալլան (կլոր, լուսնի մահիկ), չամչաներ, քեամարը, պիլիֆները — արծթից կամ մէզր-ուլունքից, նաեւ սրտանոց, թեւնոց, մէզար, մէզր-թել եւ այլն: Հալպա տղոց, նորեկներ, օրոճիկներ, գոյնզգոյն փուշիներ եւ այլն, եւ այլն: Ամէնքն՝ վրայ գլուխ նոր ու կոկ, ինչ հարսնեց տուն կ'աղօթեն: Այսօր նոր հարսներ, նոր փեսաներ, ազատ աղջիկ ու տղայք կը մասնաւորին:

«Ողջոյն տուէք միմեանց» — լսուելուն պէս, բոլոր տղայք, որք կեղեւած հաւկիթներնին կ'սպասեն, կ'մէկ-

ւին զատկել, այսինքն ուտել եւ խմբովին տներ կը վազեն։ Ժողովուրդն կ'սպասէ ցաւարտ պատարագին։

Իւրաքանչիւրն իր ծոց ունի կեղեւած հաւկիթ, երբ սկիհն Թափորի կը բերեն, իւրաքանչիւրն իր սպիտակ հաւկիթը ծոցէն հանելով սկիհի դիմաց։— Մա՛ս, մա՛ս, մա՛ս — կ'ըսէ եւ ծոցը կը դնէ, եւ ողջունի առեն, անոնց համար այլեւս զատիկ է, սակայն փոքրիկները միայն կ'ուտեն։

Մեծ պահոց բարեկենդանի վերջին գիշերը կերակուրէն յետոյ հաւկիթով կը փակէին բերաննին, եւ զատկին հաւկիթով կը բանային։ Կային ալ որ բարեկենդանի ուրբաթէն կ'սկսէին պահքը, յիսուն օրը լրացնելու համար։

Յարութեան կիրակին, երեխէն, ոտնադնէն, բոլորը կը հաղորդուին, եւ ժողովուրդը կը շնորհաւորէ զիրար։ Զատկի հիրիսայ կը պատրաստեն Թանէ եւ ձաւարէ, ու սեղանի վրայ ձուկ պիտի ունենան։ Կարմիր հաւկթի կեղեւներէն ամէն մէկն շաբաթ իրիկուն կը փակցնեն տան դրան ճակտին, կոտորիչ հրեշտակներէ եւ չար ոգիներէ զերծ մնալու համար։ Այսուհետեւ ժամասացութիւնն կը կարճընայ, «Քրիստոս յարեաւ, ժամեր տարաւ», կ'ըսեն։

Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ՝ մինչեւ զատիկ չգայ, գարուն չգար, եւ որովհետեւ զատիկն միշտ աւագ լըրման հետն է, գարունն հետն է, եւ անոր համար ըսեր են մեծօրէք։

«Տուր ինձ կարմիր հաւկիթ,
Ցուցում քեզ գարուն ու գետ»։

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ

Նուանդալից խնդութեամբ կ'ողջունուի Համբարձումն, նոյն գիշեր բոլոր ժողովուրդն ոտքի վրայ է, ամէն ցաւագար արեւ չծագած պիտի երթան առուներ լոգնալու, որպէսզի ցաւէ չոռէ ազատին, Համբարձման շնորհը վայելեն, կ'աղօթեն, կը կայտռեն, եւ մանաւանդ ամենքն ոտքի վրայ պիտի ըլլան մինչեւ որ արեւը ծագէ: Եւ արեւը նոյն օրը արտակարգ ծագումն ունի: Ո՛ւհ, ոսկի բածամն սանդրուած, հիւսուած, լուսեղէն ոսկեղէն զարդարուած հրեշտակներու ոսկեպաճոյճ բանակ մը բոցեղէն խարազաններով կը ծեծեն ու յառաջ կը քշեն, աղօթրանը կը փայլփլէ, եւ արեւն ոսկի հասկերով կազաւերով կ'ելնէ արեւելից, քանի մը անգամ կը շորորայ, վեր կ'ելնէ, վար կ'իջնայ, մինչեւ որ ճամբան կը բռնէ, երկնային բոլոր դասուց մէջ ուրախութեան հանդէսներ կան. մարդիկ արեւածագին կ'երգեն, կ'աղօթեն. միւս կողմն ալ աղջիկներ խուչ-կուրթուրիկ կը շինեն զանազան ծաղիկներով, նաեւ փոքրիկ հարսի նմանութեամբ, եւ տնէ տուն կը պտտցնեն. գառնարածներ՝ գառներ, հօտաղներ՝ գոմէշներ ծաղիկներով կը զարդարեն. տներ կը շրջին եւ հաւկիթ կը ժողվեն, նաեւ ուրիշ բաներ:

Իսկ լեպրար կնիկներ, հարուստներու իւղն գողնալու համար, այնինքն այնպէս կ'ընեն որ հարուստներու կովերը ցամքին եւ իրենցիններուն շատնայ, ուստի նոյն գիշեր, կանուխ կ'ելնեն, բոլորովին կը մերկանան, ոչխարի մորթ մը կը կապեն փորերնուն եւ կ'երթան կըթանին մատակներուն և կովերուն վզին ըսելով թէ.—

Համբարձում բարի տարեկ,
Փորուս կապի պըլըք սարեկ,
Եղն մըր կովուն, թան քու տիրուն:

Դողցնողներուն դեղ կը կապեն, աղջիկներ, տղաքներ դաշտեր տապկոց կ'երթան, նաեւ այսօր, ամէն մատուռներուն եւ սուրբերուն ուխտի կ'երթան, մասնաւոր ուրախութեամբ եւ այլն: Համբարձման տօնելի են ի Մուշ Կարմիր եկեղեցի, Կանիէ Դարման՝ Սահակ Հայրապետին:

Համբարձման երկուշաբթին,
Առայ զփոցխն ու գերընտին,
Ընկայ հըտ գետի ափին,
Զորեցի, Զորթփեցի,
Քաղեմ զվարդն ու մանուշակ,
Փռեմ զեօրղան ու դոշակ,
Իգամ նստիմ խանըմնակ,
Հիւսիմ զծամեր քրտենակ,
Ետին թալիմ հայենակ:

Ս. ՍԱՐԳԻՍ

Առաջաւորաց կամ Ս. Սարգսի պահքը, միշտ խորհըրդաւոր եւ ահաւոր է ռամիկներուն, վասնզի Ս. Սարգիսը, այն արագահաս հերոսն է, որ սրտի մուրատին կը հասցնէ ազապ աղջիկն ու տղան, ու բացարձակապէս անոնց պաշտպան սուրբն է: Ազապ տղայք և աղջկունք խորին ջերմեռանդութեամբ կը պահեն այդ շաբաթը, ծոմ պիտի մնան, աղօթք պիտի ընեն: Եղեր են եւ գուցէ գտնուին, որ ամբողջ հինգ օրն ծոմ պահեր են եւ

միաժում մանցեր են, այսինքն երկուշաբթիէն մինչ ուրբաթ, բնաւ չեն կերած, իսկ ընդհանրապէս կոյսերու պարտականութիւնն է, չորեքշաբթի, հինգշաբթի եւ ուրբաթ բոլորով ծոմ անցընել, միայն ուրբաթ իրիկուն ազի բաղարջ (որ յատուկ կը պատրաստուի միաժումն կոյսերուն) պիտի ուտեն եւ առանց ջուր խմելու պիտի պառկին, եւ այն օր երազի մէջ իւրաքանչիւր երիտասարդ իր ապագայ հարսնցուի ձեռքէն ջուր պիտի խմէ, աղջիկն ալ անոր ջուր տալը պիտի տեսնէ: Պահքի շաբթուան հինգշաբթիէն սկսեալ ամէն տուն փոխինդ պիտի ունենայ (գարի եւ ցորենի խառն ալիւր). այդ փոխինդն յատուկ ամաններով մառաններուն մէջ կը դնեն, որպէս զի, ինչպէս աւանդուած է, Ս. Սարգիս իր ձիուն ոտքը անոր մէջ թաթխէ ուրբաթէ լոյս շաբաթ գիշեր, վասն զի այս պահոց, արագահաս սուրբը ճախրելով կը շրջի եւ ամէնուն մուրատին պիտի հասնի: Շաբաթ առաւօտ ամէն ընտանիք փոխինդէ ճաշ պիտի եփէ, եւ այդ ճաշէն, մէկ մէկ կտիկ (հողէ փոքր աման) ցուիքներու վրայ կը դնեն, եւ անծեղը պիտի գայ կտցահարել, ու պիտի տանի փոխինդ ճաշի պատառը այն տանիքի վրայ, ուր ապագայ խնամին պիտի ըլլայ, ուստի անծեղ որ կողմն երթայ, այն անէն, թաղէն կամ գեղերէն կ'սպասեն իրենց նշանները. երկու կողմն ալ, տեսնելու է թէ ինչ երազներով անծեղներու կտցահարութեան կը հըսկեն:

Գըզըլպաշ կոչուած ցեղերը այս խըզըր փէյխամպէրի պահքն վերին աստիճան ջերմեռանդութեամբ կը պահեն, ոչ միայն իրենք, այլ բոլոր անասուններուն ալ երեք օր ծոմ պահել կուտան, փոխինդ կը շինեն մերինին նման, եւ մաքուր ու գոց սրահներու մէջ կը պա-

հէն, որպէս զի Ս. Խըղըրը իր ձիու պայտն անոր մէջ կոխէ:

Այդ շաբթուն անպատճառ փոթորիկ պիտի ըլլայ, մորմոր ձիւն պիտի գայ, եւ վա՜յ անոր որ դուրս գըտնուի: Երեք օր պիտի տեւէ փոթորիկը, վասն զի այդ երեք օրուան մէջն է որ Ս. Սարգիսը Հոռոմի աղջիկն փախցուցեր է, փոթորիկ հաներ է: Մեծօրէքն ալ ըսեր են: —

Ինչ օր կ'ուզես դուրս եղի,
Ս. Սարգսին ներս եղի:

ՄԵԾ ՊԱՀՔ

Մկան երկուշաբթին:— Հո՜ւ, խրարանցում մ'է, որ կ'սկսի. կնիկ ճժու մէջ, մարդոց երեսները թթու, իսկ կանայք կշտապնդուկ լուացարուք, սրբացարուքի պատուէրը կը կատարին. կը լուան բոլոր ամանները, կարասները, դռները, տախտակները, ցորենի ամբարները, կ'աւլեն կը սրբեն տախտերը, նաեւ առիքներ, գերաններ, սիւներ, այնպէս որ զատիկ կերակուրի, եղէգէնի համ ու հոտ բնաւ չմնայ տան մէջ. սրբացումէ լուացումէ յետոյ, աղջկունք կ'սկսին ալիւրով կամ կիրով պատկերներ նկարել սիւներու եւ գերաններու վրայ, օրինակ հաւի կռթանը ծաղերը բոլոր, ուղտեր բեռնաբարձ, ճնճղուկ, եզ, գոմէշ, ձի. փոքրիկ տղաքներ, մարդիկ, կնիկներ եւայլն: (Թէ ինչո՞ւ կը նկարեն այս պատկերները, աւանդութիւնը որոշ բան մը չըսեր, արդեօք հեթանոսութեան մէջ կենդանեաց նուիրեալ տօնի օր մ'էր այսօր:)

Ասկէ զատ նմանօրինակ աւանդութիւն մըն ալ ունին անխափան ի գործ կը դնեն, ըստ այնմ: Երկուշաբթի առաւօտ, կանուխ, արեւածագէն յառաջ; տան պառաւը կը նստի թոնիրին վրայ, եւ փոքրիկ տղաքներէն մին երդիքի վրայ կ'ելնէ եւ երկու տափակ քար առնելով, ու անոնց մէջտեղ հող լեցնելով երկանքի նման կը դարձնէ ու բարձր ձայնով կը հարցնէ ջօջիկէն — աղա՛մ, աղա՛մ, զի՞նչ աղամ:

— Աղցի՛ր զմուկն՝ ի տուն, զօձն՝ ի բուն, զճիճէրէն՝ ի պատ, զգորտն՝ ի ջուր, զմողէզիկ՝ ի պատուոն, զդէլ՝ ի սար, զարջն՝ ի բահ (բոյն), զսողողակ, զկրիրէն, զբուեթի գթալ, զխնչեփառ, զկրօր, եւ վերջապէս բոլոր անսուրբ կենդանիներ, մէկիկ մէկիկ պիտի յիշեն, ու տղան պիտի ըսէ — աղցայ, էլ զի՞նչ աղամ:

Նոյն օր բոլոր տներ ցորեն պիտի խաշեն, որու կ'ըսեն ցորենհատիկ. այս հատիկէն չկերած, քանի մը ափ տանտիկինը պատերու տակ պիտի թափէ, որ անսուրբ սողուններ, միջատներ ատկէն հեռանան տնէն, չվնասեն:: Այսօր բոլոր աղտոտ ամաններու լուաց ջրերը յատուկ ամաններու մէջ կը լեցնեն եւ կը պահեն մինչեւ համբարձում, որպէսզի նոյն գիշեր ցանեն տանիքներ որ լուղ, կաթ եւայլն չատնան, թլխմն չբանի տան, եւ չար չմօտիկնայ:

Մեծ պահոց մկան երկուշաբթին կ'երգեն.

Խուկլի բաղարջ ու հատիկ,
Բարով իգայ մըր զատիկ,
Դուռ բացեցէք պասն եկաւ,
Զընգզընգալէն հարսն եկաւ,
Ռսպ ճարեցէք, պասն Նկաւ:

Մեծ պահոց միջինքին — չորեքշաբթի — ընդհանուր սովորութիւն է, նախ կ՚եփեն միջինք անունով խոշոր բաղարջ մը՝ թոնիրի բերանին հաւասար մեծութեամբ, որուն կ՚ըսեն «հօրեգիլ»· այս մեծ բաղարջին մէջ կը պահեն մատնի մը, որուն որ իյնայ այն է տանը ամէնէն բախտաւորը:

Հետեւեալ յանկերգը կ՚երգեն միջինքին.—

Հօրիգիլ կը գլգլայ,
Ծառզարդար կը ճլվլայ:

Շ Վ Օ Տ

Փետրուարի վերջին գիշերը, երեկոյեան պառկելէ առաջ, տան աշխատաւորը կամ մշակը ոչխարի մորթէ գողնոցն՝ ձեռքն առնելով բոլոր դռները կը բանայ եւ կ՚սկսի տան սիւներուն, պատերուն եւ անկիւններուն զարնել գողնոցով եւ պոռալ.

«Շվօտ դուրս, մարտ ներս, շվօտ դուրս, մարտ ներս»:

Այսպէս կը շարունակէ մինչեւ դուրսի դուռն, եւ անմիջապէս դռները կը գոցեն: Ա՛լ շվօտները դուրսն են: Շվօտի գիշեր կ՚ըսեն այդ գիշերուան: Շվօտը այս գիշեր, զով որ դուրս տեսնէ, կը խաբէ կը տանէ, ու քարին զարնելով արիւնն կը խմէ: Շվօտը, այն երեւակայական ահռելի ոգին է, որ այդ երեկոյ, մէջ գիշերին, մինչեւ անգամ հաւախօսին դռները կը թափառի, շատ անգամ տներէ մարդիկ կը կանչէ, կը տանի ու կը սպաննէ: «Մայրամ, եկո՛ւր, Սանամ կանչէ», ու պարզամիտները կը խաբուին ու կ՚երթան ետեւէն:

Ծվօտը կին մը կը տանի եղեր, բարեբախտաբար, ջրի մօտ որ կուգան, կինը Յիսուս Քրիստոս կ'ըսէ, ու Ծվօտ այդ սուրբ անունէն կը հալածի եւ կը փախչի: Հարիւրաւոր այս տեսակ պատմութիւններ ունին:

Ծվօտի համար սա առածը կայ.—

Ծվօտ խաբեց հանեց ճամբուն,
Տարաւ զարկաւ մարմար քարուն,
Ջոգաւ խմեց զկարմիր արուն::

Ծվօտը կը նկարագրեն այլանդակ, բարձրահասակ, ծառերու չափ վիթխարի ցուցանք արարած մը, զոր տեսնողը պահլաքուշտ կ'ըլլայ:

★

Մարտայ իննին արագիլի վերադարձի օրն է եւ իրօք, կենդանին անպատճառ նոյն օրը կ'այցելէ իր բնին, շատ անգամ կուգայ, ձիւնը շատ ըլլալուն, ետ կը դառնայ: Իրաւամբ ըսուած է ուրեմն.

Մարտայ իննին,
Լակ լակ բնին:

«Մարտայ քսան զոլն ի մէջ ձան»:

Ըստ մեր հին տոմարի, ժողովրդի հին գարնանամուտը զոլ կամ տաքութիւնը Մարտայ քսանին կ'սկսի հողի մէջ եւ կենդանական բոյսերու յղացման օրն է, որը խորհրդաւոր եւ նշանաւոր է ժողովրդեան համար:

Մարտայ 19էն քսան լուսնալու իրիկուն, տան երդիքին բոլորը կը գծեն եւ տան անդամներուն թուով քարեր կը շարեն երդիքընակը, որպէսզի առաւօտ տես-

նեն թէ որ քարի տակ ծիլ ծլեր է կամ ոչ, զի ծիլը բախտի նշան է եւ նոյն տարւոյն մէջ յաջողութիւն: Չարագուշակ է անծիլ քարերը տէրերու համար:

★

Տեառնընդառաջին կամ Տէրընտէզին երեկոյեան, հանդիսաւոր ժամերգութենէն յետոյ, թափօրը կ'ելլէ ժամուն դրան առջեւ, ուր պատրաստուած է զանազան խոտերէ, ցախերէ, ուռիներէ եւ սափերէ խառն փոքրիկ դէզ մը. քահանայք կրակ կուտան խոտին: Անչափահաս տղայք ձեռքերնին աւել կամ ցախաւել, վառման դէզին կը մօտիկնան եւ կը վառեն իրենց աւելները: Ամէն տուն պիտի երթայ այս կրակէն բոլոր ճրագները պիտի վառին նոյն կրակէն: Տան բոլոր անդամները պարտական են իրենց հագուստներուն ծայրերը խանձել անով, ցաւ ու չորը հեռացնելու համար: Կանայք ձձումի տակէն կ'անցընեն զայն, որ խուղը չատնայ, անասուններու ախոռը պիտի տանին որ ախտաժէտ չըլլան: Մոծիրէն (կայծէն) թոնիր պիտի ձգեն, որ միշտ բարկ ըլլայ. իսկ աւելներու այն մասը որ ձեռքերնին անվառ կը մնայ, կ'անուանեն տէրընտէզի կոճ, որ պիտի պահուի զատկին հարիսայի տակ վառելու համար, որ ուտողներուն տարուայ մէջ առողջ պահէ:

Տէրընտէզի վառելէն գոյացած ծուխին վրայ զանազան գուշակութիւններ կ'ընեն. օրինակ, եթէ ծուխը հակեալ է հարաւ, ձմեռը թեթեւ է անձրեւ շուտ կուգայ, եթէ հակեալ է հիւսիս, ձմեռը մեծ է, եթէ ուղղակի երկինք բարձրանայ, երաշտութեան նշան է, եւ այլն: Տէրընտէզի յանկերգը հետեւեալն է.

Եկաւ Տէրընտէզ,
Դարմանն եղաւ կէս:

Տէրընտէզը միշտ կը նկատեն ձմեռուան կէսը, եւ այն հաշուով անասնոց դարմանին կը հսկեն:

ԲԱՐԻԿԵՆԴԱՆ

Բարիկենդանի առաջին շաբաթը, մանաւանդ վերջինը՝ ուրախութեանց, զուարճութեանց ու կերուխումի օրեր էին: Բոլոր տղամարդիկ ախոռ կը գումարուէին ու զանազան խաղեր կը հնարէին, հանելուկներ կը լուծէին, ուժի, հնարագիտութեան եւ այլնի ցուցադրութիւններ, ըմբշամարտութիւններ կ'ըլլային, մանաւանդ ցուցանքներ, խաղքեր կը հնարէին, մինչ անդին կանայք եւ աղջիկունք ալ առանձին իրենց խաղերով կը զուարճանային: Երկար է այդ խաղերը մանրամասնել. տեսակ տեսակ երգիծաբանական եւ զուարճութեան թատրոններ իր ամէն երանգներով:

Այս խաղերը առհասարակ իրիկունները օտաներու մէջ տեղի կ'ունենային, իսկ ցերեկները եթէ հարսնիք ըլլար դեղ, պարտունները կ'երթային խաղալու, ինչպէս նաեւ գիշերն ալ.— կոչնկան կ'երթային տներէ նուէրներ հաւաքելու: Դահուլ զուռնայով կամ փողով երիտասարդները եարխուշտայ կը խաղային, աղջիկները կը կաղաւէին: Ուրիշ կողմ.— մանուկներէն սկսեալ մինչեւ քառասուն տարեկան երիտասարդներ չուանցուկ կը խաղային կամ խամչեցուկ, կամ իշամբարձ, կամ սալ ու կոճ, կամ մոմըլէկ, կամ չէյթանօք, կամ պըռ (քէօչ-

քէցուկ), տըրխըսի, աքացուկ կամ ձնէ Թոփեցուկ: Կամ պաղած ջրերու վրայ սլիկ եւ այլն:

Ասոնցմէ զատ կը շինէին հրապարակային խախք ուղտի, արջի, փղի ցուցանքներով եւ հոպլոններով — բոժոժաւոր, մորթէ գտակներով, ձողէ ահագին ձեռնափայտերով, փայտէ ձիերով եւ այլն, կը շրջէին բոլոր փողաններ ու դռներ, եւ ուրախութեան չափը չկար:

Բարեկենդանի վերջին օրերը աղջկանց ամուսնութեան օրերն են, երբ մեծ պահքի երկուշաբթին գայ, այլեւս յոյսերնին կը կորեն եւ կը սպասեն գալիք տարուան:

Ուրբաթ շաբաթ աստնորիկ,
Կիրակի կէս աստնորիկ,
Երկուշաբթի սեւնայ սրտիկն ի փորիկ,
Ելնի վըր դարուն, իջէ վըր օլոր գարուն:

ՏՕՆ ԱՒԵՏԵՍԱՑ ԵՒ ԿԱՆԱՆՉ ԿԻՐԱԿԻ

Աւետեաց տօնը կը կոչուի «Ճամուշ գրան». ռամիկներ ալ այդպէս կ'անուանեն, այն պատճառաւ, որ այս տօնի օրը, ըստ աւանդութեան անպատճառ հեղեղ պիտի ելնէ, եւ այնպիսի հեղեղ, որ գոմէշները կը խեղդէ: Կիրակի եւ ծանր կիրակի, գիւղացւոց համար, գիւղեր, շատ անգամ ցասմաճ ժամ, աղօթք պատարագ ու պաշտօն է: Նոյն օրը ճամբայ երթալ, վար վաստակ չկայ, անասուններն ալ եթէ դուրս հանեն, հեռու չեն տանիր, օդաբանական տեսակէտով՝ նշանաւոր օր է այս օրը:

Կանանչ կիրակի զարնանային առաջին կիրակին է,

որ զատկէն յետոյ կուգայ, կանանչ կակաչի վրայ: Աղջիկներ, կնիկներ, մեծ ու փոքր դուրս կ'ելնեն, ծաղիկներ կը ժողվեն, կանանչ կը քաղեն եւ իրար կ'ողջունեն: Այսօր ալ ուխտի կ'երթան սրբոց եւ այլն:

Կ Ա Ղ Ա Ն Դ

Նոր տարուան կամ կաղանդի առջի իրիկունը, կոյս աղջիկ մը, թոնիրի ակիշն առած, տան տանիքը կը վազէ, եւ անոր կեռ քթով տանիքին բոլորը շուրջանակի գիծ մը կը քաշէ եւ անոր մէջտեղէն ալ խաչաձեւ գիծ մը: Նաեւ երդիքներու բոլորը կլոր գծեր կը քաշեն, որպէսզի ըստ աւանդութեան, չարերը հեռանան. եւ տան չմնասեն: Այս աւելորդապաշտութիւնը ի գործ կը դնեն նաեւ Տեառընդառաջին, պահոց, միջինքին, ծննդեան, համբարձման, վարդավառի, Աստուածածնայ, խաչի պահոց, զորս անխտիր ի գործ կը դնեն:

Կաղանդի իրիկունը փոքրիկ և մեծ հօտաղներ իրար կը հաւաքեն եւ չուանի մը ծայր կապելով տոպրակ մը, տանիքներ շրջելով երդիքներէն կը կախեն և մրգեղէններ կը պահանջեն, «Կաղընդող, դող ու դող» ըսելով ու պոռալով: Տանտիկիններն ըստ սովորութեան անոնց մրգեղէններ կուտան: Ուրիշ խումբ մ'ալ, ցուցանք խաղք մը հագուեցնելով տներ կը շրջին բազմութեամբ: Խաղքն կ'անուանեն — Գալօ — որ տուն հասնելուն, իր բոժոժներով գետին կը փռուի եւ կը պահանջէ՝ իւղ, հաւկիթ, պլղուր, գաթայ: Տիկիններ անոնց պահանջն ալ կը հոգան եւ կը դրկեն:

Կաղանդի հայերէն յանկերգը·

Կաղընդող, դող ու դող
Ելնիմ կայնիմ տանքի պոլոզ,
Հատ մը թալէք իմ քօլօզ,
Քամին թուցուց գլիմ խոլոզ:

ՎԵՐՋ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

էջ

30 վերջէն 3րդ տողին մէջ «դէպի իմ անյայտ...»:

48 Ամենավերջին տողը պիտի ըլլայ անահուն եւ ոչ թէ անանուն:

52 9րդ տող պիտի ըլլայ լուսինը թաղուեր է, եւ ոչ թէ «լոյսերը»:

58 17րդ տողին մէջ մօտիկ էի և ոչ թէ «մօտիկ է»:

130 3րդ տողին մէջ խորսով - փուշնիկ եւ ոչ թէ խոսրով:

130 5րդ տողին մէջ լոշտակ-ձուկ մէկ բառ է:

130 6րդ տողին մէջ խանին եւ ոչ թէ խանին:

137 5րդ տողին մէջ ակտէն պիտի ըլլայ եակտէն:

158 24րդ տողին մէջ Ջիարէթ, Խէյպեան, Ցրօնք անջատ գիւղեր են:

158 25րդ տողին մէջ Գառնի պիտի ըլլայ Գառնեն:

162 Երկրորդ տողին մէջ գող-տներու պիտի ըլլայ գող-թոնիրի:

166 7րդ տողին մէջ դրախն պիտի ըլլայ դրախտին;

ՀԱՅԿ. ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅ... ...ՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Imp. A. DER AGOPIAN
17 Rue Damesme - Paris

[Կր.]

ԳԻՆ 200 ՖՐԱՆՔ

Արտասահման 250 Ֆրանք

Ամերիկա 2 տոլար

ԿԵԴՐՈՆԱՏԵՂԻ

Imprimerie DER AGOPIAN

17, Rue Damesme

PARIS (13e).

A $\frac{II}{77165}$